

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժին

ՔՐԴԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՏՈՐ I

Քրդական գործունը և հայ-քրդական
առնչությունները տարածաշրջանային
գարգացումների համատեքստում

Առաջարանի հեղինակ և գիտական խմբագիր՝
պ. գ. թ., դոցենտ Վ. Ս. Պետրոսյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՐԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՐԹԱԿԱՆԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՐԹԱԿԱՆԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

ԿՐԹԱԿԱՆԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

2019

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱԴԱՆ
ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժին

ՔՐԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Հատոր 1

Քրդական գործոնը և
հայ-քրդական առնչությունները
տարածաշրջանային զարգացումների
համատեքստում

Առաջարանի հեղինակ և գիտական խմբագիր՝
պ.գ.թ., դոցենտ Վ. Ս. Պետրոսյան

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2019

9(91.57)

Ք-93
h2

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
Отдел армяно-курдских отношений

КУРДОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Том 1

Курдский фактор и
армяно-курдские отношения
в контексте региональных развитий

7699

Автор предисловия и научный редактор
кандидат исторических наук, доцент В.С. Петросян

Ереван
Издательство ЕГУ
2019

ՀՏԴ 93/94:327
ԳՄԴ 63.3+66.4
Ք 931

Տպագրվում է ԵՊՀ գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Գրախոսներ՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Հ. Միմոնյան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ռ. Կ. Կարապետյան

Խմբագիր՝

Վահրամ Սամվելի Պետրոսյան, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ

Հրատ. խմբագիր՝

Բ.գ.թ. Մերի Վ. Հովհաննիսյան

Ք 931 Քրդագիտական հետազոտություններ. Քրդական գործոնը և հայ-քրդական առնչությունները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019, 300 + 8 էջ ներդիր:

Ժողովածուն Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժնի կողմից հիմնված «Քրդագիտական հետազոտություններ» շարքի առաջին հատորն է: «Քրդագիտական հետազոտություններ» շարքի՝ «Քրդական գործոնը և հայ-քրդական առնչությունները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում» վերտառությամբ առաջին հատորում առանձնահատուկ կարևորություն է տրվել հայ-քրդական առնչությունների դիտարկմանը տարածաշրջանային զարգացումների և արդի հիմնախնդիրների համատեքստում: Ժողովածուն նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների, միջազգայնագետների, դիվանագետների, քաղաքագետների, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 93/94:327
ԳՄԴ 63.3+66.4

ISBN 978-5-8084-2342-8

© ԵՊՀ հրատ., 2019

**ԳԻՐՔԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԵՊՀ
ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ**

Բովանդակություն

Առաջաբան 11

ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ

Վահրամ Պետրոսյան

Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեն
ներքրդական դիսկուրսի համատեքստում 18

Ռուդիկ Յարայան

Քրդական գործունե Իրանում՝ քրդեր-ազարիներ
փոխառնչությունների համատեքստում 53

Սարգիս Գրիգորյան

Հայաստանին և քրդերին առնչվող հիմնախնդիրների
քննարկումները «Արաբական պետությունների լիգայի» և
«Իսլամական համագործակցության կազմակերպության»
շրջանակներում 75

Ռուդիկ Յարայան

Քրդերն ու հայ-քրդական առնչությունները Լիբանանում 101

Անգելինա Գաբրիելյան

Քրդերենի կարգավիճակն ԻԻՀ-ում 135

Վահրամ Պետրոսյան

Քրդական համայնքն ու քրդերի ասիմիլացման
գործընթացն Ադրբեջանում 151

Շենյա Ամիրյան (Շենիկա Ղադր)

ՀՀ քրդական համայնքն ու «Քուրդիստան կոմիտե»
հասարակական կազմակերպության գործունեությունը 166

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՂԻՐՆԵՐ

Նոդար Մոսաքի

Քրդերի վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ (ըստ
քրդալեզու ՁԼՄ-ների նյութերի) 173

<i>Մարգիս Գրիգորյան</i>	
ՀՀ և ՔՌԿ դիրքորոշումները 2014 թվականի եզրինների ցեղասպանության հարցում	221

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Հայրապետ Մարգարյան</i>	
Քրդերը XII-XVII դարերի հայ մատենագրության մեջ	242
<i>Վահան Բայրուրյան</i>	
Քուրդ ժողովրդի ծագման (Էթնոգենեզի) հարցի շուրջ	271

ՔՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Անգելինա Գարրիէլյան. Nation building in Kurdistan: Memory, genocide and human rights, Ihsan Mohammed, New York: ROUTLEDGE, 2017, pp. 195</i>	284
<i>Վահրամ Պետրոսյան. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում» աշխատության մասին</i>	290

Содержание

Предисловие	11
-------------------	----

РЕГИОНАЛЬНЫЕ РАЗВИТИЯ

<i>Ваграм Петросян</i>	
Референдум независимости Иракского Курдистана в контексте внутрикурдского дискурса	18
<i>Рудик Яралян</i>	
Курдский фактор в Иране в контексте курдо-азарийских взаимоотношений	53
<i>Саргис Григорян</i>	
Армения и курды в повестке дня «Лиги арабских государств» и «Организации исламского сотрудничества» (1991-2018 гг.)	75
<i>Рудик Яралян</i>	
Курды и армяно-курдские отношения в Ливане	101
<i>Ангелина Габриелян</i>	
Статус курдского языка в ИРИ	135
<i>Ваграм Петросян</i>	
Курдская община и процесс ассимиляции курдов в Азербайджане	151
<i>Женя Амирян (Женика Кадр)</i>	
Курдская община РА и деятельность общественной организации «Комитет Курдистан»	166

ВОПРОСЫ ГЕНОЦИДОВЕДЕНИЯ

<i>Нодар Зейналович Мосаки</i>	
Отношение курдов к Геноциду армян (по материалам курдоязычных СМИ)	173
<i>Саргис Григорян</i>	
Позиции Республики Армения и Регионального правительства Курдистана по вопросу геноцида езидов 2014 г.	221

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

<i>Այրաпет Մարգարյան</i>	
Курды в армянской летописи XII-XVII веков	242

РЕЦЕНЗИИ

Ангелина Габриелян. Nation building in Kurdistan: Memory, genocide and human rights, Ihsan Mohammed, New York: ROUTLEDGE, 2017, стр. 195.....284

Ваграм Петросян. О труде Николая Оганесяна «Участие курдов в армянском геноциде: Курдский фактор в армянской концепции решения вопроса Западной Армении»290

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարածաշրջանում ընթանում են փոխակերպման միտում ունեցող նոր գործընթացներ: Վերոհիշյալ գործընթացների շրջանակներում վերստին ակտիվացել է քրդական գործոնը, որի դերը շարունակում է մեծանալ: Ներկայացվող մենագրական ժողովածուն քրդական գործոնը վերոհիշյալ տարածաշրջանային գործընթացների համատեքստում հստակեցնելու և միտումներն ուրվագծելու նպատակ է հետապնդում:

Ինքնին «գործոն» («ֆակտոր») հասկացությունը ոչ միայն ներազդելու, էական դերակատարում ունենալու, այլև ավելի լայն կառույցի կամ գործընթացի անբաժանելի մասն ու տեսանելի մասնիկը լինելու խորհուրդն ունի: «Քրդական գործոնը» ոչ միայն Մերձավոր և Միջին Արևելքի՝ իբրև համակարգված «կառույցի» անբաժանելի մասն է, այլև տարածաշրջանային զարգացումների ու գործընթացների վրա ռազմավարական և մարտավարական շրջանակներում ներազդելու անհերքելի ներուժ ունեցող բաղկացուցիչ տարրերի շարքում է: Հետևաբար ներկայացվող մենագրական ժողովածուն քրդական գործոնը դիտարկում է համալիր կամ համակարգային վերլուծության («կոմպլեքսային կամ սիստեմային անալիզի») հենքի վրա՝ չնվազեցնելով և չգերազնահատելով վերջինիս դերը տարածաշրջանային գործընթացներում, սակայն, գերազանցապես ներկայացնելով քրդական գործոնն առաջին՝ տեսանելի պլանում: Ներկայացվող մենագրական ժողովածուում դիտարկվում են նաև քրդերի «ներքին» և «արտաքին» ինքնության ձևավորման շուրջ ընթացող ներքրդական խմորումները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում:

Ներկայացվող հոդվածների ժողովածուն ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչու-

թյունների բաժնի կողմից հիմնված «Քրդագիտական հետազոտություններ» շարքի առաջին հատորն է: «Քրդագիտական հետազոտություններ» շարքի առաջին՝ «Քրդական գործոնը և հայ-քրդական առնչությունները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում» վերտառությամբ հոդվածների ժողովածուում առանձնահատուկ կարևորություն է տրվել հայ-քրդական առնչությունների դիտարկմանը: Նման կարևորումը մի շարք հիմնավորումներ ունի.

- Քրդական գործոնի ակտիվացումը Մերձավոր և Միջին Արևելքում հայ-քրդական առնչությունների վերաբերման անհրաժեշտություն է առաջ բերում: Կարևորագույն և առաջնային խնդիր է նաև հայ-քրդական միջհամայնքային հարաբերությունների ուսումնասիրությունը հատկապես Մերձավոր և Միջին Արևելքի այն երկրներում, որտեղ առկա են հայկական և քրդական գործոնները, կամ առնվազն հայերն ու քրդերն ակտիվ դերակատարում ունեն:

- Տարածաշրջանային արդի զարգացումներում առկա են չլուծված էթնիկ և կրոնադավանական հիմնախնդիրներ, որոնք ցուցաբերում են ոչ թե հանգուցալուծման, այլ սրացման միտումներ: Հայերն ու քրդերը վերոնշյալ էթնիկ և կրոնադավանական խճանկարի բաղկացուցիչ մասն են կազմում, ինչը պահանջում է պատշաճ ուշադրություն դարձնել հայ-քրդական գործոնին, քանզի այն կարող է խթան դառնալ՝ տարածաշրջանային գործընթացների տրամաբանությունը համակողմանիորեն ընկալելու և համարժեք վարքագիծ որդեգրելու համար: Մյուս կողմից, մերձավորարևելյան հասարակական-քաղաքական և տնտեսական հիմնախնդիրներն անմիջական ազդեցություն են թողնում այստեղ բնակվող էթնիկ և կրոնադավանական փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի և քրդերի կենսագործունեության վրա:

Այդ համատեքստում հատկանշական է ծայրահեղ արմատական միտումների ակտիվացումը, ինչն ուղղակի սպառնալիք է հայերի և քրդերի անվտանգության համար:

- Տարածաշրջանում տեղ են գտնում մի շարք որակական փոփոխություններ, որոնք ուղեկցվում են տարածաշրջանային ուժերի վերադասավորման միտումներով: Քրդական գործոնը գտնվում է հիշյալ գործընթացների կիզակետում և աստիճանաբար ձեռք է բերում որոշիչ նշանակություն: Այդ համատեքստում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի քրդական հիմնահարցին առնչվող զարգացումներն Իրաքում 1992-2003 թվականներին, որոնք տրամաբանորեն հանգեցրին Իրաքյան Քուրդիստանի ֆեդերալ ինքնավար կիսանկախ կազմավորմանն (Քուրդիստանի ռեզիմնալ կառավարության) ու 2017 թվականի սեպտեմբերին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեին, 2009 թվականին թուրքական քաղաքականության օրակարգում հայտնված «քրդական նախաձեռնությանն» ու վերջինիս ստեղծմանը (ռազմական բախումների վերսկսմանը) 2015 թվականից հետո, 2011 թվականի մարտից առ այսօր Սիրիայում ծավալվող իրադարձություններին, որոնք, կարելի է ասել, վերախմաստավորել են քրդական գործոնի նշանակությունը տարածաշրջանում, ինչպես նաև ոչ պակաս արդիական են դարձնում Լիբանանում քրդական գործոնի ակտիվացման և հայկական համայնքի հետ փոխառնչությունների նոր մակարդակի խնդիրը: Տարածաշրջանային զարգացումներն ի հայտ են բերել նաև քրդական խնդիրն ու քուրդ-ազարիական առնչություններն Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում դիտարկելու անհրաժեշտությունը:

- Կարևորվել է նաև հայագիտական հետազոտությունների շարքում «քաղաքական քրդագիտության» որոշակի բացը լրացնելու անհրաժեշտությունը:

Հայ-քրդական առնչությունները հայագիտական հետազոտությունների կարևորագույն ուղղությունների շարքում են: Հիշյալ իրողությամբ է պայմանավորված ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի շրջանակներում Հայ-քրդական առնչությունների բաժնի ստեղծումը: Հայ-քրդական հարաբերությունների համատեքստում կարևորագույն մի շարք ուղղություններ մինչ օրս լիովին անտեսված են եղել: Թեև հայ-քրդական առնչություններն ընդգրկում են պատմական, քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, քաղաքակրթական, կրոնական ու գաղափարախոսական, էթնոհոգեբանական, մշակութային, ժողովրդագրական ու սոցիոլոգիական լայն շրջանակներ, հայ պատմագրության մեջ գերազանցապես դիտարկվել է հայ-քրդական հարաբերությունների պատմությունը: Բացի դրանից՝ հայ պատմագրությունն ու հասարակությունը դեռ լիովին ձեռքազատված չեն քրդերի ու քրդական խնդրի վերաբերյալ նախկինում ունեցած ավանդական որոշ կարծրատիպերից: Հայերի ու Հայկական հարցի վերաբերյալ նախկինում ունեցած ավանդական որոշ կարծրատիպերից ձեռքազատված չեն նաև քրդական հասարակությունն ու ձևավորվող քրդական պատմագրությունը: Խնդիրը խորությամբ ուսումնասիրված չէ տարածաշրջանային գործընթացների և անվտանգության համատեքստում, հետևաբար կարիք ունի բազմակողմանի մոտեցումների՝ հաշվի առնելով գույզ հայկական պետությունների (ՀՀ և ԼՂՀ) առկայությունը, Հյուսիսային Իրաքում քրդական ինքնավարության կայացումը, քրդական զարգացումները տարածաշրջանում և Իրաքյան Քուրդիստանի ռեզիդնալ կառավարություն (ԻՔՌԿ) - Հարավային Կովկասի պե-

տություններ հարաբերությունների զարգացման մոդելների մշակման հեռանկարը:

Հետևաբար ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժնի նպատակներն են.

- ներկայացնել հայ-քրդական առնչություններն ու հարաբերությունները պատմական, քաղաքական, տնտեսական, քաղաքակրթական, կրոնական, մշակութային, ժողովրդագրական ու սոցիոլոգիական լայն շրջանակների համատեքստում,

- համեմատական հետազոտման համատեքստում վերլուծել Հայկական հարցի և քրդական խնդրի միջազգայնացման պատճառներն ու փուլերը,

- դիտարկել «Հայկական հարց»-«քրդական գործոն» և «քրդական հարց»-«հայկական գործոն» իրողությունները՝ հետազոտելով նաև հայ և քուրդ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հիմնախնդիրները,

- ուսումնասիրել հայ-քրդական հարաբերություններին ու շփումներին առնչվող բազմալեզու աղբյուրներն ու մասնագիտական գրականությունը,

- ներկայացնել Հայաստանի իշխանությունների դերն ու հայ մտավորականության ավանդը քրդական մշակույթի ու պատմության ուսումնասիրության գործում,

- դիտարկել Իրաքյան Քուրդիստանի ռեզիդնալ կառավարության (ԻՔՌԿ) ձեռքբերումներն ու ձախողումները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում, ԻՔՌԿ-ի և տարածաշրջանային տերությունների (այդ թվում՝ Հարավային Կովկասի հանրապետությունների) միջև առկա փոխհարաբերությունները և ընդհանրապես տարածաշրջանում քրդական գործոնի ակտիվացման պատճառները,

• տարածաշրջանային զարգացումների լույսի ներքո հանգամանակից վերլուծել և ամբողջական կառույցի տեսքով ներկայացնել հայ-քրդական հարաբերությունների նշանակությունը և դրանցում առկա խնդիրները:

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժինը մտադիր է հրատարակել վերոհիշյալ դաշտը ներառող հետազոտական մի շարք աշխատություններ: Ընդ որում՝ քննական վերլուծության արդյունքում կներկայացվեն ոչ միայն նոր մտտեցումներ, այլև թարգմանաբար կներկայացվեն ու կտեղայնացվեն անվանի քրդագետների՝ խնդրին առնչվող այն եզրահանգումներն ու տեսակետները, որոնք հիմնականում անտեսված են հայալեզու աղբյուրներում: Ավելին, կներկայացվեն քրդագիտությանն առնչվող հայալեզու արժեքավոր աղբյուրներն ու մասնագիտական գրականությունը:

Բաժնի աշխատակիցների լեզվական բազան բազմազան է և փոխլրացնող, ստեղծված հետազոտական խմբում ընդգրկվել են հայերեն, քրդերեն, պարսկերեն, ռուսերեն, թուրքերեն, անգլերեն և մի շարք այլ լեզուների իմացությամբ մասնագետներ:

Բաժնի հետազոտություններն ու հրապարակումները կունենան ոչ միայն տեսական, այլև կիրառական մեծ նշանակություն:

Ներկայացվող հոդվածների ժողովածուն Երևանի պետական համալսարանի ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի երկամյա աշխատանքի արդյունքն է:

Առանձնակի բարդություն չէր ներկայացնում ապահովել նաև մի շարք օտարերկրյա արևելագետների ու փորձագետների մասնակցությունը: Մակայն մեր նպատակն է եղել ներկայացնել քրդագիտական այն ներուժը, որ մենք ունենք ներկայումս ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի շրջանակներում: Հետևաբար ժողովածուին իրենց մասնակցությունն են ցուցաբե-

րել գերազանցապես վերոհիշյալ գիտական ստորաբաժանման աշխատակիցները: Ներկայացվող հոդվածների ժողովածուն ընդգրկում է գիտական հոդվածներ, որոնք տպագրվում են առաջին անգամ կամ նախատեսված են բացառապես հիշյալ ժողովածուի համար:

Վահրամ Պետրոսյան

պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,

ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային

հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ

4699

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ

Վահրամ Պետրոսյան, պ.գ.թ., դոցենտ,

ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային

հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ

ԻՐԱՔՑԱՆ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ՆԵՐՔՐԴԱԿԱՆ ԴԻՍԿՈՒՐՄԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Բանալի բառեր - Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարություն (ՔՌԿ), «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ), «Քուրդիստանի հայրենասիրական միություն» (ՔՀՄ), «Փոփոխություններ» («Գորրան») կուսակցություն, «Քուրդիստանի իսլամական միություն» (ՔԻՄ), «Բոնալա-յե Էսլամի», «Արդարություն և զարգացում կուսակցություն» (ԱԶԿ), «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (ՔԿԿ):

Ключевые слова: Региональное правительство Курдистана (Рег.ПК), Демократическая партия Курдистана (ДПК), Патриотический Союз Курдистана (ПСК), Партия Перемен (Горран), Исламский Союз Курдистана (ИСК), Комала-е Эслам, Партия Справедливости и Развития (ПСР), Рабочая Партия Курдистана (РПК).

Key words: Kurdistan Regional Government (KRG), Kurdistan Democratic Party (KDP), Patriotic Union of Kurdistan (PUK), Changes (Gorran) Party, Kurdistan Islamic Union (KIU), Komala-e Eslami, Justice and Development Party (JDP), Kurdistan Workers' Party (KWP/PKK).

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ներկայացվող հոդվածում դիտարկվում են 2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված ան-

կախության հանրաքվեի նպատակներն ու արդյունքները՝ հետադարձ հայացքի գնահատմամբ՝ մեկ տարի անց ստեղծված իրադրության տեսանկյունից:

ԽՆԴՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում անկախության հանրաքվե անցկացվեց: Հանրաքվեի օրինականությունն ի սկզբանե մերժվեց Իրաքի դաշնային կառավարության կողմից: Սակայն կանխել հանրաքվեի անցկացումը Բաղդադն անկարող էր: Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեի արդյունքները միանգամայն տպավորիչ էին, անկախության օգտին արտահայտվեց հանրաքվեին մասնակցած քուրդիստանցիների 93.25 %-ը: Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարությունը (ՔՌԿ-ն¹) պնդում էր, որ հանրաքվեի դրական արդյունքը ոչ թե անմիջապես կհանգեցնի Քուրդիստանի անկախության հռչակմանը, այլ կնպաստի Իրաքի հետ բանակցությունների և պետական շինարարության մեկնարկին: Թեև անկախության հանրաքվեից ամիսներ առաջ հաճախ էր նշվում, որ անկախության հանրաքվեն պարտավորեցնող բնույթ չի կրի, թե՛ Իրաքի դաշնային կառավարության ու արտաքին ուժերի բացասական դիրքորոշումն այս հարցում, թե՛ Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարության (ՔՌԿ) անկախության հանրաքվե անցկացնելու հաստատականությունը հիշյալ հանրաքվեին գնալով ավելի պարտավորեցնող բնույթ էին տալիս:

¹ «Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարություն (ՔՌԿ)» հասկացությունը ներառում է Իրաքյան Քուրդիստանի օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների ամբողջությունը:

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեն ունեք պատմական ու քաղաքական աննախադեպ նշանակություն ինչպես Մերձավոր ու Միջին Արևելքի տարածաշրջանային զարգացումների, այնպես էլ քրդական գործոնի վերագնահատման ու վերաիմաստավորման տեսանկյունից: Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարությունը (ՔՌԿ-ն) և մասնավորապես Իրաքյան Քուրդիստանում ամենաազդեցիկ «Քուրդիստանի ղեմկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ-ն) ու վերջինիս հարող քաղաքական ուժերն ու անհատ գործիչներն ամենևին չեն հրաժարվել անկախության նպատակից: Արտաքին ուժերի ճնշման և ներքին ուժերի պատակավածության պայմաններում ՔԴԿ-ն պարզապես վերանայել է ռազմավարական այս նպատակին տանող մարտավարական քայլերի ժամանակացույցը: Հիշյալ տեսանկյունից կարևորում ենք 2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին անցկացված Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի նպատակների ու արդյունքների հետազոտումը Քուրդիստանի ներքին դիսկուրսի համատեքստում:

Անկախության հանրաքվեի գաղափարի շրջանառումը

Դեռ 2003 թվականի հուլիսին մի խումբ քուրդ մտավորականներ Սուլեյմանիեում նախաձեռնեցին *«Քրդական հանրաքվեի շարժումը»*: Նրանք մի խնդրագիր (պետիցիա) տարածեցին՝ պահանջելով քրդերի հետագա կարգավիճակի վերաբերյալ պաշտոնական հանրաքվե անցկացնելու իրավունքի տրամադրում:

Միջնորդագրի ներքո առկա էր ավելի քան 1,7 միլիոն (1,732,535) ստորագրություն, այն է՝ հիշյալ նախաձեռնությունը

պաշտպանել էր ՔՌԿ-ի՝ քվեարկության տարիքի բնակչության մեծամասնությունը²:

2004 թվականի փետրվարին «Հանրաքվեի շարժման» կազմակերպիչները, Բաղդադ գալով, նպատակ ունեին իրենց պետիցիան հանձնել Իրաքի կոալիցիոն ժամանակավոր կառավարության³ ղեկավար Փոլ Բրեմերին⁴, որն Իրաքում բարձրագույն պաշտոնյա էր: Սակայն ո՛չ Բրեմերը, և ո՛չ էլ Կոալիցիոն ժամանակավոր կառավարության որևիցե այլ պաշտոնյա չցանկացան հանդիպել Քուրդիստանի «Հանրաքվեի շարժման» կազմակերպիչների հետ⁵: Հետագայում՝ 2004 թվականի դեկտեմբերի 22-ին, «Քուրդիստանի հանրաքվեի շարժումը» ներկայացնող, Հյուսիսային Ամերիկայի, Եվրոպայի և Քուրդիստանի քուրդ հասարակական գործիչներից կազմված պատվիրակությունը Նյու Յորք-

² Nancy E. Soderberg (Chair), David L. Phillips (Project Director), Task Force Report: State-Building in Iraqi Kurdistan (October 2015),- Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, New York, p. 15; <http://thekurdishproject.org/wp-content/uploads/2015/10/State-Building-in-Iraqi-Kurdistan.pdf>.

³ Իրաքի կոալիցիոն ժամանակավոր կառավարությունը (Coalition Provisional Authority of Iraq) բազմազգ կոալիցիոն ուժերի Իրաք ներխուժելուց (2003 թ. մարտի 19) հետո ձևավորված անցումային իշխանության մարմին էր: Այն գործեց 2003 թվականի ապրիլի 21-ից մինչև 2004 թվականի հունիսի 28-ը (14 ամիս, 1 շաբաթ) և լուծարվեց: Վկայակոչելով ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի թիվ 1483 բանաձևը (2003) և պատերազմի օրենքները՝ ԻԿԺԿ-ն ինքն իրեն օժտել էր իրաքյան կառավարության օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների լիազորություններով:

⁴ Փոլ Բրեմերը գլխավորում էր Իրաքի կոալիցիոն ժամանակավոր կառավարությունը 2003 թվականի մայիսի 12-ից մինչև 2004 թվականի հունիսի 28-ն ընկած ժամանակահատվածում:

⁵ Վերջիններս Բաղդադում մամլո ասուլիս կազմակերպեցին, որտեղ ներկայացրին իրենց պետիցիան աջակցողների ստորագրությունները ներառող արկղերը, սակայն ձեռնուռայն ու հիասթափված վերադարձան Քուրդիստան: Քուրդիստանի «Հանրաքվեի շարժման» հանրաքվեի մասին տե՛ս Peter W. Galbraith, *The End of Iraq: How American Incompetence Created a War Without End*, New York, London, Toronto, Sydney 2006, pp. 170-171:

քում ՄԱԿ-ի համապատասխան պաշտոնյաների հետ հանդիպման ժամանակ նրանց հանձնեց 1,7 մլն իրաքյան քրդերի՝ Քուրդիստանում անկախության հանրաքվե անցկացնելու վերաբերյալ վերոհիշյալ խնդրագիրը⁶:

Թեև քրդերի հետագա կարգավիճակի վերաբերյալ պաշտոնական հանրաքվե անցկացնելու տարբերակը բացառվեց, վերոհիշյալ պետիցիան ուղի հարթեց 2005 թվականի հունվարի 30-ին ոչ պաշտոնական հանրաքվե անցկացնելու համար⁷:

2005 թվականի հունվարին Իրաքի համընդհանուր և Իրաքյան Քուրդիստանի ռեզիդնալ ընտրությունների հետ մեկտեղ Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացվեց անկախության հանրաքվե, որը կրում էր ոչ պաշտոնական բնույթ: Այն կազմակերպել էր Իրաքյան Քուրդիստանի և քրդական սփյուռքի գործիչների ստեղծած «Քուրդիստանի հանրաքվեի շարժում» կազմակերպությունը⁸: Ընտրողներին տրվում էր երկու տարբերակ՝ մնալ Իրաքի կազմում որպես նրա մի հատվածը կամ լինել անկախ: Ընդհանուր առմամբ շուրջ երկու միլիոն (1,998,061) մարդ մասնակցեց հանրաքվեին, որը տեղի ունեցավ Հյուսիսային Իրաքի քրդաբնակ

⁶ Տե՛ս «Kurdistan Referendum At The United Nations – Today: Press Release. Referendum Movement in Kurdistan». «E Kurd Daily», 22.12.2004, <http://ekurd.net/mismas/articles/misc/newyork.htm>; «Iraqi Kurds hand petition to the UN for independence», «E Kurd Daily», 25.12.2004, <http://ekurd.net/mismas/articles/misc/newyork3.html>:

⁷ Nancy E. Soderberg (Chair), David L. Phillips (Project Director), Task Force Report: State-Building in Iraqi Kurdistan (October 2015),- Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, New York, p. 15; <http://thekurdishproject.org/wp-content/uploads/2015/10/State-Building-in-Iraqi-Kurdistan.pdf>; տե՛ս նաև Press Release, Kurdistan Referendum Movement, International Committee, London, February 8, 2005, տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «98 percent of the people of South Kurdistan vote for independence». «KurdMedia», 9 February 2005 (<https://www.indybay.org/newsitems/2005/02/09/17205061.php>):

բոլոր շրջաններում, այդ թվում՝ Քիրքուկում, Խանաքինում և Մոսուլի (Նինվեի) մարզի քրդաբնակ տարածքներում⁹: Անկախության տարբերակը հավաքեց քվեարկողների 98,8 %-ի աջակցությունը, այն է՝ գրեթե բոլորը կողմ էին քվեարկել անկախությանը (կողմ՝ 1,973412, դեմ՝ 19650)¹⁰:

Թեև հանրաքվեի շուրջ 2 միլիոն մասնակիցների 98,8 %-ն արտահայտվեց հոգուտ անկախության¹¹, այն կրում էր ոչ պաշտոնական բնույթ, և ՔՌԿ-ն պարզապես օգտագործեց տվյալ փաստն ԱՄՆ-ի, հատկապես Իրաքի դաշնային կառավարության հետ բանակցություններում՝ էապես ամրապնդելով Իրաքում իր ունեցած կիսանկախ վիճակը:

2014 թվականի հունիսին ՔՌԿ-ի և Իրաքի դաշնային կառավարության միջև հարաբերությունների սրման, վեճերի խորացման, ինչպես նաև Իրաքում և Լևանտում Իսլամական պետության (ԻԼԻՊ-ի) ռազմական առաջխաղացման պայմաններում¹² Իրաքյան Քուրդիստանի ղեկավար շրջանները կրկին առաջ քաշեցին անկախության հանրաքվե անցկացնելու գաղափարը: Այս անգամ հանրաքվեն պետք է կրեր պաշտոնական բնույթ: Խնդիրն

⁹ Բաղդադում և արաբական այլ քաղաքներում բնակվող քրդերը չէին ընդգրկվել հանրաքվեի ցուցակներում:

¹⁰ Nancy E. Soderberg (Chair), David L. Phillips (Project Director), Task Force Report: State-Building in Iraqi Kurdistan (October 2015),- Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, New York, p. 15; <http://thekurdishproject.org/wp-content/uploads/2015/10/State-Building-in-Iraqi-Kurdistan.pdf>; տե՛ս նաև Press Release, Kurdistan Referendum Movement, International Committee, London, February 8, 2005, տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս «98 percent of the people of South Kurdistan vote for independence», «KurdMedia», 9 February 2005 (<https://www.indybay.org/newsitems/2005/02/09/17205061.php>):

¹² ԻԼԻՊ-ը Մոսուլը և Թիքրիտը գրավեց համապատասխանաբար 2014 թվականի հունիսի 10-ին և 11-ին:

այն է, որ Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հարցը սկսեց ինտենսիվ կերպով շրջանառել Հյուսիսային Իրաքի ուղղությամբ ԻԼԻՊ-ի առաջխաղացման պարագայում¹³, երբ Իրաքի դաշնային կառավարության գործերը լքեցին իրենց վերահսկողության տակ գտնվող մի շարք տարածքներ, փաստացի կտրվեց Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարության և իրաքյան մյուս տարածքների միջև ցամաքային կապը: ՔՌԿ զինյալներն անմիջապես իրենց վերահսկողությունը հաստատեցին Էրբիլի և Բաղդադի միջև գտնվող մի շարք վիճելի տարածքների, մասնավորապես Քիրքուկի նկատմամբ¹⁴: Այդուհանդերձ, ԻԼԻՊ-ը սպառնում էր նաև Էրբիլին, սակայն ՔՌԿ-ին հաջողվեց ԱՄՆ-ի և ԻԻՀ-ի աջակցությամբ կանխել վտանգը: Տվյալ փաստը վկայում էր, որ ՔՌԿ-ն դեռ լիովին պատրաստ չէր անկախության, առավել ևս՝ ԻԼԻՊ-ին հարևան ունենալու պարագայում: Հետևաբար Իրաքյան Քուրդիստանի ղեկավարությունը համաձայնեց հետաձգել անկախության հանրաքվեի անցկացումը¹⁵:

Այդուհանդերձ, որոշ ժամանակ անց՝ 2016 թվականի փետրվարի 2-ին, Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանին կրկին հանդես եկավ ՔՌԿ տարածքում, այսպես կոչված, «չպարտադրող անկախության հանրաքվե» անցկացնելու

¹³ Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանին հայտարարել է, որ Իրաքը, ըստ էության, մասնատվել է, ու թեև քրդերը որոշակի դեր կխաղան ԻԼԻՊ-ի ստեղծած ճգնաժամի կարգավորման գործում, սակայն իրաքյան քրդերն ունեն անկախության իրավունք (տե՛ս «Iraq Kurdistan independence referendum planned». «BBC News», 1 July 2014 (<http://www.bbc.com/news/worldmiddleeast-28103124>)):

¹⁴ Իրաքի դաշնային կառավարության գործերը Քիրքուկից հեռացել են 2014 թվականի հունիսի 13-ին:

¹⁵ Տե՛ս **Roy Gutman**, Kurds agree to postpone independence referendum. «Toronto Star Newspapers», 5 September 2014 (http://www.thestar.com/news/world/2014/09/05/kurds_agree_to_postpone_independence_referendum.html):

կոչով: Ընդ որում՝ այդ ելույթում Քուրդիստանի նախագահը արտահայտում էր երկու տարբեր գաղափարներ: Մի կողմից նա նշում էր, որ տարածաշրջանի քրդերին սահմաններով բաժանելը «մեծ սխալ է եղել», և որ «ժամանակն է եկել, և իրավիճակն այժմ քուրդ ժողովրդի համար հարմար է, որ նա իր ճակատագրի վերաբերյալ հանրաքվեի միջոցով որոշում կայացնի»: Մակայն, մյուս կողմից, Մասուդ Բարզանին անում էր որոշակի վերապահումներ. «Այդ հանրաքվեն չի նշանակում պետականության հռչակում, այլ ավելի շուտ նպատակ ունի իմանալու անկախության վերաբերյալ քուրդ ժողովրդի կարծիքն ու կամքը և քրդական քաղաքական ղեկավարության համար է, որ նա համապատասխան ժամանակ ու համապատասխան պայմաններում կատարի ժողովրդի կամքը»¹⁶:

Թեև ՔՌԿ նախագահի հայտարարությունը կարող է դիտվել որպես ներքին¹⁷ և արտաքին ճակատներում¹⁸ հնարավոր լծակ-

¹⁶ Տե՛ս «Iraqi Kurdish Leader Calls For Nonbinding Vote On Independence». «Radio Free Europe. Radio Liberty», 3 February 2016 (http://www.rferl.org/content/iraqikurdishleaderbarzani_callsforonbindingvoteindependence/27529166.html):

¹⁷ Էական գործոն էր դարձել ՔՌԿ-ում տիրող նախագահական ճգնաժամը (տե՛ս **Kawa Sheikh Abdullah**, Iraqi Kurdistan's next big crisis: Its presidency. «Ekurd Daily», 17 April 2015 (<http://ekurd.net/iraqikurdistansnextbigcrisisitspresidency20150417>); «Barzani calls for solution to Iraqi Kurdistan presidential crisis». «PressTV», 16.08.2015 (<https://www.youtube.com/watch?v=cUo2pn6y0p8>):

¹⁸ Հայտնի քուրդ քաղաքական գործիչ Մուհամեդ Հաջի Մահմուդը (որը հայտնի է նաև որպես **Կաթա Համա**), ելույթ ունենալով Քեմբրիջի համալսարանում (Մեծ Բրիտանիա), տվեց հետևյալ պարզաբանումը. «Հանրաքվեի նպատակը անկախության անհապաղ հռչակումը չէ...: Այն քրդերի ձեռքում մի քարտեզ ու մանրատ է, որը Իրաքի կառավարությանը հնարավորություն կտա տարածաշրջանային տերությունների ու Արևմուտքի հետ այլ բնույթի համաձայնության գալու...: Մենք ուզում ենք աշխարհին ապացուցել, որ քրդերի 99 տոկոսը փաստացի հանդես է գալիս անկախության օգտին» (տե՛ս «Курдский лидер: Референдум должен быть проведен перед наступлением на Мосул и выборами в США». «RIATAZA», 29.04.2016 (<http://www.riataza.com/КурдскийлидерРеферендумдол>)).

ներ ստանալու հերթական մարտավարական քայլ, այդուհանդերձ նա հետևողականորեն պնդում էր, որ անկախության հանրաքվեն պետք է տեղի ունենա մինչև 2016 թվականի հոկտեմբեր¹⁹, ցանկացած դեպքում՝ ԱՄՆ նախագահական ընտրություններից առաջ²⁰: Ընդ որում՝ քրդերը մտադիր չէին մինչ այդ ձեռնարկելու ԻԼԻՊ-ի վերահսկողության տակ գտնվող Մոսուլի ազատագրումը, քանի որ այդ հարցում նա կարող էին իրենց աջակցությունն օգտագործել որպես լծակ: ՔՌԿ-ն նաև գիտակցում է, որ Մոսուլի գրավումը կամրապնդի Բաղդադի դիրքերը, քանզի գրեթե բացառվում էր, որ Մոսուլը կարող էր ներառվել ՔՌԿ սահմաններում:

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին անցկացված Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի նպատակներն ու արդյունքները

2017 թվականի հունիսի 7-ին Իրաքի քուրդ պաշտոնյաները որոշում կայացրին նույն տարվա սեպտեմբերի 25-ին Քուրդիստանի անկախության հանրաքվե անցկացնելու վերաբերյալ: Հիշյալ որոշումը միանգամայն համապատասխանում էր Քուրդիս-

տանի ռեզիոնալ կառավարության (ՔՌԿ)²¹ նախագահ Մասուդ Բարզանու՝ Իսլամական պետության պարտությունից հետո Քուրդիստանում անկախության հանրաքվե անցկացնելու խոստմանը: 2017 թվականի հունիսի 7-ից սկսած՝ ՔՌԿ-ի առնվազն ՔԴԿ-ական գործիչների էլույթներում «չպարտադրող անկախության հանրաքվե» եզրը հիմնականում դուրս բերվեց շրջանառությունից: Դրանով իսկ շեշտվում էր միանշանակ դեպի անկախություն գնալու ՔՌԿ-ի մտադրությունը:

Այդուհանդերձ, առանց Բաղդադի և միջազգային հանրության հավանության կամ առնվազն ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի մշտական անդամների մեծամասնության աջակցության հանրաքվեն ինքնուրույն չէր կարող պետականության վերաբերյալ քրդական ծրագրերն իրականություն դարձնել: Իրաքյան Քուրդիստանի ղեկավարությունը դա գիտակցում էր: Փոխարենը անկախության հանրաքվեում ստացված հավանության ձայները, որ, անկասկած, կգերիշխեին, կարող էին բարդացնել Քուրդիստանի մայրաքաղաք Էրբիլի և կենտրոնի՝ Բաղդադի միջև առանց այդ էլ լարված հարաբերությունները: Նույնը վերաբերում էր նաև Թուրքիային և Իրանին, որոնց հետ տնտեսական հարաբերություններում և քաղաքական շփումների մեջ կենսականորեն շահագրգռված է Էրբիլը՝ իր որպես առանձին կազմավորման գոյատևման տեսանկյունից:

жебывтыпроведенпереднаступлениемнаМосуливыборамивЦИА/cjsd/57231d7c0-cf232b075d1ba59)):

¹⁹ Մինչդեռ Իրաքյան Քուրդիստանի կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը 2016 թվականի հուլիսի 25-ին հայտարարեց, որ անկախության հանրաքվեի անցկացման համար անհրաժեշտ կլինի չորսամսյա նախապատրաստական աշխատանք (տե՛ս «Подготовка к референдуму о независимости займет 4 месяца», Kurdistan.ru (26.07.2016), http://kurdistan.ru/2016/07/26/news26942_Podgotovka_k_referendumu_o_nezavisimosti_zaymet_4_mesyaca.html):

²⁰ Sté u Mewan Dolamari, Barzani: Kurdistan will hold referendum before October. «Kurdistan24», 23 March 2016 (<http://www.kurdistan24.net/en/news/05609d373569-4a8fa39e98b97c732503/BarzaniKurdistanwillholdreferendumbeforeOctober>):

²¹ «Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարություն» (ՔՌԿ, անգլերեն՝ Kurdistan Regional Government-KRG) հավաքական անվանամբ կոչվում են Իրաքյան Քուրդիստանի օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինները՝ որպես մեկ ամբողջություն: Ներկայումս ՔՌԿ-ի անմիջական վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքները կազմում են շուրջ 40 հազ. կմ²: Էրբիլի և Բաղդադի միջև կան տարածքային վեճեր: Եթե դրանք կարգավորվեն ՔՌԿ-ի օգտին, ապա նրա վերահսկված տարածքը կկրկնապատկվի:

Այսպիսով՝ ի սկզբանե հայտնի էր, որ անկախության քվեարկությունը հանրաքվեն կարող էր լարվածություն առաջ բերել տարածաշրջանում և չէր հանգեցնելու անկախ քրդական պետականության ստեղծմանը: Այդուհանդերձ, ՔՌԿ-ն (եթե ոչ բացառապես, ապա առնվազն գերազանցապես «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ-ի) պնդմամբ) հաստատականորեն գնաց վերոհիշյալ քայլին:

Իրաքյան Քուրդիստանի՝ հիշյալ որոշմանն առնչվող, ասպարեզում առկա աղբյուրների հետազոտումը, ինչպես նաև քուրդ քաղաքական գործիչներին և քրդագետ փորձագետների հետ մասնագիտական քննարկումների և ռազմավարական գնահատումներին խտացումը թույլ են տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

- ՔՌԿ-ն մտադիր էր իր օգտին կարգավորել Էրբիլ-Բաղդադ հարաբերություններում առկա նավթային եկամուտների խնդիրը: Նավթային եկամուտների շուրջ բարդ վիճաբանությունների արդյունքում Բաղդադը, 2014 թվականից սկսած, կտրականապես դադարեցրել էր ՔՌԿ-ին արվող դաշնային վճարումները: Քրդերը դրան պատասխանեցին՝ դադարեցնելով հում նավթի առաքումները կենտրոնական կառավարությանը, փոխարենը նոր կառուցված նավթային խողովակաշարով անմիջականորեն նավթ վաճառելով Թուրքիային կամ վերջինիս տարածքով այն հասցնելով միջազգային շուկա: Բաղդադի հետ պաշտոնական Էրբիլի բանակցությունները տեղի էին ունենում Իսլամական պետության դեմ ռազմական գործողությունների անհրաժեշտության պատճառով: Սակայն հետագայում, երբ Իսլամական պետությունը մոտ էր պարտությանը, նավթի բաշխման պայմանավորվածություններն արդեն չէին կատարվում: Հետևաբար ՔՌԿ պաշտոնյաները կարող էին հույսեր ունենալ, որ հանրաքվեն կբարձրաց-

նի Բաղդադի հետ սակարկելու իրենց գործարքային ներուժը՝ ստիպելով Բաղդադին ամսական ավելի մեծ ֆինանսական հատկացումներ կատարել ՔՌԿ-ին: Էրբիլը պնդում էր, որ 2005 թվականին Բաղդադի հետ ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ այն պետք է ստանա նավթի արտահանման դաշնային եկամուտների շուրջ 17 %-ը²², որն այդ պահի դրությամբ կազմում էր ամսական շուրջ 1 մլրդ ԱՄՆ դոլար (785 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ)²³:

- Իրաքի քուրդ պաշտոնյաները կարող էին նաև հավանություններ ունենալ իրենց վերահսկողության ներքո հայտնված վիճահարույց մի շարք տարածքների նկատմամբ: Նախկինում Իսլամական պետությունը վերահսկողություն էր հաստատել Իրաքի հյուսիսարևմտյան ծավալուն տարածքների նկատմամբ և ուղղակիորեն սպառնում էր նավթային հարուստ պաշարներ ունեցող Քիրքուկին²⁴: Սակայն քրդական «փեշմարգայի» զինյալներն անցան հակահարձակման և 2014 թվականից սկսած՝ փաստացի վերահսկողություն հաստատեցին Քիրքուկի և վիճելի մի շարք այլ տարածքների նկատմամբ: ՔՌԿ-ի վերահսկված տարած-

²² Իրաքի ֆեդերալ եկամուտներից մասնաբաժին ստանալու ՔՌԿ իրավունքն ամրագրված է 2005 թվականին ընդունված իրաքյան սահմանադրությունում, սակայն նշված տոկոսաչափը (17 %) մեկընդմիջտ ամրագրված չէ, այլ ամեն տարի, Իրաքի խորհրդարանում ֆեդերալ բյուջեի հաստատմանը զուգահեռ, որոշվում է նաև ՔՌԿ-ին տրվող մասնաբաժնի չափը:

²³ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?, June 15, 2017 <http://theconversation.com/kurdistan-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

²⁴ Քիրքուկի հարցում ՔՌԿ պաշտոնական դիրքորոշման մասին տե՛ս Kirkuk: A constitutional issue,- Kurdistan Regional Government, KRG (16 May 2007), <http://cabinet.gov.krd/a/d.aspx?s=010000&l=12&a=17953>:

քը գրեթե կրկնապատկվեց²⁵: Քրդերը նույնիսկ իրենց դրոշը բարձրացրին Քիրքուկ քաղաքի վարչական կարևորության շենքերում՝ արժանանալով թե՛ Թուրքիայի²⁶, թե՛ տեղացի թուրքմենական համայնքի²⁷ քննադատությանը: Եթե Քիրքուկում և վիճարկվող այլ տարածքներում 2017 թվականի սեպտեմբերին կայանալիք հանրաքվեի արդյունքում «այո» քվեները գերիշխեին, ՔՌԿ-ի՝ վիճելի տարածքների նկատմամբ վերահսկողությունն ու նույնիսկ հիշյալ տարածքների քրդական կառավարումը կարող էին օրինականացվել²⁸:

- Հանրաքվեի արդյունքներն այնուհետև կարող էին լրացուցիչ առավելություններ տալ ՔՌԿ-ին Բաղդադի հետ բանակցություններում, որոնց օրակարգում կարող էին լինել եկամուտների բաշխման, կառավարման հետագա ապակենտրոնացման կամ իշխանության լիազորությունների հետագա հանձնման, ՔՌԿ սահմանների դեմարկացիայի (տարածքների սահմանազատման) խնդիրները, առավել ևս, որ ՔՌԿ-ն հավակնում է ոչ միայն Քիրքուկին, այլև վիճելի մյուս տարածքներին, մասնավորապես Մախմուրին, Շանգալին և Խանաքինին:

²⁵ Այդ իրավիճակը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 2017 թվականի հոկտեմբերի 16-ը:

²⁶ Türkiye'den Kerkük'e 'bayrak' tepkisi,- Milliyet.com.tr (20.03.2017), <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-den-kerkuk-e-bayrak--dunya-2417019/>, Erdoğan'dan Kerkük Tepkisi: Hemen O Bayraklarımızı İndirin,- Haberler.com (4 Nisan 2017) -<https://www.haberler.com/erdogan-dan-kerkuk-tepkisi-hemen-o-bayraklarimizi-9458455-haberi/>, Erdoğan'dan Kerkük Meclisi'ne 'bayrak' tepkisi (4 Nisan 2017), <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39492528>.

²⁷ Kerkük'te Türkmenler'den bayrak protestosu,- Sabah (30.3.2017) <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2017/03/30/kerkukte-turkmenlerden-bayrak-protestosu>.

²⁸ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?, - June 15, 2017 <http://theconversation.com/kurdistan-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

- «Կենտրոնական»՝ դաշնային կառավարության՝ ՔՌԿ-ին արվող ֆինանսական վճարումների դադարեցումը, Իսլամական պետության դեմ պատերազմի մեջ ներգրավված լինելը, փախստականների խնդիրն ու նավթի գների աննախադեպ անկումը ՔՌԿ-ին կանգնեցրել էին տնտեսական փլուզման եզրին: Հետևաբար հանրաքվեն կարող էր նաև շեղել իրաքյան քրդերի ուշադրությունը Իրաքյան Քուրդիստանի ծանր տնտեսական իրավիճակից, որ շարունակվում էր 2014 թվականից²⁹:

- Անհանդուրժողականությունն Իրաքյան Քուրդիստանում գնալով ուժեղանում էր: 2015 թվականից ի վեր Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանը դադարեցրել էր իր գործունեությունը Մասուդ Բարզանու նախագահական պաշտոնավարության ժամկետի երկարաձգման որոշման շուրջ տեղ գտած քննարկումների արդյունքում³⁰: Օրենսդիր և գործադիր մարմնից դուրս էին բերվել ընդդիմադիր «Փոփոխություններ» («Գորրան») կուսակցության գործիչները³¹: Ընդդիմությունը գնալով աճում էր: Ակնհայտ ճեղքեր էին առաջացել «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) և «Քուրդիստանի հայրենասիրական միության» (ՔՀՄ) միջև կնքված ռազմավարական դաշինքում: ՔԴԿ-ՔՀՄ հարաբերությունների կարգավորումը կարևոր էր ՔՌԿ-ի գոյատևման համար՝ հաշվի առնելով նախկինում այս երկու քրդական կուսակցությունների միջև քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական զերակայության համար մղված քաղաքացիական պատե-

²⁹ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?, - June 15, 2017 <http://theconversation.com/kurdistan-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

³⁰ Disputed Iraqi Kurdistan's presidency must be top priority, Gorran says, Ekurd.net (November 25, 2016) <https://ekurd.net/disputed-kurdistan-presidency-2016-11-25>.

³¹ Professor who called President Barzani term 'illegal': disappointed with fake news,- Rudaw (May 27, 2017), <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/27052017>.

րազմը³²: Ներքուրդիստանյան հարթակում դժգոհ դերակատարների աճող զանգվածի պայմաններում քրդական ղեկավարությունը, թերևս, կարող էր կատարել այն հաշվարկը, որ պահը հասունացել է անկախության պայքարի շուրջ բնակչությանը համախմբելու և թանկարժեք ժամանակ շահելու համար՝ այդ ընթացքում սկսելով միջքրդական ու ներքուրդիստանյան գործերի կարգավորումը:

- Թեև Մասուդ Բարզանու կողմից նախագահական պաշտոնի պահպանումն ու երկարաձգումը էական պառակտումներ էին ի հայտ բերել Քուրդիստանում, հաջողված հանրաքվեի արդյունքում Մասուդ Բարզանու՝ որպես Քուրդիստանի անվիճելի առաջնորդի և ՔԴԿ-ի՝ որպես անկախության հանրաքվեն նախաձեռնած հիմնական կուսակցության ղիրքերը կամրապնդվեին: Իր հերթին Մասուդ Բարզանին նախագահական նոր ժամկետի հնարավորություն կստանար:

- Անկախության հանրաքվեն կարող էր նպաստել Իրաքից քուրդիստանյան հատվածի արդյունավետ անջատման գործընթացի ամրապնդմանն ու ամրագրմանը, որը սկիզբ առավ դեռ 1990-ական թվականների սկզբներին: Այն միաժամանակ ազդանշան-ուղերձ էր, որ երկարաժամկետ հեռանկարում անկախությունից պակաս ոչինչ այլևս չի կարող բավարարել իրաքյան քրդերին:

- Իրաքյան Քուրդիստանում տեղ գտած անկախության հանրաքվեն կարևորվում էր նաև «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) և «Քուրդիստանի աշխատավորա-

³² Denise Natali, Is Iraqi Kurdistan heading toward civil war?, Al-Monitor (January 3, 2017), <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/01/kurdistan-civil-war-iraq-krq-sulaimaniya-pkk-mosul-kurds.html>.

կան կուսակցության» (ՔԱԿ կամ PKK) միջև տարածաշրջանային մակարդակում և քրդական սփյուռքում ընթացող մրցակցության տեսանկյունից: Դե յուրե ինքնուրույն, սակայն դե ֆակտո PKK-ի սիրիական մասնաճյուղը հանդիսացող «Դեմոկրատական միություն կուսակցությունը» (PYD) էական ձեռքբերումներ ունեցավ Սիրիայի քրդաբնակ տարածքներում (Ռոժավայում) քրդական ինքնավար կանտոնների ստեղծման և Հյուսիսային Սիրիայում իր ղիրքերն ամրապնդելու գործում: Իր հերթին Հյուսիսային Իրաքի Քանդիլի հատվածից Թուրքիայի դեմ ավանդաբար գործող PKK-ն ամրապնդեց իր ղիրքերը նաև եզդիաբնակ Շանգալի հատվածում³³: Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարության (ՔՌԿ-ի) կողմից, սակայն գերազանցապես «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ-ի) նախաձեռնությամբ իրականացված անկախության հանրաքվեն էական առավելություններ կտար վերջինիս ՔԴԿ-PKK մրցակցության և անզիջում պայքարի պայմաններում:

- Անկախության հանրաքվեն նաև թույլ էր տալիս քուրդ գործիչներին գնահատել ու չափել անկախ Քուրդիստանի միջազգային ճանաչման ներուժը³⁴:

Այսպիսով՝ 2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին նախատեսված անկախության հանրաքվեն ուներ ներքին և արտաքին քաղաքական նպատակահարմարություն, ինչպես նաև տնտեսական ու քարոզչական հաշվարկներ: Քրդերի անկախության

³³ PKK to KDP: 'We are going to stay', Rudaw July 25, 2015, <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/250720153>.

³⁴ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?, June 15, 2017, <http://theconversation.com/kurdistans-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

ձգտման համար ունեցած իր պատմական նշանակությունից զատ՝ հանրաքվե անցկացնելու որոշումը, ըստ էության, թաքցնում էր նաև մի շարք ավելի պարզ նպատակներ՝ Մասուդ Բարզանու, ՔԴԿ-ի և ընդհանրապես բարզանիականների՝ որպես Քուրդիստանի անվիճելի առաջատարների դիրքերի ամրապնդումը: Իրաքյան Քուրդիստանում անկախության հանրաքվեի անցկացումը բացառապես կառավարող «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ)՝ բարզանիականների և մասնավորապես Քուրդիստանի նախագահ ու ՔԴԿ առաջնորդ Մասուդ Բարզանու նախաձեռնությունն էր: Մնացյալ բոլոր կուսակցությունները (նույնիսկ նրանք, ովքեր բացահայտորեն դեմ չէին և նույնիսկ արտաքուստ աջակցում էին վերջիններին) փակուղային իրավիճակում էին, քանզի անկախությունը մերժելը նշանակում էր կարգնել հետևորդների ու ընտրողների ստվար բանակ ու մարզինալացվել քրդական քաղաքական դաշտում: Հանրաքվեի արդյունքում ՔԴԿ-ն (բարզանիականները) ցանկանում էր՝

• *ներքին դաշտում դառնալ անվիճելի առաջատար, վերարտադրել իր իշխանությունը և ուժեղ դիրքերից մոտենալ 2017 թվականի նոյեմբերի 1-ին նախատեսված (հետագայում բազմիցս հետաձգված) Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններին*³⁵,

³⁵ Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանական ընտրությունները բազմիցս հետաձգվեցին և ի վերջո կայացան միայն 2018 թվականի սեպտեմբերի 30-ին, սակայն միջքրդական հակասությունների արդյունքում նախագահական ընտրությունները Քուրդիստանում չկայացան: Ներկայումս նույնիսկ անորոշ է Իրաքյան Քուրդիստանում նախագահի ինստիտուտի պահպանման հեռանկարը: ՔԴԿ-ն մտադիր է վերականգնել այդ ինստիտուտը՝ նախագահի պաշտոնում առաջադրելով գործող վարչապետ Նեչիրվան Բարզանուն, վարչապետի պաշտոնը «փոխանցելով» Մասուդ Բարզանու որդուն՝ ՔՌԿ անվտանգության խորհրդի ղեկավար Մասրուր Բարզանին:

• *արտաքին դաշտում* լրացուցիչ լծակներ ձեռք բերել Բաղդադի հետ բանակցություններում՝ *կարճաժամկետ հեռանկարում* Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարության համար ապահովելով կոնֆեդերատիվ կարգավիճակն ու կորզելով լրացուցիչ զիջումներ քաղաքական (վիճելի տարածքներ) և տնտեսական (բյուջեով նախատեսված ՔՌԿ մասնաբաժնի ստացում, լրացուցիչ իրավունքներ էներգակիրների արդյունահանման և արտահանման հարցում) դաշտում, իսկ *երկարաժամկետ հեռանկարում* թույլ տալով ՔՌԿ-ին ոչ այնքան անկախություն հռչակել, որքան հասնել Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության գործընթացի հստակ ժամանակացույցի ամրագրմանը, այն է՝ գնալ Չեռնոգորիայի կամ Կոսովոյի անկախացման մոդելով: Հանրաքվեն կարող էր հետաձգվել միայն այն դեպքում, եթե արտաքին դաշտի հետ կապված (կարճաժամկետ կամ երկարաժամկետ) հաշվարկների իրականացման երաշխիքներ տրվեին, որոնք իրենց հերթին կբերեին ներքին դաշտին առնչվող հաշվարկների արդարացմանը: Հակառակ ԱՄՆ պետքարտուղար Ռեքս Թիլլերսոնի կողմից 2017 թվականի սեպտեմբերի 23-ին՝ հանրաքվեից երկու օր առաջ տրված որոշակի խոստումների փաստին³⁶, Քուրդիստանի առաջ-

³⁶ ԱՄՆ պետքարտուղար Ռեքս Թիլլերսոնը 2017 թվականի սեպտեմբերի 20-ին և 23-ին երկու հատուկ ու պաշտոնական նամակներով էր դիմել Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանուն: Թիլլերսոնը խոստանում էր ԱՄՆ-ի և ՄԱԿ-ի աջակցությունը Իրաքյան քրդերի և Բաղդադի կառավարությունների միջև մեկ տարվա տևողությամբ երկխոսության համար, որոնց հիմնական նպատակն էր լինելու երկկողմ հարաբերություններում առկա մի շարք չլուծված խնդիրների կարգավորումը: Սեպտեմբերի 23-ին ուղարկված նամակը ներառում էր Ռեքս Թիլլերսոնի հետևյալ խոստումը. «Այս գործընթացի վերջում, իհարկե, եթե բանակցությունները չհասնեն փոխադարձաբար ընդունելի եզրակացությանը կամ ձախողվեն Բաղդադի բարեխղճության բացակայության պատճառով, մենք կձանաչենք հանրաքվեի անհրաժեշտությունը»: See The Last Written Draft –

նորը Մասուդ Բարզանին դրանք դիտարկեց որպես ուշացած առաջարկներ³⁷ կամ տրված երաշխիքները բավարար չհամարեց ու չհետաձգեց Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեն:

Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի անցկացումը ցուցադրեց ոչ միայն և ոչ այնքան կառավարող «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) ամուր դիրքերը, որքան իրաքյան քրդերի անկախության ձգտումներն ու դրանց հիման վրա քրդական քաղաքական դաշտում գործող ուժերին իր որոշումը պարտադրելու³⁸ ՔԴԿ-ի կարողությունը:

Հանրաքվեի անցկացման և իր նպատակին հասնելու համար ՔԴԿ-ն (գերազանցապես ՔԴԿ-ն) աշխատում էր երեք մակարդակով:

Delivered on 23rd September, <https://assets.bwbx.io/documents/users/iqjWHBFdfxIU/rsfkyXsgEaig/v0>:

Մինչդեռ 2017 թվականի սեպտեմբերի 20-ի նամակի նախագծում օրինակ, հանրաքվեին որևէ աջակցություն հայտնելու մասին խոստում չէր տրվել, այլ նշվել էր, որ բանակցությունների ձախողման դեպքում «դուր չէր կորցնի ձեր՝ ներկայումս ունեցած այլընտրանքային տարբերակներից և ոչ մեկը»: Eli Lake, *Tillerson Letters Show U.S. Nearly Averted Kurdish Referendum*, Bloomberg (13 October 2017), <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2017-10-13/tillerson-letters-show-u-s-nearly-averted-kurdish-referendum>:

³⁷ US offered to back year-long talks on all issues if Barzani called off referendum, Rudaw October 14, 2017, <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/131020174>:

³⁸ Բացառություն էին «Գորբան» և «Քոմալա-յե Էսլամի» կուսակցությունները, որոնք բացահայտորեն դեմ էին անկախության հանրաքվեի անցկացմանը՝ այն համարելով ապագայի խնդիր: Սակայն «Քոմալա-յե Էսլամի» կուսակցության ղեկավար Ալի Բաֆիրը մասնակցեց հանրաքվեին և կողմ քվեարկեց անկախությանը: Ձևավորվեց նաև «Այս պահին՝ ոչ» շարժումը, որ գլխավորում էր Շասվար Աբդուլ Վահիբը: Kurdistan commission registers 'No for Now' in referendum process, Ekuord.net (September 5, 2017), <https://ekurd.net/no-now-auditors-blocks-2017-09-05>: Հետագայում (հանրաքվեից անմիջապես հետո) վերջինս հիմնեց «Նոր սերունդ» շարժումը:

• **Առաջին մակարդակը** ենթադրում էր միջքրդական և ներքուրդիստանյան տարբեր հիմնախնդիրների լուծում և ճգնաժամերի հաղթահարում:

• **Երկրորդը՝** Բաղդադի հետ բանակցությունների մեկնարկ՝ «հարթ ու խաղաղ անկախություն» ապահովելու համար:

• **Երրորդ մակարդակը** ներառում էր մեծ տերություններին ու տարածաշրջանային ուժերին տրվող հավաստիացումներն առ այն, որ Քուրդիստանի անկախությունը ոչ մի կերպ չի վնասի տարածաշրջանում ձևավորված փոխկապակցված հարաբերություններին³⁹:

Այս բոլոր մակարդակներում ՔԴԿ-ի ձեռքբերումները համեստ էին, թեև պաշտոնական էրբիլը գտնում էր, որ ճիշտ է հաշվարկել, և հնարավոր ձեռքբերումները գերակշռում ու գերազանցում են կորուստները: Քաղաքական և ռազմական ռիսկերը հիմնականում անտեսվեցին:

Անտեսվեցին նաև փորձագետների պնդումները՝ անկախության կենսագործումից առաջ ՔԴԿ-ի կողմից իրականացվելիք քայլերի մասին: Մասնավորապես ՔԴԿ-ն պետք է ապահովեր.

• քրդական միասնական ճակատի առկայությունը, ինչը նշանակում էր, որ ՔԴԿ տարածքում գործող հիմնական քաղաքական կուսակցությունները պետք է նախապես լուծեին միմյանց միջև առկա վեճերն ու սկզբունքային հակասությունները,

• լիարժեք համագործակցությունը Բաղդադի հետ, քանզի վերջինիս հետ ՔԴԿ-ն պետք է բանակցեր սահմանների, ֆինանս-

³⁹ Omar Sattar, Many Obstacles to Kurdistan Independence Referendum, - Iraq business news (June 11, 2017), <http://www.iraq-businessnews.com/2017/06/11/many-obstacles-to-kurdistan-independence-referendum/>.

մինների միջև: Ավելին, շրջանառության մեջ դրվեց Քուրդիստանի նախագահի պաշտոնը լուծարելու գաղափարը:

- Իրաքյան բյուջեում ՔՌԿ-ի մասնաբաժինը նախկինում սահմանված էր 17 %-ի չափով: Մինչդեռ հանրաքվեից անմիջապես հետո առկա էր հիշյալ մասնաբաժինը 12,6 %-ի իջեցնելու միտումը: 2018 և 2019 թվականներին իրաքյան բյուջեում ՔՌԿ-ի մասնաբաժինն ամրագրվել է 12,6 %-ի չափով⁴²: Իրաքյան կենտրոնական կառավարությունը գտնում էր, որ բյուջեով արվող հատկացումները պետք է համապատասխանեն բնակչության իրական թվաքանակին ու տոկոսային հարաբերակցությանը, և որ մինչ այդ ՔՌԿ բնակչությանը վերաբերող տվյալներն ու դրա տոկոսային հարաբերակցությունը համաիրաքյան շրջանակներում չափազանցված են եղել:

- Հանրաքվեի արդյունքում միջքրդական հակասությունները ոչ միայն չկարգավորվեցին, այլև խորացան:

- Իրաքյան Քուրդիստանում բնակչության բարոյահոգեբանական ոգին որոշակի անկում ապրեց, և շուրջ մեկ տարի գերիշխում էին եթե ոչ պարտվողական, ապա, համենայն դեպս, Բաղդադի և տարածաշրջանային պետությունների հետ ոչ միայն փոխզիջումների, այլև զիջումների գնալու տրամադրությունները:

- Առկա է Իրաքյան Քուրդիստանի ապակայունացման վտանգը: 2017 թվականի դեկտեմբերին Սուլեյմանիեում տեղ

⁴² Ahmed Rasheed, Raya Jalabi, Iraq cabinet plans to cut Kurdistan share in 2018 federal budget, Reuters (November 6, 2017), <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-iraq-kurdistan-budget/iraq-cabinet-plans-to-cut-kurdistan-share-in-2018-federal-budget-idUSKBN1D627S>.

գտած հակակառավարական ցույցերը⁴³ միայն դրա առաջին նախանշաններն էին:

- Հանրաքվեից անմիջապես հետո գնալով թուլանում էին Քուրդիստանի կռալիցիոն կառավարության դիրքերը: 2017 թվականի դեկտեմբերին կառավարության կազմից դուրս եկան «Գորրան» («Փոփոխություններ») և «Քոմալա-յե Հսլամի» կուսակցությունները⁴⁴: 2018 թվականի հունվարին որոշակի վարանումից հետո, հաշվի առնելով հետագայում նախատեսվող ընտրությունները, կռալիցիոն կառավարության կազմից դուրս եկավ նաև «Քուրդիստանի իսլամական միություն» կուսակցությունը⁴⁵: Մինչ նոր ընտրությունների անցկացումը Քուրդիստանի կռալիցիոն կաբինետում ներառված էին բացառապես երկու ամենազդեցիկ կուսակցությունները՝ «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) և «Քուրդիստանի հայրենասիրական միության» (ՔՀՄ) ներկայացուցիչները:

⁴³ Iraqi Kurdish region: Five killed in anti-KRG protests, Al Jazeera Media Network (20 December 2017), <http://www.aljazeera.com/news/2017/12/171220075526896.html>.

⁴⁴ 2013 թվականի սեպտեմբերի 21-ի ընտրությունների արդյունքում ձևավորված Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանում (2013-2018թթ.) «Գորրան» («Փոփոխություններ») և «Քոմալա-յե Հսլամի» կուսակցությունները ունեին համապատասխանաբար 24 (փաստացի՝ 23) և 6 պատգամավորական մանդատ, իսկ կռալիցիոն կաբինետում ունեին համապատասխանաբար 5 և 1 նախարարական պորտֆել: St' u IKBY'de iki parti kabineden cekildi, Hürriyet (21.12.2017), <http://www.hurriyet.com.tr/ikbyde-iki-parti-kabineden-cekildi-40684946>:

⁴⁵ 2013-2018 թվականներին «Քուրդիստանի իսլամական միություն» կուսակցությունը Քուրդիստանի խորհրդարանում ուներ 10 պատգամավորական մանդատ, իսկ կռալիցիոն կաբինետում ուներ 5 նախարարական պորտֆել: St' u Kürdistan İslami Birlik Partisi hükümetten çekilme kararı aldı, - Güneş (17 Ocak 2018) <http://www.gunes.com/dunya/kurdistan-islami-birlik-partisi-hukümetten-cekilme-karari-aldi-845417>, IKBY kabinesinde çatlak devam ediyor (17.01.2018), <http://www.hurriyet.com.tr/ikby-kabinesinde-catlak-devam-ediyor-40712266>:

• Հանրաքվեին հաջորդած ժամանակաշրջանում ի հայտ եկած ներքաղաքական ճգնաժամը, ինչպես նաև ներքին և արտաքին քաղաքական անորոշությունները հանգեցրին Քուրդիստանի հաջորդ խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունների հետաձգմանը: Ընտրությունները սկզբնապես նախատեսված էին նոյեմբերի 1-ին, սակայն հետաձգվեցին մինչև 2018 թվականի հունիս կամ հուլիս ամիսները: Ի վերջո ՔՌԿ խորհրդարանական ընտրություններն անցկացվեցին 2018 թվականի սեպտեմբերի 30-ին: Ինչ վերաբերում է նախագահական ընտրություններին, ապա նպատակահարմար գտան այն անցկացնել միայն Քուրդիստանի խորհրդարանական ընտրություններից հետո: Հիշյալ իրողությունը մեծացնում է անորոշությունները միջքրդական, քուրդիստանյան և ներքրդյան հարթությունում՝ հետաձգելով նաև հանրաքվեի արդյունքում ի հայտ եկած ճգնաժամի հաղթահարումը: 2018 թվականի մայիսի 12-ին Իրաքի և 2018 թվականի սեպտեմբերի 30-ին Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանական ընտրություններից հետո որոշակիորեն սրվել են ՔՌԿ տարածքում գործող քրդական կուսակցությունների միջև հարաբերությունները: Առկա հակասությունները գնալով խորանում են:

• Նախքան հանրաքվեն տարածաշրջանային տերություններն անմիջական հարաբերություններ էին հաստատել ՔՌԿ-ի հետ: Սակայն հանրաքվեին հաջորդած փուլում առկա է բացառապես Բաղդադին բանակցային գործընկեր համարելու միտումը: ՔՌԿ-ն ներկայումս հետևողական քայլեր է ձեռնարկում միջազգային հարթակում նախկինում ունեցած իր դիրքերը վերականգնելու նպատակով:

Եզրակացություն

(Անկախության հանրաքվեն և Քուրդիստանի ներքին դիկուրսը)

Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի անցկացման որոշմանն առնչվող, ասպարեզում առկա աղբյուրների հետազոտումը, ինչպես նաև ՔՌԿ գրեթե ողջ քաղաքական սպեկտրը ներկայացնող բարձրաստիճան քաղաքական գործիչների, քուրդ և քրդագետ գործընկեր փորձագետների հետ Քուրդիստանի հանրաքվեից առաջ և հետո տեղ գտած անմիջական շփումների, հրապարակային և ոչ հրապարակային շարունակական մասնագիտական քննարկումների և ռազմավարական գնահատումների խտացումը թույլ են տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

• Միջազգային դերակատարները, մասնավորապես Միացյալ Նահանգները, բավարար չափով չգործեցին ինչպես հանրաքվեին նախորդած, այնպես էլ հանրաքվեին անմիջապես հաջորդած վճռորոշ ժամանակահատվածում: Հիմնականում գերիշխում էին սպասողական կեցվածքն ու հանրաքվեի գաղափարի գուսպ մերժման դիրքորոշումը, ինչը հուսադրող էր ՔՌԿ-ի համար և թյուրըմբռնումների տեղիք տվեց: Հանրաքվեին դեմ արտահայտվող պետություններն ու միջազգային կազմակերպությունները, բնականաբար, չէին կարող մերժել ազգերի ինքնորոշման գաղափարը: Հետևաբար վերջիններս ոչ թե մերժում էին Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության գաղափարն ու հանրաքվե անցկացնելու ՔՌԿ-ի իրավունքը⁴⁶, այլ պարզապես նշում

⁴⁶ Այս առումով բացառություն էր միայն իրաքյան կառավարության ներկայացմամբ Իրաքի գերագույն դատարանի կողմից ընդունված որոշումը, որի համաձայն Քուրդիստանում հանրաքվեի անցկացումը հակասահմանադրական ճանաչվեց:

էին, որ ճիշտ չեն համարում հանրաքվեի անցկացումը տվյալ պահին, և որ դա կարող է շեղել քրդերին առավել կարևոր խնդրից՝ Իսլամական պետության դեմ պայքարից:

• Իրաքի կենտրոնական կառավարությունից բացի՝ Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեին սկզբունքորեն դեմ էին և իրենց այդ դիրքորոշման մասին հետևողականորեն ու բացահայտորեն հայտարարում էին երկու ռեզիդենտ տերությունները՝ Թուրքիան և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը (ԻԻՀ-ն): Սակայն վերջիններս ոչ թե խնդրի փոխզիջումային կամ ընդունելի լուծում էին առաջարկում, այլ սպառնում դիմել հակաքայլերի: Ավելին, Թուրքիան և Իրանը պահանջում էին ՔՌԿ-ից ոչ թե հետաձգել հանրաքվեի անցկացումը, այլ ընդհանրապես չեղյալ հայտարարել այն և ընդմիջա երաժարվել Իրաքից անջատվելու գաղափարից: Այդուհանդերձ, քրդական կողմը հույսեր էր տածում, որ Իրանի կտրուկ գործողությունների դեպքում կներգրավվի ԱՄՆ-ն՝ Իրանի ազդեցության հետագա աճը բացառելու նպատակով: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա ՔՌԿ (հատկապես ՔԴԿ) գործիչների մոտ այն տեսակետն էր գերիշխում, որ Թուրքիա-ՔՌԿ աննախադեպ համագործակցությունն ու փոխկախվածությունը իրավական, քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և անվտանգային ոլորտներում, ինչպես նաև այն փաստը, որ ՔՌԿ կխսանկախ կարգավիճակի ամրապնդմանը թերևս ամենից շատ նպաստել էր Անկարան, նվազ հավանական էն դարձնում Թուրքիայի կողմից ՔՌԿ նկատմամբ կտրուկ քայլերի և առավելագույն պատժամիջոցների կիրառումը: ՔՌԿ-ն Թուրքիայից չէր ակնկալում աջակցություն, սակայն կտրուկ և ասիմետրիկ հակահար-

ված նույնպես չէր ակնկալում⁴⁷: Այս տեսանկյունից էրբիլի հաշվարկները, թերևս, մասամբ արդարացված էին:

• Հանրաքվեից հետո հարևան պետությունների պատժամիջոցների տարբերակն ամենևին չէր բացառվում, սակայն, քրդական ղեկավարության համոզմամբ, այն առավելագույնը կտևեր 2-3 ամիս:

Այսպիսով՝ ՔՌԿ ղեկավարության սեփական մոբիլիզացիոն ներուժի գերազնահատման, միջքրդական հակասությունների թերազնահատման ու դրանց հիման վրա կառուցված հաշվարկների ու հետհանրաքվեական շրջանի զարգացումների արդյունքում ՔՌԿ-ն ունեցավ աննախադեպ կորուստներ: Սակայն միջազգային հանրությունն ու ակտորները նույնպես բավարար չափով չարձագանքեցին հանրաքվեին և նրա հետևանքներին

⁴⁷ Վստահելի աղբյուրների համաձայն՝ ՔՌԿ բարձրագույն ղեկավարությունը գտնում էր, որ իրադարձությունները կզարգանան 1992 թվականի սցենարով: 1992 թվականին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացվեցին առաջին խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունները: Դրան նախորդել էին Թուրքիայի կտրուկ արձագանքն ու սպառնալիքները: Սակայն ընտրությունների անցկացումից և Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանի կազմավորումից հետո կրթերը հանդարտվեցին: Արդյունքում Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանն Իրաքի ֆեդերալիզացման մասին որոշում ընդունեց, ինչը միանշանակ տարու էր Թուրքիայի և մասամբ ԻԻՀ-ի համար: Սակայն այս անգամ ևս ճգնաժամը հաջողվեց հաղթահարել: Այսպիսով՝ 1992 թվականին իրաքյան քրդերին հաջողվեց հաղթահարել Թուրքիայի կողմից սահմանված մի շարք արգելքներ՝ «քրդական ինքնավարություն», «Քուրդիստան» և «ֆեդերալիզացիա» հասկացությունների շրջանակում: Սակայն քրդական ղեկավարությունն անտեսեց այն փաստը, որ իրաքյան քրդերի նշված ձեռքբերումներից որոշ ժամանակ անց տարածաշրջանային պետությունների «ջանքերով» Իրաքյան Քուրդիստանում քաղաքացիական պատերազմ սկսվեց ՔԴԿ-ի և ՔՀՄ-ի միջև (1994-1998 թթ.), որի արդյունքը դարձավ Իրաքյան Քուրդիստանի փաստացի պատակտումը նշված երկու կուսակցությունների միջև: Միայն 2003 թվականին՝ հակաիրաքյան պատերազմից առաջ, ՔԴԿ-ին ու ՔՀՄ-ին հաջողվեց համախմբել իրենց ուժերը:

առնչվող մարտահրավերներին: Այդ մասին է վկայում թեկուզև այն փաստը, որ Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի այլընտրանքային իր առաջարկը ԱՄՆ ներկայացրեց միայն քվեարկության անցկացումից երկու օր առաջ: Արդյունքում ԱՄՆ երկու դաշնակիցների՝ Բաղդադի և Էրբիլի միջև կարճատև զինված բախումներ տեղ գտան՝ անկայունություն ստեղծելով Իրաքի առավել կայուն հատվածում՝ Քուրդիստանում, որն ավելի քան մեկ միլիոն փախստականներ է հյուրընկալել (հիմնականում սուննի արաբների) ինչպես Իրաքի մնացյալ շրջաններից, այնպես էլ Սիրիայից:

Կարևորվում է նաև Էրբիլ-Բաղդադ հարաբերություններին առնչվող դիսկուրսը.

- Այն փաստը, որ Իրաքյան խորհրդարանը վարչապետ Հայդեր ալ-Աբադիին ազատ գործելու լայն լիազորություններ շնորհեց, քրդական կողմը դիտում էր որպես սպառնալիք, սակայն ոչ թե ՔՌԿ-ի, այլ իր՝ Աբադիի համար: ՔՌԿ որոշ պաշտոնյաներ այն կարծիքին էին, որ Նուրի ալ-Մալիքին ցանկանում է վերադառնալ վարչապետի պաշտոնին: Հետևաբար նրա ջանքերով իրաքյան խորհրդարանն Աբադիին շնորհում էր աննախադեպ լայն լիազորություններ՝ նախապես հաշվարկելով, որ Աբադին չի կարող հաջողության հասնել, կձախողվի և հրաժարական կտա, մինչդեռ Աբադին Իրանի և Թուրքիայի աջակցությամբ հասավ հաջողության:

- Ինչ վերաբերում է Բաղդադի, Անկարայի և Թեհրանի ռազմական գործողությունների հավանականությանը, ապա Մասուդ Բարզանին լուրջ չէր վերաբերվում Հայդեր ալ-Աբադիի ռազմական գործողությունների դիմելու սպառնալիքին: Իրանի (այդ թվում՝ իրանամետ ուժերի) և Թուրքիայի ռազմական գործողությունները թեև չէին բացառվում, սակայն, բարզանիականների

կարծիքով, դրանց արդյունքում ՔՌԿ-ն չէր ունենա լուրջ կորուստներ: Նրանց պահեստային տարբերակն այն էր, որ փեշմարգան պետք է առավելագույն դիմադրություն ցույց տա ցանկացած հակառակորդի առաջադիմող զորքերին, որպեսզի ՔՌԿ-ն բավականաչափ ժամանակ ունենա՝ միջազգային միջամտությունն ու խաղաղության հարկադրանքն ապահովելու համար:

- Իրաքյան կառավարության տեղեկատվական արտահոսքի համաձայն՝ Բաղդադը մտադիր էր օգտագործել իր ողջ ներուժը, որպեսզի հաջողի դաշնային բյուջեի ՔՌԿ-ի բաժինը (որը կարող է կրճատվել՝ 17 %-ից հասնելով մինչև 13 %-ի) փոխանցել ոչ թե Քուրդիստանի ռեզիմնալ իշխանություններին (ՔՌԿ-ին), այլ ՔՌԿ-ն շրջանցելով՝ ուղղակիորեն բաժանել, այսպես կոչված, երեք «Հյուսիսային շրջաններին» (Էրբիլ, Սուլեյմանիա և Դոհուկ)՝ միաժամանակ ապահովելով որոշակի դաշնային վերահսկողությունն ու թափանցիկությունը և խուսափելով բարզանիականների վերահսկողության ներքո մեծ իշխանական լծակներ ու ռեսուրսներ կենտրոնացնելուց: Սակայն՝ Բաղդադի համար դժվարին խնդիր էր հիշյալ նպատակին հասնելը: Ի տարբերություն Քուրդիստանում գործող մյուս կուսակցությունների՝ ՔՌԿ ամենաազդեցիկ կուսակցությունները՝ ՔԴԿ-ն և ՔՀՄ-ն, ունեն իրենց զինյալ խմբավորումները: Հետևաբար, ոչ միայն ՔՌԿ-ի շրջանցումը, այլև Քուրդիստան ռեզիմնի սահմանադրորեն ամրագրված անվանման և ֆեդերալ կարգավիճակի վերացումը, իջեցումը կամ վերջինիս տարածքի տրոհումը կարող են նույնիսկ հանգեցնել Էրբիլի և Բաղդադի միջև լուրջ բախումների: Հաշվի առնելով իրաքյան բանակի ներկայիս վիճակը՝ հաղթել Քուրդիստանի փեշմարգաներին՝ առանց ռեզիմնալ տերությունների աջակցության, Բաղդադը թերևս չի կարող:

- Իրաքյան կառավարության կողմից կարևորվում էր նաև այն փաստը, որ Թալաբանի ընտանիքը փորձում էր վերականգնել ՔՀՄ լեգիտիմությունն ու կուսակցական կարգապահությունը Բաղդադի հետ գործարքների միջոցով՝ ՔՀՄ տարածքներում ստեղծված իրավիճակը կարգավորելու համար: ՔՀՄ-ն վերաբացել է Սուլեյմանիեի միջազգային օդանավակայանը, ձգտում է վճարել քաղաքացիական ծառայողներին, ինչպես նաև ժամանակին աշխատավարձ վճարել և վերացնել Բաղդադի կառավարության պատժիչ միջոցառումները: Սակայն Բաղդադի կողմից անտեսվում էր այն իրողությունը, որ ՔՀՄ-ն նույնպես պառակտված է, և վերջինիս՝ 2019 թվականի ապրիլին կայանալիք կուսակցական կոնգրեսի արայունքում միայն վերջնականորեն պարզ կդառնան ՔՀՄ-ին առնչվող հնարավոր սցենարային զարգացումները:

- Հանրաքվեից անմիջապես հետո, Իրաքյան կառավարության սուբյեկտիվ ընկալմամբ, ակնհայտ էր նաև այն փաստը, որ ՔՌԿ-ն որպես քրդերին միավորող ինստիտուցիոնալ իրականություն, այլևս գոյություն չունի: Բաղդադի ընկալմամբ, նահանջը տանում էր դեպի ՔՌԿ երկու հին ադմինիստրացիաների մոդել՝ համապատասխանաբար ՔՀՄ և ՔԴԿ վերահսկողության տարածքներ: Սակայն Քուրդիստանում գործող գրեթե բոլոր քաղաքական գործիչները, ընդունելով ավանդական միջբրդական հակասությունները, միաժամանակ գիտակցում էին ՔՌԿ-ի պառակտման հնարավոր կործանարար հետևանքները Իրաքյան Քուրդիստանի և առանձին կուսակցությունների շահերի տեսանկյունից:

Այսպիսով՝ անկախության հանրաքվեի անցկացման արդյունքում ի հայտ եկավ միջբրդական և ներիրաքյան ճգնաժամ, մինչդեռ Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարությունը հայտնվեց որոշակի միջազգային մեկուսացման մեջ: Իրենք՝ քրդերը, նման

իրավիճակը կանխատեսում էին, սակայն գտնում էին, որ դա կարճատև բնույթ կկրի՝ տևելով առավելագույնը 2-3 ամիս: Այս պահի դրությամբ կարելի է արձանագրել, որ հիշյալ կանխատեսումներն ու հաշվարկները չիրականացան: Այդուհանդերձ, Իրաքի (տե՛ս Հավելված 1) և Իրաքյան Քուրդիստանի (տե՛ս Հավելված 2)՝ 2018 թվականի մարտի 12-ին և սեպտեմբերի 30-ին կայացած խորհրդարանական ընտրություններում ՔԴԿ-ն և ՔՀՄ-ն ունեցան որոշակի ձեռքբերումներ: Իրաքյան Քուրդիստանի կառավարությանը հաջողվել է կայունացնել իրավիճակը ներքին հարթակում, իսկ արտաքին ասպարեզում՝ նույնիսկ արձանագրել ակնհայտ հաջողություններ:

ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԻ ԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեին հաջորդած ժամանակահատվածում ստեղծված անկայունության ու անորոշության պայմաններում անհրաժեշտ է ոչ միայն իրականացնել քրդական զարգացումների և Բաղդադ-Էրբիլ հարաբերությունների ներքին մշտադիտարկում, այլև օրակարգում պահել Իրաքյան Քուրդիստանի կառույցների հետ համագործակցության հեռանկարը:

- ՀՀ դիրքորոշման մշակման համատեքստում իբրև մեկնակետ պետք է ընդունել այն իրողությունը, որ Իրաքյան Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարությունը, չնայած հեղինակության որոշակի կորստին, ռազմաքաղաքական ու տնտեսական ձախողումներին, շարունակում է մնալ տարածաշրջանային զարգացումների գործոն և դուրս է գալիս մեկուսացումից:

Հավելված 1.

2018 թ. մայիսի 12-ին կայացած Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններում քրդական կուսակցությունների արձանագրած արդյունքները

Կուսակցությունը	Մանդատները	Մանդատների թվի աճը կամ նվազումը՝ նախորդ ընտրությունների համեմատությամբ
«Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ)	25	0
«Քուրդիստանի հայրենասիրական միություն» (ՔՀՄ)	18	-3
«Փոփոխություններ» («Գորրան») շարժումը/ կուսակցությունը	5	-4
«Նոր սերունդ» շարժումը	4	Նոր կուսակցություն է, որն առաջին անգամ էր մասնակցում Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններին:
«Ժողովրդավարության և արդարության կռալիցիա»	2	Նոր կուսակցություն է, որն առաջին անգամ էր մասնակցում Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններին:
«Քուրդիստանի իսլամական խումբ» («Քումալա-յե էսլամի»)	2	-1
«Քուրդիստանի իսլամական միություն» (ՔԻՄ)	2	-2

2018 թվականի մայիսի 12-ին կայացած Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններում քրդական կուսակցությունների շարքում լավագույն արդյունքն արձանագրեցին ՔԴԿ տարածքում գործող ամենաազդեցիկ երկու կուսակցությունները՝ ՔԴԿ-ն և ՔՀՄ-ն՝ ստանալով համապատասխանաբար 25 և 18 մանդատ: Ընդհանուր առմամբ քրդական կուսակցությունները ստացան Իրաքյան խորհրդարանի 329 մանդատներից 58-ը:

Հավելված 2

2018 թ. սեպտեմբերի 30-ին կայացած ՔՌԿ խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում քրդական կուսակցությունների ստացած քվեներն ու մանդատները՝ 2013 թ. արձանագրած արդյունքների համեմատությամբ

Կուսակցություն կամ այլանս	2013		2018	
	Խորհրդարանում ստացած մանդատները	Ընտրություններում ստացած քվեները	Խորհրդարանում ստացած մանդատները	Ընտրություններում ստացած քվեները
«Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ)	38	743 984	45	688 070
«Քուրդիստանի հայրենասիրական միություն» (ՔՀՄ)	18	350 500	21	319 219
«Գորրան» («Փոփոխություններ») շարժումը	24	476 173	12	186 903
«Նոր սերունդ» շարժումը	---	---	8	127 115
«Քուրդիստանի իսլամական խումբ» («Քումալա-յե էսլամի»)	6	118 575	7	109 494
«Դեպի բարեփոխումներ» այլանսը/դաշինքը. «Քուրդիստանի իսլամական միություն» (Yekgirtá) + «Քուրդիստանի իսլամական շարժում» (Bizutinewe)	10 1	186 741 21 834	5	79 434

«Շամանակակից» (Sardam) այսանը/ դաշինքը. - «Քուրդիստանի սոցիալիստական դեմոկրատական կուսակցություն» +	1	12 501	1	15 581
- «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» + - «Քուրդիստանի դեմոկրատական ազգային միություն»	1	8 681		
Ազատության ցուցակ («Քուրդիստանի կոմունիստական կուսակցություն» - Իրաք)	1	12 392	1	8 063

Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանում մանդատների թիվը 111-ն է: Վերոհիշյալ ալյուսակում ներկայացված է Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանի 100 մանդատների բաշխումը ՔՌԿ տարածքում գործող քրդական կուսակցությունների միջև: Մնացյալ 11 մանդատներն առանձնացված են ազգային փոքրամասնությունների համար և բաշխվում են հետևյալ կերպ. ասորիներին՝ 5, թուրքմաններին՝ 5 և հայերին՝ 1 մանդատ:

Ընդդիմ Յարայան

ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., դոցենտ

ՔՐԴԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ՝ ՔՐԴԵՐ-ԱԶԵՐԻՆԵՐ ՓՈՒԱՌԼՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր – քրդեր, «Իրանական Քուրդիստան», ազարիներ (ազերիներ), քուրդ-ազարիական (ազերիական), սուննի, շիա, կրոնադավանական, էթնոլեզվական:

Ключевые слова: курды, “Иранский Курдистан”, азарийцы (азерийцы), курдо-азерийский (азарийский), суннитский, шиитский, религиозно-конфессиональный, этнолингвистический.

Key words: Kurds, “Iranian Kurdistan”, Azeris, Kurdo-Azeri, Sunni, Shia, Religious/Confessional, Ethnolinguistic.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Իրանում Փեհլևի դինաստիայի ներկայացուցիչներին և Իսլամական հեղափոխությունից (1978-1979 թթ.) հետո երկրի կառավարումը ստանձնած հոգևոր-քաղաքական վերնախավին մտահոգել է քրդերի միջոցով սուննիական ազդեցության հնարավոր մեծացումը, որն ընկալվել է որպես սպառնալիք շիայականության կրոնաքաղաքական գաղափարախոսության համար: Հետևաբար, սուննի քրդերին առնչվող կրոնադավանական, քաղաքական բնույթի զարգացումները և հարևան էթնոլեզվական

խմբերի, մասնավորապես ազարիների (ազերիների)¹ հետ բարդ փոխհարաբերությունները, որոնց հիմքում եղել են սահմանային խնդիրների շուրջ հակասությունները, Իրանի հասարակական-քաղաքական գործընթացների տեսանկյունից ձեռք են բերել կարևոր նշանակություն: Կենտրոնական իշխանությունները քրդեր-ազերիներ հակասությունների համատեքստում ցուցաբերել են որոշակի տարբերակված մոտեցում հոգուտ ազերիների՝ հաշվի առնելով վերջիններիս շիա լինելու և սուննի քրդերի իրողությունները:

ԽՆԴԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մասնագիտական շրջանակներում լայնորեն կիրառվող «Իրանական Քուրդիստան» պայմանական պատմաաշխարհագրական տեղանվանումը նախանշում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) արևմտյան քրդաբնակ տարածքները², որոնք հիմնականում ներառում են հետևյալ չորս վարչատարածքային միավորները, կենտրոնում՝ Քուրդիստան, հյուսիսում՝ Արևմտյան Ադրբեջան, հարավում՝ Քերմանշահ, իսկ ավելի հարավում՝ Իլամ նահանգները (օսթան): Հիշյալ նահանգներում քրդերի զբաղեցրած աշխարհագրական դիրքը լեռնային է, այն

¹ «Ազարի» կամ «ազերի» եզրույթը նախանշում է Իրանի հյուսիսարևմտյան նահանգների թյուրքախոս տարրը: Եզրույթը ծագել է «Ատրպատական» պատմաաշխարհագրական տեղանվանումից (տե՛ս Աсатрян Г. С., Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа, Ереван, 2012, с. 64-66): Այն արտահայտում է իրանական մյուս ցեղերի ինքնանվանումներին (քուրդ, գիլանցի, մազանդարանցի) համարժեք իմաստ, բայց կիրառումն արդարացված է, եթե վերագրվում է բացառապես պատմական Ատրպատականի (Իրանի հյուսիսարևմտյան Արաքս գետից հարավ ընկած տարածքները) թյուրքախոս բնակչությանը (տե՛ս 14 ص. مقالات ویزه, ص. 14):

² Տե՛ս McDowall D., A Modern History of the Kurds, I. B. Tauris, London and New York, p. 12:

արևմուտքից սահմանակից է Թուրքիային և Իրաքին, հյուսիսարևելքում հասնում է մինչև Ուրմիա լիճ՝ կազմելով շուրջ 95.000 կմ² մակերեսով տարածք³:

«Իրանական Քուրդիստանի» պատմաաշխարհագրական սահմաններից դուրս Իրանում քրդեր են բնակվում Հյուսիսային Խորասան, Ռեզավի Խորասան (պրսկ. خراسان رضوی)⁴, Համադան, Լուրիստան, Գիլան, Մազանդարան, Ալբորզ, Ղոմ, Ղազվին նահանգներում: Այդ վարչատարածքային միավորներում քրդերը մյուս իրանական էթնոլեզվական խմբերի (հիմնականում պարսկախոս և թյուրքախոս) հետ խառն են բնակեցված, որտեղ նաև համեմատաբար ցածր է նրանց էթնոքաղաքական և կրոնադավանական համախմբվածության մակարդակը:

Իրանի քուրդ բնակչության թվաքանակը, հիմք ընդունելով 2006⁵ և 2011⁶ թվականներին անցկացված մարդահամարի տվյալները, կազմում է 4-6 մլն: Չափումները մոտավոր են, քանի որ դրանք չեն իրականացվել բնակչության էթնոլեզվական հատկանիշների տարբերակման սկզբունքով, որը թույլ կտար հստակ պատկերացում կազմել քրդերի և նրանց հետ խառը բնակեցված

³ Ըստ «Օրագիր և բյուջե կազմակերպության» 1986 թվականին հրատարակած տվյալների՝ Քուրդիստան նահանգի մակերեսը կազմել է 25.611 կմ², Արևմտյան Ադրբեջանը՝ 32.598.9 կմ², Քերմանշահը՝ 23.621.9 կմ² (տե՛ս Koochi-Kamali, F., The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism, New York, 2003, p. 32):

⁴ Խորասանի քրդերի հստակ թվաքանակն անորոշ է, սակայն որոշ աղբյուրներում նշվող 2 մլն ցուցանիշն ակնհայտ չափազանցություն է (տե՛ս Yildiz K. and Taysi T. B., նշվ. աշխ., էջ 4):

⁵ Տե՛ս Administrative Divisions of Countries: Statoids (<http://statoids.com/uir.html>):

⁶ Տե՛ս Selected Findings of the 2011 National Population and Housing Census, Statistical Center of Iran (http://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/census/2010_PHC/Iran/Iran-2011-Census-Results.pdf):

իրանական մյուս էթնոդավանական խմբերի թվաքանակի վերաբերյալ:

«Իրանական Քուրդիստանի» քրդական բնակավայրերը, կրոնադավանական և լեզվական նկարագիրը

Արևմտյան Ադրբեջան – Նահանգի հյուսիսում քրդերը բնակվում են Սերոուի շրջանից մինչև Ուրմիայի շահրեսթան (իրանական վարչատարածքային միավոր) ընկած տարածքներում, Իրանի, Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում: Գերազանցապես քրդաբնակ են Բազարգան, Չալդրան, Խոյ, Սալմաս, Սումայ, Բարադուսթ, Ուրմիա բնակավայրերը:

Կրոնադավանական տեսանկյունից Արևմտյան Ադրբեջանի հյուսիսային հատվածի քրդերը հարում են սուննիականության շաֆիական մազհաբին⁷:

Լեզվական առումով տեղի քրդերը տարբերվում են իրանաբնակ մյուս քրդական ցեղերից. նրանց հաղորդակցության լեզուն նման է Թուրքիայի քրդերի կուրմանջի բարբառին:

Արևմտյան Ադրբեջանի հարավային քրդաբնակ շրջանները հայտնի են «Մոքրիյան» պատմաաշխարհագրական տեղանվանումով («Մոքրիյանը» ներառում է նաև Քուրդիստան նահանգի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան հատվածը): Այն ընդգրկում է Օշնավիե, Փիրանշահր, Մեհաբադ, Սարդաշթ, Բուքան քաղաքները: Նադադե և Շահինդեթ քաղաքներում քրդերը և ազերիները բնակեցված են խառը:

«Մոքրիյանի» քրդերի հիմնական կրոնադավանական ուղղությունը սուննիականության շաֆիական մազհաբն է, թեև նրանց մեջ կան նաև սուֆիականության (իսլամում էզոթերիկ ուղղություն է, քարոզում է ճգնակեցություն) հետևորդներ և սուն-

նիականության հանաֆիական մազհաբին հարող խմբեր (Նադադե քաղաքում և շրջակա բնակավայրերում)⁸:

Տեղաբնակ քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի սորանի բարբառն է:

Քուրդիստան – Նահանգի կենտրոնական հատվածը հայտնի է «Արդելան» պատմաաշխարհագրական տեղանվանումով, որի գլխավոր քաղաքը Սենենդեջն է: Քրդաբնակ են նաև Սադեգ, Բանե, Մարիվան, Դիվանդարե, Քամյարան քաղաքները:

Տեղի քրդերը հիմնականում հարում են սուննիականության շաֆիական մազհաբին, սակայն նրանց մեջ կան նաև սուֆիական դպրոցների, մասնավորապես նադջբանդիականության և դադիբիականության հետևորդներ:

«Արդելանում» քրդերը հաղորդակցվում են սորանի բարբառով, որը, ի տարբերություն «Մոքրիյանում» տարածված սորանիի, իր վրա առավելապես կրել է պարսկերենի ազդեցությունը:

Քուրդիստանի արևելյան և հյուսիսարևելյան շրջանները հայտնի են «Գերուսի Քուրդիստան» պատմաաշխարհագրական տեղանվանումով, որտեղ կենտրոնական քաղաքը Բիջարն է:

Քուրդիստան նահանգի Բիջարգերուսի շրջանի առանձնահատկություններից է ոչ միայն շիա և սուննի քրդերի, այլև քրդերի և ազերիների խառը բնակեցվածությունը:

«Գերուսի Քուրդիստանում» քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի սորանի բարբառի գերուսական խոսվածքն է, որը մոտ է «Արդելանի» խոսվածքին:

«Ուրամանաթը» գտնվում է Քուրդիստանի և Քերմանշահի արևմտյան Իրանի և Իրաքի սահմանամերձ հատվածում: Այն

⁷ Իսլամում՝ կրոնաիրավագիտական դպրոց:

ران بايخي ايمردمشناسي تار يلى، ح. اسماع، زينيف الدين، هوشمند، س. س، اتى، ك. ب ۱۳، ص. ۱۸۸، شماره ۲، ۱۳۳۹، دىخ و جغرافىد بر قوم كرد، كتاب ماه تارى تاك

գրադեցնում է Քուրդիստան նահանգի Մարիվան և Քերմանշահ նահանգի Ղասր-ե Շիրին քաղաքների միջև ընկած քրդաբնակ տարածքները: «Ուրամանաթի» Փավե, Նոուսուդ, Ռավանսար, Ջավանոուդ քրդաբնակ քաղաքները Քերմանշահ նահանգի մաս են կազմում:

«Ուրամանաթի» քուրդ բնակչությունը դավանում է սուննիականության շաֆիական մազհաբ:

Տեղի քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի ուրամիական բարբառն է, որը զգալիորեն տարբերվում է քրդերենի մյուս բարբառներից:

Քերմանշահ – Քրդերը հիմնականում բնակեցրել են նահանգի լեռնային շրջանները, իսկ հարթավայրերը գրադեցրել են լուրերը, որոնք քրդերի հետ ունեն էթնոլեզվական ընդհանրություններ: Պատահական չէ, որ Քերմանշահի որոշ քաղաքներում (օրինակ՝ Հարսին, Քանգավ և Սահեն) բնակչությունը կրում է «լաք» ինքնանվանումը, որը «լուր» և «քուրդ» էթնոնիմների միավորման արդյունք է: Լուրերը շիադավան են, և նրանց թվաքանակն ամբողջ Իրանում հասնում է 4-5 միլիոն: Նրանք կենտրոնացած են Լուրիստան, Իլամ, Բախթիարյե, Քուհզուլիյե, Բոյերախմադ, Քերմանշահ նահանգներում, Խուզիստան նահանգի հյուսիսում, Ֆարս նահանգի Մամասանի և Քորդջուլի շրջաններում⁹:

Հաճախ լուրերը (նաև բախթիարները¹⁰) քրդական էթնոսին հարող ցեղային միավոր են ընկալվել, որոնք չեն առանձնացվել քրդական էթնոսից, բայց արդի էթնոլեզվական զարգացումներն ակնհայտորեն ընթանում են վերոնշյալ խմբերի տարան-

ջատման ճանապարհով, որը չի վրիպել նաև քրդագետ Ն. Ջ. Սոսաքիի ուշադրությունից: Վերջինս նկատում է, որ «Իրանական Քուրդիստանում բուռն էթնոժողովրդագրական զարգացումների հիմքում ընկած են լուրական և բախթիարական էթնոլեզվական տարրերի՝ քրդական էթնոսից առանձնացման միտումները»¹¹:

Քերմանշահի քրդերը գերազանցապես շիադավան են, բայց նրանց մեջ կան նաև «ահլ-ե հադդի»¹² հետևորդ կրոնադավանական խմբեր: Վերջիններս գրադեցնում են նահանգի արևելյան շրջանները՝ Սահեն և Քարանդ-ե Ղարբ (Արևմտյան Քարանդ) քաղաքների շրջակա բնակավայրերը¹³:

Հատկանշական է, որ Քերմանշահում «ահլ-ե հադդի» հետևորդ են համարվում նաև գուրանների կամ գուրանախոսների մեծամասնությունը, թյուրքախոս ազերիների և պարսկախոս հանրայթի որոշակի հատվածը: Գուրանները քրդերի հետ ունեն բազմաթիվ էթնոլեզվական ընդհանրություններ, համաձայն որոնց էլ՝ քրդական աղբյուրներում¹⁴ գուրանները չեն առանձնացվում քրդական հանրայթից: Իրականում գուրանախոսների քրդական ինքնության հարցը վիճահարույց է գիտական շրջանակներում: Օրինակ՝ հետազոտողներ Վ. Ֆ. Մինոբսկին և

⁹ Տե՛ս Bakhtiaris: Who are they? <http://www.farhangsara.com/bakhtiari.htm>, էջ 12:

¹² Նշանակում է «ճշմարտության ժողովուրդ», շիաականության ուղղություններից է (մանրամասն տե՛ս Ahl-e Haqq, Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/ahl-e-haqq-people>):

¹³ Տե՛ս Bruinessen M. van, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan, London and New Jersey, 1992, p. 23:

¹⁴ Տե՛ս Ոսկանյան Վ., Գորան ցեղամիավորումը, «Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVI, Երևան 1998, էջ 186-192:

⁹ Տե՛ս Мосаки Н. З., Курдистан: ресурсы и политика, часть I, Москва, 2005, с. 20-21):

¹⁰ Բախթիարների թվաքանակն ԻՒՆ-ում հաշվվում է շուրջ 800.000 (տե՛ս Bakhtiaris: Who are they? <http://www.farhangsara.com/bakhtiari.htm>):

Գ. Ս. Ասատրյանը գուրաններին առանձին էթնոլեզվական խումբ են որակում¹⁵:

Քերմանշահի քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի սորանի բարբառի քերմանշահական խոսվածքն է, որը մոտ է պարսկերենին և լուրերենին:

Իլամ – Նահանգի քրդերը համարվում են իրաքյան Խանաղի-նի շրջանի ֆեյլի քրդերի ճյուղավորումը, դավանում են շիայականություն, հաղորդակցության լեզուն առավել մոտ է պարսկերենին և արաբերենին, քան քրդական որևէ բարբառի¹⁶:

Խորասանյան քրդերը և կրոնադավանական գործոնը քրդերի նկատմամբ կենտրոնական իշխանությունների դիրքորոշման համատեքստում

Խորասանի քրդերը¹⁷ գերազանցապես շիադավան են, հաղորդակցվում են քրդերենի կուրմանջի բարբառով, սակայն պարսկախոս միջավայրի ազդեցությամբ աստիճանաբար կորցնում են իրենց լեզուն՝ նախընտրելով կամ հարկադրված լինելով ընդունել պարսկերենը որպես հիմնական լեզու¹⁸:

Պատմական աղբյուրներում բացակայում են հավաստի վկայություններն առ այն, թե երբ և ինչպես է «Իրանական Քուրդիստանը» դարձել քրդաբնակ, սակայն քրդերի՝ Խորասանում հայտնվելու վերաբերյալ տեղեկություններն առավել հստակ են:

¹⁵ St' u Minorsky V., The Guran, BSOAS, XI/1, 1943, pp. 84-85 // Асатрян Г., Армения, Иран и регион, Асогик, Ереван, с. 176-179:

¹⁶ St' u ج. حق پناه، اقلیم ایرانیان کرد، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، دی ۱۳۹۲، شماره ۱۸۸، ص. ۲۲-۲۱.

¹⁷ Հստակ թվաբանական անորոշ է, սակայն որոշ աղբյուրներում նշվող 2 մլն ցուցանիշն ակնհայտ չափազանցություն է (տե՛ս Yildiz K. and Taysi T. B., նշվ. աշխ., էջ 4):

¹⁸ St' u سيد عباس احمدی، الهام سادات موسوی، جغرافیای شیعه و فرصت های ایران در قلمروهای شیعی جهان اسلام، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام، ۲۵-۲۷ فروردین، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۳.

Ըստ այդմ՝ XVI դարից Իրանի Սեֆյան շահերը (հատկապես Շահ Աբասը՝ 1571-1629 թթ.) շիադավան կուրմանջիախոս քրդերին զանգվածաբար տեղափոխել են Խորասան, որպեսզի նրանց միջոցով ամրապնդեն Իրանի հյուսիսարևելյան սահմանների պաշտպանությունը սուննի ուզբեկների հարձակումներից¹⁹:

Սեֆյան շահերն այդ քայլով նաև պատակտել են քրդական ցեղերին՝ կանխելով նրանց՝ անջատողական նպատակներով համախմբման հնարավորությունները: Իշխանությունների նախաձեռնած գործողությունները որոշակի արդյունքի են հանգեցրել, քանի որ խորասանյան քրդերը, աշխարհագրորեն կտրվելով Մերձավոր Արևելքի քրդաբնակ հիմնական շրջաններից, անհաղորդ են մնացել Իրանում և նրա սահմաններից դուրս ծավալված քրդական շարժումներին:

Հատկանշական է, որ Խորասանում գերիշխել են իներցիոն (հարաշարժական), այլ ոչ քաղաքական կամ այլ շարժառիթներով պայմանավորված գործընթացները, հետևաբար քրդական էթնոազգայնական գաղափարների ու շարժումների զարգացման համար առավել բարենպաստ է եղել «Իրանական Քուրդիստանը», որն ընկալվում է որպես քուրդ ժողովրդի երազանք համարվող «Քուրդիստանի» արևելյան հատված:

Խորասանյան քրդերն Իրանի որևէ կառավարության համար քաղաքական վտանգավոր գործոն չեն ընկալվել, և իշխանությունները Խորասանում քրդական ինքնության պահպանումը վտանգող հատուկ միջոցառումներ չեն իրականացրել, որը հիմնականում բացատրվում է քրդերի՝ շիայական դավանանքի հետևորդ լինելու իրողությամբ: Դրանով է բացատրվում նաև այն,

ک. توحیدی، حرکت تاریخی کرد به خراسان در دفاع از استقلال ایران، جلد ۲، چاپخانه دانشگاه فردوسی، St' u ۱۴۳ مشهد، ص.

որ էթնոդավանական գաղափարների ներքո «Իրանական Քուրդիստան» ներթափանցած անջատողական բնույթի արտաքին ազդակները դժվարությամբ կամ ընդհանրապես արձագանք չեն ստացել խորասանյան քրդերի շրջանում:

Վերոնշյալի համատեքստում նկատելի է որոշակի օրինաչափություն, քանի որ Իրանի շիադավան քրդերով բնակեցված մյուս տարածքներում նույնպես քրդական գործոնն աչքի չի ընկել ընդգծված անջատողական դրսևորումներով: Խոսքը հատկապես վերաբերում է Իլամ, Քերմանշահ նահանգների, Արևմտյան Ադրբեջանի Շահինդեժ և Քուրդիստան նահանգի արևելյան քաղաքների՝ Բիջարի և Ղոբուեի շիայական քրդական բնակավայրերին²⁰:

Միանգամայն այլ է եղել իրավիճակը սուննիականություն դավանող քրդերի դեպքում, որոնք առավելապես կենտրոնացած են Քուրդիստան և Արևմտյան Ադրբեջան նահանգներում: Սուննի քրդերն Իրանի իշխանությունների կողմից հաճախ են դիտարկվել որպես կենտրոնախույս տարրեր: Իրա վկայություններից է այն, որ իրանական իշխանությունները մշտապես փորձել են օգտագործել «անէ-ե հադդ» կրոնադավանական համայնքը ներկայացնող գուրանների՝ սուննի քրդերի հետ ունեցած բարդ փոխհարաբերությունները՝ ի վնաս վերջիններիս: Գուրաններին հնարավորություն է ընձեռնվել ընդգրկվելու պետական համակարգի տարբեր ոլորտներում, անցնելու զինվորական ծառայության և ստանալու համապատասխան կոչումներ: Այդպիսով փորձ է արվել գուրաններին «անջատելու» սուննի քրդերից՝ կանխելով

²⁰ Sté u 3. ص. ۱۳۵۸، تهران، چاپ دوم، تهرآن، ۱۳۵۸، ص. ۳.

նրանց հնարավոր համախմբումն ու կենտրոնական իշխանությունների դեմ միասնական ընդվզումը²¹:

Սուննի քրդերի կենտրոնախույս ակտիվությունը երբեմն իշխանությունների կողմից ստացել է ուժային լուծում, որին տարբեր գնահատականներ են տրվել իրանական պետության և քրդական առանձին խմբերի շահերը ներկայացնող շրջանակների կողմից: Այդուհանդերձ, իրանական իշխանությունների քաղաքական օրակարգում երբևէ չի դրվել քրդերի բնաջնջման կամ էթնիկ միաձուլման խնդիր, ինչպես հարևան Թուրքիայում, քանի որ քրդերը գերազանցապես ընկալվել են որպես իրանական ժողովուրդ²²:

Հակառակ Թուրքիայի՝ իրանական իրականությանը խորթ է եղել «տիտղոսակիր ազգ-ազգային փոքրամասնություն» հակադրամիասնությունը, ուստի նաև այդ պատճառով է, որ Իրանի քրդերը կենտրոնական իշխանությունների կողմից չեն դիտարկվել իբրև «էթնիկ փոքրամասնություն»: Այդ և այլ իրողություններ հաշվի առնելով՝ հարկ է արձանագրել, որ անատոլիական քրդերի նկատմամբ Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությունն էապես տարբերվել է Իրանում քրդերի հանդեպ ծավալված քաղաքականությունից²³:

²¹ Sté u Kreyenbroek Ph. G. and Sperl S., The Kurds: A Contemporary Overview, Routledge, London and New York, 1992, p. 29:

²² Sté u ع. يوسفی، ا. اصغریور ماسوله، قوممداری و اثر آن بر روابط بین قومیدرایران، دانشنامه علوم اجتماعی، دوره ۱، شماره ۱، بهار ۱۳۸۸، ص. ۱۲۵.

²³ Sté u Курды Хорасана, Интервью члена Национального конгресса Курдистана, председателя Комиссии по делам курдских беженцев, репрессированных и национальных диаспор Шореша Реши корреспонденту редакции газеты «Özgür Politika» Мехмет Шекепу, август 18, 2008 (http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=163).

Քրդեր-ազերիներ հակամարտության հիմքերն ու դրսևորումներն արդի փուլում

Իրանում Իսլամական հեղափոխությունից հետո երկրի հոգևոր-քաղաքական վերնախավն էթնոդավանական խմբերի միջև տարաբնույթ հակասությունները փորձել է լուծել առավելապես շիայական կրոնաքաղաքական գաղափարների ուժով, որը նպատակ է հետապնդել երաշխավորելու պետության ամբողջականությունն ու սահմանների անքակտելիությունը: Միաժամանակ պաշտոնական Թեհրանն անհրաժեշտության դեպքում կարողացել է օգտագործել էթնոդավանական տարրերին տարածքային և այլ խնդիրների հարցում միմյանց հակադրել, որը ցայտուն դրսևորվում է քրդեր-ազերիներ հակասությունների համատեքստում:

Որոշ հետազոտողներ այն համոզման են, որ քուրդ-ազերիական անհաշտություններն սկիզբ են առել դեռևս XI դարից, երբ թյուրք-սելջուկները ներխուժել են Իրան, «Իրանական Քուրդիստանն» ու հարակից տարածքները ենթարկել են ասպատակությունների և բնակեցրել թյուրքական ցեղերով: Դա հիմք է հանդիսացել այն թյուրքմբռնման, որ քրդերի և թյուրքական տարրի՝ այդ ժամանակաշրջանից սկսված հակամարտությունն է, որ ցայժմ շարունակվում է²⁴:

Իրականում ազերիները, թյուրքական արմատներից և լեզվական բաղադրիչից զատ, թյուրքական տարրի հետ չունեն այլ ընդհանրություններ, և նրանք ներկայանում են որպես իրանական ինքնագիտակցության կրող: Ազերիներին թյուրքական ինքնագիտակցություն վերագրելը չափազանց վտանգավոր միտում է ստեղծում առ այն, որ դրա հետևանքով կարող է փոխվել նաև XX

²⁴ St' u ٢٤ ص ١٣٨٥، امینی محمد، بغرنج قومی و ملی در ایران، از افسانه تا واقعیت، تهران، ١٣٨٥، ص ٢٤

դարում առաջացած և ցայժմ լուծում չստացած քուրդ-ազերիական հակասությունների բնույթը, որի հիմքում տարածքային խնդիրներն են: Ըստ այդմ՝ քրդերի և ազերիների միջև տարածայնությունները կարող են ստանալ իրանական և թյուրքական քաղաքակրթական աշխարհընկալումների բախման շեշտադրումներ:

Իրանի քրդերի կողմից ստեղծված Մեհբադի Հանրապետությունը (հիմնումը 1946 թ. հունվարի 24-ին) տարածքային խնդիրներ է ունեցել մինչ այդ՝ 1945 թվականի դեկտեմբերի 12-ին Թավրիզ կենտրոնով անկախ հռչակված Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության հետ, որի կազմի մեջ են մտել Արևմտյան Ադրբեջանի քրդական բնակավայրերը: Հստակեցված չէր երկու «երկրների» միջև անցնող սահմանը, վիճահարույց էր որոշ քաղաքների (Նադադե, Շահինդեժ և այլն) կարգավիճակի հարցը²⁵:

Չնայած սահմանային խնդիրներին՝ Իրանի քրդերը XX դարի 40-ական թվականներին իրենց անկախության կամ ինքնավարության համար պայքարում երբեմն հույսեր են կապել ազերիների հետ առ այն, որ հնարավոր կլինի ընդհանուր ճակատ ձևավորել և միասնական պայքար ծավալել ընդդեմ Թեհրանի կառավարության: Քրդերի այդ մտածելակերպը հավանաբար որոշ չափով պայմանավորվել է այն իրողության գիտակցմամբ, որ ազերիական անջատողական ուժերը, ինչպես և իրենք, պայքարում են «պետական սահմաններով մասնատված ժողովուրդներին միավորելու համար»²⁶. դա առավել մասշտաբային կարող էր դարձնել

²⁵ St' u Disney D. B., The Kurdish Nationalist Movement and External Influences, Monterey, California, 1980, p. 101:

²⁶ St' u Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные, под редакцией А. Д. Воскресенского, М., 2008, с. 274:

նրանց պայքարն իշխանությունների դեմ՝ արժանացնելով խնդիրը միջազգային հնչեղության: Այդ քաղաքական գիծն է զարգացրել հատկապես Մեհաբադի Հանրապետության ղեկավար և «Իրանի քրդական դեմոկրատական կուսակցության» (ԻՔԴԿ, հիմնադրվել է 1945 թ.) առաջնորդ Ղազի Մոհամադը: Վերջինիս ջանքերն անարդյունք են մնացել քրդերի շրջանում որոշակի դժգոհություն առաջանալու պատճառով, ինչն էլ պատակտել է քրդական ուժերը: Ղազի Մոհամադին ընդդիմադիր քրդական խմբավորումներն այն համոզման են հանգել, որ նա ազերիների հետ համագործակցությամբ ցանկանում է «մի տիրոջը (իրանցիներին) փոխարինել մեկ այլ տիրոջով (ռուսներ, ազերիներ)»: Պատկտումներին ոչ պակաս չափով նպաստել են նաև քուրդ մտավարկականության ձգտումները՝ ուղղված ցեղային առաջնորդների ազդեցության նվազմանը²⁷:

Հատկանշական է, որ այդ տարիներին խորհրդային իշխանությունները հովանավորել են անջատողական շարժումներն «Իրանական Քուրդիստանում» և պատմական Ասրպատականում, ճնշումներ են գործադրել պաշտոնական Թեհրանի նկատմամբ, որպեսզի տարաբնույթ հարցերում վերջինից էական զիջումներ կորզեն, ուստի քուրդ-ազերիական միասնական ճակատ ստեղծելու խնդիրը նաև կարճ ժամանակով հայտնվել է Խորհրդային իշխանությունների քաղաքական օրակարգում²⁸: Այդուհանդերձ, քուրդ-ազերիական միասնական ճակատի գա-

²⁷ Այդ ժամանակահատվածում ամենազդեցիկը եղել են Շիքաք (առաջնորդը՝ Ամնար Խան), Բեզգադե, Ջալալի և Շերքի քրդական ցեղերը (մանրամասն տե՛ս The Kurdish Minority Problem, Central Intelligence Agency, Copy No. 97, for the Assistant Director // for Reports and Estimates, ORE 71-48, Published 8 December 1948, pp. 9-10):

²⁸ Տե՛ս Disney D. B., նշվ. աշխ., էջ 13:

ղափարը կորցրել է իր գրավչությունը ԽՍՀՄ իշխանությունների համար, որոնք նորաստեղծ քրդական և ազերիական հանրապետությունների նկատմամբ որոշակի տարբերակված քաղաքականություն են զարգացրել: Խորհրդային իշխանությունների կողմից քրդերին չի ցուցաբերել այն օգնությունը, ինչ ազերիներին, որն ունեցել է մի շարք պատճառներ.

1. «Իրանական Քուրդիստանն» աշխարհագրական առումով փոքր-ինչ ավելի կտրված է եղել ԽՍՀՄ-ի տարածքներից,

2. քրդերը չեն ունեցել ինքնակազմակերպվածության բավարար մակարդակ,

3. «Իրանական Քուրդիստանում» սոցիալիստական հեղափոխական շարժման համար բացակայել են համապատասխան նախադրյալները: Մեհաբադում հողային բարեփոխման գործընթացն ու բանվորական շարժումը զիջել են դիրքերը քրդական ազգայնական գաղափարներին: Իրանի քրդաբնակ շրջաններում առավել քիչ քանակությամբ արդյունաբերական ենթակառուցվածքներ են եղել, քան Իրանի թյուրքախոս հատվածում:

Ինչ վերաբերում է արևմտյան գերտերությունների դիրքորոշմանն Իրանում քրդերի և ազերիների անջատողական շարժումների վերաբերյալ, ապա մասնավորապես ԱՄՆ-ն ու Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն չեն ողջունել այդ փաստը, այլև օժանդակել են շահական իշխանություններին՝ ճնշելու քրդական և ազերիական շարժումները²⁹:

1940-ական թվականներին քուրդ-ազերիական միավորման ապարդյուն փորձերը որևէ վճռորոշ ազդեցություն չեն ունեցել

²⁹ Տե՛ս Yildiz K. and Taysi T. B., The Kurds in Iran: The Past, Present and Future, London · Ann Arbor, Michigan in association with Kurdish Human Rights Project, 2007, p. 18:

Իրանի ներքաղաքական գործընթացներում³⁰, և հետագայում այդ ուղղությամբ լուրջ ջանքեր չեն գործադրվել: Քրդերի և ազերիների միջև փոխառնչությունների համատեքստում շիա-սուննի (ազերիները շիադավան են) կրոնադավանական հակասությունների և սահմանային խնդիրների գործոնն առավել կենսունակ է գտնվել³¹, որն օգտագործվել է իրանական իշխանությունների կողմից:

Քրդերին մասնատելու և քրդեր-ազերիներ փոխլարվածությունը պահպանելու քաղաքականության հարցում կենտրոնական իշխանությունները որոշակի հետևողական քաղաքականություն են զարգացրել: 1950 թվականին քրդերով և ազերիներով խառը բնակեցված աշխարհագրական տարածքները բաժանվել են երկու Արևմտյան Ադրբեջան և Արևելյան Ադրբեջան նահանգների³², որի ժամանակ հաշվի չեն առնվել քրդական հանրության շահերը: Արևմտյան Ադրբեջանում քրդերը զգալի տոկոս են կազմել (որոշ մոտավոր հաշվարկների համաձայն՝ բնակչության շուրջ 37%-ը³³), որը հիմք է տվել նրանց դժգոհելու օսթանն «Արևմտյան Ադրբեջան» անվանակոչելու կապակցությամբ:

1950-1960-ական թվականներին Իրանի իշխանությունների կողմից փորձեր են կատարվել շիա ազերիների օրինակով ինտեգրելու սուննի քրդերին երկրի կառավարման համակարգում,

³⁰ St' u Romano D., նշվ. աշխ., էջ 245:

³¹ St' u Bayat K., Iran and the "Kurdish Question", Middle East Report, No. 247. The Kurds and the Future (Summer, 2008), Middle East Research and Information Project (MERIP), p. 33:

³² Հետագայում 1993 թվականին, Արևելյան Ադրբեջանը ևս բաժանվել է երկու մասի՝ Արդաբիլ և Արևելյան Ադրբեջան օսթանների (տե՛ս Same Name, Other Side of the Border (Part VI: West Asia), The Basement Geographer: Scattershot slices of the world from A to Zzyzx, 05 June 2012, <http://basementgeographer.com/same-name-other-side-of-the-border-part-vi-west-asia/>):

³³ St' u (<http://www.kordha.ir/?p=611>) ۱۳۹۰، دی، ۸، کردها و کردستان در گذر زمان، رضایی احمد، کردها و کردستان در گذر زمان، ۸ دی، ۱۳۹۰

որը միտում է ունեցել զսպելու նրանց անջատողական հավակնությունները և ինտեգրելու հասարակական-քաղաքական գործընթացներին: Սուննի քուրդ քաղաքական գործիչները նույնիսկ զբաղեցրել են կարևոր պաշտոններ կառավարությունում և ունեցել են արտոնյալ կարգավիճակ: Օրինակ՝ նրանց թույլ է տրվել պահել իրենց հողային տիրույթները 1962 թվականի հողային բարեփոխումից հետո:

Դրանով հանդերձ, չի կարելի գերազնահատել սուննի քրդերի՝ Իրանում քաղաքական վերնախավի մաս կազմելու իրողության նշանակությունը, քանի որ կառավարության մեջ բարձրաստիճան քուրդ պաշտոնյաների թիվը խիստ սահմանափակ է եղել, և այդ քաղաքականությունը կարճ է տևել՝ մինչև 1978-1979 թվականների իսլամական հեղափոխությունը³⁴:

Սուննի քրդերը եղել են առաջին էթնոդավանական խումբը, որն ապստամբել է Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) դեմ՝ հանուն ինքնավարության իրավունքների ձեռքբերման՝ տևական ժամանակաշրջանում լուրջ սպառնալիք դառնալով իշխանությունների համար: Շարժումը գլխավորել է ԻԲԴԿ-ն, որը 1979 թվականի մարտի 2-ին հրապարակել է իր ծրագիրը՝ ԻԻՀ-ի կազմում ինքնավարություն ստեղծելու վերաբերյալ: Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ այաթոլլահ Մուսավի Խոմեյնու՝ աքսորից վերադառնալուց ընդամենը երեք շաբաթ անց քրդական ուժերը բախվել են ԻԻՀ-ի գործերին³⁵:

Հեղափոխության տարիներին կրկին սրվել են սուննի քրդերի և ազերիների հակասությունները սահմանային խնդիրների

³⁴ St' u Koohi-Kamali F., նշվ. աշխ., էջ 171:

³⁵ St' u Rubin M., Are Kurds a Pariah Minority? Social Research, Vol. 70, No. 1, Pariah Minorities (spring 2003), The New School, p. 319:

շուրջ, որոնք ստացել են սուննի-շիա կրոնադավանական պայքարի երանգավորում: Քրդերն այն համոզման են եղել, որ Իրանում ապագա քրդական ինքնավարությունը պետք է ձևավորվի Քուրդիստան, Արևմտյան Ադրբեջան, Իլամ և Քերմանշահ նահանգների տարածքում այն դեպքում, երբ Արևմտյան Ադրբեջանում մեծամասնություն են կազմել թյուրքախոս ազերիները, իսկ Իլամ և Քերմանշահ նահանգներում առավել ուժեղ են եղել շիա քրդերի դիրքերը³⁶, որոնք մերժել են ինքնավարության համար ծավալված շարժանը միանալու գաղափարը՝ հավատարիմ մնալով Իսլամական հեղափոխության սկզբունքներին³⁷:

1979 թվականին, երբ քրդական շարժումը ռազմաքաղաքական զարգացում է ստացել, Ռեզայեի (Ուրմիա) շրջանում քրդերի և ազերիների միջև բախումներ են արձանագրվել³⁸: Նույն թվականի ապրիլին՝ Արևմտյան Ադրբեջանի Նադադե քաղաքում ԻԲԴԿ ներկայացուցչության բացման ժամանակ, որին ներկա է գտնվել մի քանի տասնյակ հազեր քուրդ, ազերիական զինված խմբավորումները գնդացիր զինատեսակով կրակ են բացել խաղաղ ցուցարարների վրա: Ձոհվել է 5, վիրավորվել 50 մարդ³⁹:

Հատկանշական է, որ ԻԻՀ-ի բոլոր այն պաշտոնական փաստաթղթերը, որտեղ արձանագրվել են «Քուրդիստան» և «Ադրբեջան» եզրույթները, ավելորդ բարդություններ են առաջացրել քրդական և ազերիական բնակավայրերը սահմանագատելու տեսանկյունից: Այդ խնդիրներն առավելապես դրսևորվել են Արևմտյան Ադրբեջան նահանգում, որի արևմտյան հատվածում

մեծամասնություն են կազմել քրդերը, իսկ արևելյան շրջաններում՝ ազերիները: Վերջիններս առավելապես կենտրոնացած են Մակու, Նադադե, Բուբան, Միանդոար, Թաքաբ շահրեսթաններում⁴⁰:

Հետագա տարիներին նշանակալի բախումներ քրդերի և ազերիների միջև չեն արձանագրվել, որը պայմանավորվել է նվազագույնը երկու կարևորագույն գործոնով. նախ՝ իրաք-իրանյան պատերազմով, որի ծանր տարիներին (1980-1988 թթ.) ավելի շատ գերիշխել է արտաքին սպառնալիքների դեմ համաժողովրդական համախմբման գիտակցումը, մյուսը՝ ԻԻՀ վարչակարգի՝ իրանական արժեհամակարգային տարրերի միավորման քաղաքականությամբ, որն իրականացվել է պետության՝ իսլամական ձևաչափով կառավարման սկզբունքների, այլ կերպ ասած՝ «Վելայաթ-ե ֆադիհի» (նշանակում է՝ «Իսլամական օրենսգետի կառավարում») հայեցակարգային չափորոշիչների իրացմամբ:

Այդուհանդերձ, արդի փուլում քուրդ-ազերիական սահմանային խնդիրները դեռևս առկա են՝ որոշակի լարվածության մեջ պահելով երկու իրանական էթնոդավանական խմբերին: Այդ լարվածությունը հիմնականում հետևանք է քրդական ընդհատակյա կազմակերպությունների և ազերիական համաթուրանական գաղափարներով տոգորված տարրերի գործունեության, որոնք փորձում են անջատողական գաղափարներ զարգացնել «Իրանական Քուրդիստանում» և պատմական Ատրպատականում: Քրդերի առնչությամբ խոսքը վերաբերում է «Իրանական Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցությանը», «Իրանական Քուրդիս-

³⁶ St' u Entessar N., The Kurds in Post-Revolutionary Iran and Iraq, Third World Quarterly, Vol. 6, No. 4, Taylor & Francis, Ltd., (Oct., 1984), pp. 925-926:

³⁷ St' u Мгоян А. Ш., նշվ. աշխ., էջ 67:

³⁸ St' u Koohi-Kamali F., նշվ. աշխ., էջ 26:

³⁹ St' u Мгоян А. Ш., նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴⁰ St' u Jalali L., Sameni Keivani F., An Investigation of Historical Geography of Shahindezh Region, J. Appl. Environ. Biol. Sci., 3(12)34-38, 2013, ISSN: 2090-4274, TextRoad Publication, 2013, p. 34:

տանի Քոմալա կուսակցությանը» (ԻՔՔԿ), «Փեժակին» («Քուրդիստանի ազատ կյանք» կուսակցություն):

Հատկանշական է 2012 թվականի օգոստոսի 8-ին ԻՔԴԿ-ի և ԻՔՔԿ-ի կողմից համատեղ ընդունվեց հռչակագիր⁴¹, որը բուն բացասական արձագանքների և քննարկումների պատճառ դարձավ ազերիական մամուլում: Ազերիները հռչակագիրը որակել են «քրդերի՝ ազերիական տարածքների նկատմամբ ոտնձգության հերթական փորձ»: Թեև հռչակագրում հստակորեն չեն հիշատակվել այն բնակավայրերի, քաղաքների անվանումները, որոնց կարգավիճակի խնդիրը վիճահարույց է քրդերի և ազերիների միջև, սակայն ազերիական ամենահեղինակավոր համացանցային ռեսուրսներից մեկը նախընտրել է «քրդական հավակնությունների» մասին առավել հասցեական խոսել: Հողվածի հեղինակը նշել է. «Վերջին զարգացումները սարսափ են առաջացրել Արևմտյան Ադրբեջանի բնակչության շրջանում: ԻՔԴԿ և ԻՔՔԿ ղեկավարները հռչակագիր են ստորագրել, որը նպատակ է հետապնդում Իրանում ստեղծելու էթնոազգային դաշնություն (ֆեդերալիզմ): Նրանց կարծիքով՝ Ուրմիան, Միանդաբը, Նաղադեն և Արևմտյան Ադրբեջանի մյուս քաղաքները, որոնց բնակչությունը կազմված է շիա ազերիներից և սուննի քրդերից, «Քուրդիստանի» անբաժանելի մասն են»⁴²:

Եզրահանգումներ

• Սուննի քրդերը, ի տարբերություն ազերիների, Իրանի իշխանությունների ընկալումներում (թեև պաշտոնական փաստաթղթերում այդ մասին չի արձանագրվել) ունեցել են և ունեն կրոնադավանական փոքրամասնության կարգավիճակ, որը նրանց համար որոշակի դժվարություններ է ստեղծել: Շիադավան ազերիներին կենտրոնական իշխանությունները դիտարկել են որպես էթնոլեզվական միավոր:

• ԻԻՀ-ի քրդերի և ազերիների շուրջ ծավալված զարգացումների հիմքում չի կարող դրվել տիտղոսային ազգ-էթնոազգային փոքրամասնություն հակադրամիասնության գործոնը, որը չի կարող ուղղորդել և իրենով պայմանավորել Իրանի ներքաղաքական զարգացումները՝ սեպ խրելով քաղաքական վերնախավի և էթնոդավանական, լեզվական խմբերի միջև:

• Իրանի իշխանությունների համապատասխան քաղաքականությամբ պայմանավորված՝ սահմանային խնդիրների շուրջ քրդերի և ազերիների միջև զարգացել են հակասություններ, որոնք երբեմն հանգեցրել են զինված ընհարումների. իրանական քաղաքակրթության մաս կազմելու և իրանական էթնոլեզվական միավորների հետ ընդհանուր էթնոհոգեբանական և պատմա-մշակութային կապի առկայության գիտակցումը քրդերի և ազերիների համար չի ապահովել խաղաղ համակեցություն:

• Քրդեր-ազերիներ հակասությունների համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում Իրանի իշխանությունների որդեգրած հստակ քաղաքականությունը, այն է՝ առաջնորդվել ազգային և կրոնադավանական միասնականության պրագմատիկ հաշվարկներով, որոշակի չափով խրախուսել շիադավան ազերիներին, ժամանակ առ ժամանակ սրել քրդեր-ազերիներ տարաձայնությունները:

⁴¹ Sté u بیانیه و توافق نامه همکاری میان حزب کومله کردستان ایران و حزب دمکرات کردستان ایران (http://www.asoyroj.com/farsi/detail.aspx?hewal&jmara=803&Jor=17):

⁴² Sté u اقلیت سازی آذری ها در غرب آذربایجان؛ پروژه مشترک قومیت گرایان کرد و ترک (http://www.azariha.org/?muid=53&item=184):

• Շահական վարչակարգն առաջնորդվել է պետության կառավարման աշխարհիկ մոդելով, սակայն շիայական կրոնադավանական սկզբունքների անսասանությունն ազգային անվտանգության, երկրի ներքին միասնականության և կայունության պահպանման տեսանկյունից նույնպես կարևոր է համարվել: Այն նաև եղել է սուննիական ազդեցությանը հակադրվելու արդյունավետ միջոց: Իսլամական հեղափոխությունից հետո երկրի կրոնաքաղաքական վերնախավն էլ ավելի զարգացրեց շիայական դավանանքի՝ սուննիականության նկատմամբ առավելության գաղափարը:

• Իրանի իշխանությունների՝ քրդերի և ազերիների նկատմամբ որդեգրած քաղաքականությունը XX դարի առաջին քառորդից (երբ Իրանում իշխանության եկան Փեհլիները) մինչ օրս էական փոփոխությունների չի ենթարկվել: Ինչպես Ռեզա Փեհլի շահի (1925-1941 թթ.) և նրա որդի Մոհամադ Ռեզա Փեհլիի (1941-1979 թթ.) օրոք, այնպես էլ Իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանի քրդերի և ազերիների հանդեպ կենտրոնական իշխանությունների կողմից ծավալվել է իրանական ինքնագիտակցության ամրապնդման քաղաքականություն, որն ուղեկցվել է շիադավան տարրերին, տվյալ դեպքում՝ ազերիներին որոշակի արտոնություններ շնորհելով:

Սարգիս Գրիգորյան,
պ.գ.թ., ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական
առնչությունների բաժնի գիտաշխատող

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԵՎ ՔՐԴԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ
ՀԻՄՆԱՆՆԴԻՐՆԵՐԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ «ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ» ԵՎ «ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ»
ԵՐԶԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – «Իսլամական համագործակցության կազմակերպություն», «Արաբական պետությունների լիգա», Հայաստան, Ղարաբաղյան հակամարտություն, քրդեր, «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (ՔՄԿ), Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարություն (ՔՌԿ):

Ключевые слова: «Организация исламского сотрудничества», «Лига арабских государств», Армения, Карабахский конфликт, курды, Рабочая партия Курдистана (РПК), Региональное правительство Курдистана (Рег.ПК).

Key words: «Organisation of Islamic Cooperation», «The League of Arab States», Armenia, Karabakh conflict, Kurds, «Kurdistan Workers' Party» (PKK), Kurdistan Regional Government (KRG).

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

2000-2018 թվականների ժամանակահատվածում Հայաստանին և քրդերին առնչվող հիմնախնդիրները քննարկվել են մուսուլմանական վերազգային որոշ կառույցների, այդ թվում՝ «Արաբական պետությունների լիգայի» և «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության» շրջանակներում, որտեղ համապա-

* ԻՀԿ-ն պաշտոնական փաստաթղթերում շրջանառության մեջ է դնում «Իրաքի Քուրդիստան տարածք» եզրը:

տասխան հայտարարություններ են արվել հիշյալ խնդիրների վերաբերյալ:

Հետազոտությունում դիտարկվում են հիշյալ հայտարարությունների քաղաքական նպատակներն ու կարևորությունը՝ «Արաբական պետությունների լիգայի» և «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության» կողմից վերոհիշյալ հիմնախնդիրներին առնչվող դիրքորոշումների համատեքստում:

ԽՆԴՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

XX դարում մուսուլմանական երկրներ-մնացյալ աշխարհի փոփոխարարելություններում, ինչպես նաև մուսուլմանական աշխարհում գոյություն ունեցող բազմաթիվ խնդիրների լուծման համար երկբևեռ համակարգի պայմաններում սեփական անվտանգության և զարգացման երաշխիքը մնում էր բևեռներից որևէ մեկին հարելը, որը սահմանափակում էր մուսուլմանական երկրների՝ սեփական նախաձեռնություններով հանդես գալու հնարավորությունները: Այն, իր հերթին, լրացուցիչ խնդիրներ էր առաջացնում մուսուլմանական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում՝ հիմք հանդիսանալով առանձին երկրների կառավարող շրջանակների դեմ ուղղված անվտանգության մթնոլորտի առաջացմանը ներքաղաքական հարթությունում:

Հիշյալ իրողությունը ստիպեց մուսուլմանական որոշ երկրներին հանդես գալ երկբևեռ աշխարհակարգի պայմաններում վերազգային կառույցներ ստեղծելու նախաձեռնությամբ, որտեղ մուսուլմանական երկրները կցուցաբերեին ինքնուրույնություն և միասնականություն համամուսուլմանական հիմնախնդիրներում:

Նշված գործընթացների շրջանակներում իսլամական աշխարհը վերածվեց միջազգային քաղաքականության սուբյեկտի՝

առաջին հերթին կապված մի շարք մուսուլմանական միջպետական և վերազգային կառույցների և կազմակերպությունների ստեղծման հետ, որոնցից էին նաև «Արաբական պետությունների լիգան» (ԱՊԼ)¹ և «Իսլամական համագործակցության կազմակերպությունը» (ԻՀԿ)²: XX դարի երկրորդ կեսին և XXI դարի անցած ժամանակահատվածի ընթացքում վերոհիշյալ կառույցները զգալի կշիռ ձեռք բերեցին Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում՝ ազդելով քաղաքական այս կամ այն որոշումների կայացման վրա և իրենց դիրքորոշումներն արտահայտելով արաբական և առհասարակ մուսուլմանական երկրներում առկա այս կամ այն հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Ժամանակ առ ժամանակ վերահիշյալ հիմնախնդիրների շարքում են դիտարկվել նաև քրդերին և հայերին առնչվող խնդիրները:

¹ 1944 թվականի հոկտեմբերի 7-ին Սիրիայի, Լիբանանի, Անդրհորդանանի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի, Եմենի և Պաղեստինի ներկայացուցիչների կողմից ստորագրված Ալեքսանդրիայի արձանագրությամբ դրվեց «Արաբական պետությունների լիգայի» (جامعة الدول العربية) հիմքը: Արձանագրության մեջ սահմանվեցին հիմնական սկզբունքներն ու նպատակները, որոնց վրա հետագայում պետք է կառուցվեր ԱՊԼ-ի ապագան: 1945 թվականի մարտի 22-ին Կահիրեում տեղի ունեցավ համաարաբական համաժողով, որին մասնակցեց արաբական 7 երկիր (Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը, Իրաքը, Եգիպտոսը, Սաուդյան Արաբիան և Եմենը): Նույն օրը ստորագրվեց համաձայնագիր, որը ուժի մեջ մտավ 1945 թվականի մայիսի 10-ին (տե՛ս Региональные Международные Организации, Лига Арабских Государств, <http://www.bibliotekar.ru/mezhduнародnoe-pravo-3/72.htm>):

² 1969 թվականի օգոստոսին Եգիպտոսը հավանություն տվեց Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆեյսալի իսլամական երկրների ղեկավարների վեհաժողով հրավիրելու գաղափարին, որի քննարկման օրակարգում էր դրվելու Երուսաղեմը վերադարձնելու հիմնախնդիրը: Այդպես ի հայտ եկավ «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը», որը հետագայում՝ 2011 թվականի հունիսի 28-ին Աստանայում տեղի ունեցած վեհաժողովում, վերանվանվեց «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության» (منظمة التعاون الإسلامي) (տե՛ս Н. В. Жданов, Исламская концепция миропорядка, Москва, 2003, с. 48-49):

ԱՊԼ-ի շրջանակներում հնչել են նաև հակահայկական ելույթներ. եղել են Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ քննարկումներ, ընդունվել են համապատասխան բանաձևեր, որտեղ շեշտվել է տարածքային ամբողջականության սկզբունքի կարևորությունը, և կարևորվել են ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ջանքերը Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործում⁶:

Հետագայում ՀՀ-ի և ԱՊԼ-ի կողմից գիտակցվել է փոխադարձ այցելությունների և շփումների կարևորությունը: 2016-2017 թվականներին ԱՊԼ-ի և Հայաստանի միջև տարբեր ձևաչափերով փոխադարձ այցելություններ են զրանցվել ինչպես Երևան, այնպես էլ Կահիրե: Նշված այցելությունները ընդգծել են Հայաստանարաբական երկրներ հարաբերությունների հետագա ամրապնդման ու ընդլայնման առաջնահերթ լինելու գործոնը⁷: Սակայն Հայաստանի համար արաբական աշխարհի, մասնավորապես ԱՊԼ-ի հետ մերձենալու հնարավորությունն առաջին հերթին հիմնավորված էր նաև համամուսուլմանական վերազգային ազդեցիկ կառույցի՝ «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության» (2011 թվականից՝ «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության»՝ այսուհետ՝ ԻՀԿ) հետ հարաբերություններում ծագած դժվարություններով:

⁶ League of Arab States support OSCE Minsk Group efforts, Panarmenian.net, Desember 12, 2009 (<http://www.panarmenian.net/eng/details/42890/>, Մուսո՛ւ մարտի 2, 2015 թ.):

⁷ 2017 թվականի ապրիլին Եգիպտոսում ՀՀ դեսպան Արմեն Մելքոնյանը հանդիպել է ԱՊԼ գլխավոր քարտուղարին, որի ընթացքում քննարկվել են Հայաստանի ու ԱՊԼ-ի միջև փոխգործակցության ու հարաբերությունների ամրապնդմանը միտված քայլերը (Ambassador Melkonian met with Ahmed Aboul Gheit, Secretary General of the Arab League, April 14, 2017 (http://www.mfa.am/en/press-releases/item/2017/04/18/amb_arableague/)):

Ադրբեջանի և Թուրքիայի ակտիվության և որոշակի նախաձեռնությունների արդյունքում ԻՀԿ-ն բազմիցս անդրադարձել է Հայաստանին և հայերին առնչվող հիմնախնդիրներին: Մասնավորապես Ղարաբաղյան հակամարտության հարցում Ադրբեջանը փորձել է օգտագործել կրոնական համերաշխության գաղափարները՝ մուսուլմանական աշխարհի համակրանքը շահելու նպատակով: Ադրբեջանական իշխանությունները նման վարքագիծ են դրսևորել հատկապես ԻՀԿ շրջանակներում, որի դերը կարևորվել է պաշտոնական Բաքվի կողմից որպես իսլամական աշխարհի ամենամեծ ու ազդեցիկ կազմակերպություն⁸: Կազմակերպության շրջանակներում հայերին առնչվող խնդիրների քննարկումներում որոշակի ակտիվություն է ցուցաբերել հատկապես Թուրքիան⁹: Թուրքական իշխանությունները փորձել են օգտագործել իսլամական կառույցները և այստեղ հնչող իսլամական համերաշխության կարգախոսները ինչպես Թուրքիայի անմիջական, այնպես էլ համաթուրքական նպատակների իրականացման համար¹⁰: Այս համատեքստում Թուրքիան նախաձեռ-

⁸ 1991 թվականի դեկտեմբերի 9-12-ը Մենեզալի մայրաքաղաք Դաքարում տեղի ունեցած իսլամական պետությունների զագաթնաժողովի ընթացքում Ադրբեջանը դարձավ «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության» լիիրավ անդամ, որը հնարավորություն տվեց Ադրբեջանին ոչ միայն օգտագործելու կազմակերպության ներուժը, այլև աջակցություն ստանալու Լեռնային Ղարաբաղի հարցում (տե՛ս Փաշայան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը», «Հանրապետական», թիվ 6, 2003, էջ 21-23):

⁹ 1990-ական թվականներից սկզբնավորված Ադրբեջանը սկսել է ակտիվ միջազգային քարոզարշավ իրականացնել փորձելով լուծում տալ Ղարաբաղյան հիմնախնդրին, իսկ Թուրքիայի գործնական միջամտության պայմաններում 1992 թվականից սկսած հայ-ադրբեջանական հակամարտության թեման հատկապես ԻՀԿ Ստամբուլում տեղի ունեցած համաժողովից հետո դարձել է կառույցի քաղաքական օրակարգի բաղկացուցիչ մաս:

¹⁰ Stü Bulut E., The Role of Religion in Turkish Reactions to Balkan Conflicts, «Turkish Policy Quarterly», Spring 2004, pp. 71-83:

նություն է դրսևորել իսլամական կառույցներում թուրքական պետությունների անդամակցության գործում: 1992 թվականին թուրքական իշխանությունների ակտիվ օժանդակությամբ Ադրբեջանը դարձել է ԻՀԿ անդամ երկիր: Շուտով նաև Թուրքիայի անմիջական աջակցությամբ Ադրբեջանը ընդգրկվել է «Տնտեսական համագործակցության կազմակերպության»¹¹ կազմում, որը ստեղծվել էր Իրանի, Պակիստանի և Թուրքիայի մասնակցությամբ:

ԻՀԿ-ն իր ուշադրության կենտրոնում է պահել Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը: ԻՀԿ կանոնադրական մարմիններում հայ-ադրբեջանական հակամարտության հարցն առաջին անգամ քննարկվել է 1992 թվականի հունիսի 14-ին՝ Ստամբուլում իսլամական պետությունների արտգործնախարարների հանդիպման ընթացքում, որտեղ Հայաստանը մեղադրվել է Ադրբեջանի նկատմամբ ագրեսիա իրականացնելու մեջ: Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ ԻՀԿ դիրքորոշման մեջ որոշակի փոփոխություններ նկատվեցին 2001 թվականի սեպտեմբերի 11-ին՝ ԱՄՆ դեմ իրականացված ահաբեկչական բռնարարներից հետո, որոնց իրականացման մեջ մեղադրվեց իսլամական ծայրահեղ արմատական «ալ-Կաիդա» կառույցը: Դա պայմանավորված էր վերոհիշյալ ահաբեկչական հարձակման հետևանքով աշխարհում մուսուլմանական երկրների և իսլամական կառույցների հանդեպ աճող բացասական տրամադրություններով: Իսլամի նկատմամբ անհանդուրժողականության խորացման պայմաններում իսլամական բարձրագույն քաղաքական մարմինը ձգտում էր ցույց տալ, որ չափավոր մոտեցում ունի և կողմնակից է իսլամական աշխարհում առկա խնդիրների խաղաղ կարգավորմանը:

¹¹ St' u Данилов В., Турецкий вектор Карабаха, «Правда», 14.05.1993:

Այդ համատեքստում Հայաստանին առնչվող ԻՀԿ նախկին կոշտ դիրքորոշման մեջ նկատվեցին որոշ մեղմ գնահատականներ: Մասնավորապես ԻՀԿ-ն Ադրբեջանի իշխանություններին դիմեց Հայաստանի հետ ռազմական բախումից խուսափելու կոչով¹²:

Շեշտադրումները փոխվեցին 2005 թվականից սկսած: ԻՀԿ-ն իր ընդունած հետագա բանաձևերում խստորեն դատապարտել է Հայաստանին՝ բնորոշելով «իբրև ագրեսոր, Ադրբեջանի նկատմամբ տարածքային հավակնություններ ունեցող և ադրբեջանական մշակութային արժեքներն ու ռեսուրսները ոչնչացնող երկիր և պահանջելով, որ Հայաստանն առանց վերապահումների վերադարձնի Լեռնային Ղարաբաղը, գրավյալ բոլոր շրջանները, իրականացնի խնդրի վերաբերյալ ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված բանաձևերը»¹³: ԻՀԿ-ն «գրավյալ տարածքներում ադրբեջանական ազգաբնակչության դեմ գործողությունները որակել է որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, կոչ արել իսլամական պետություններին և միջազգային հանրությանը օգտագործել քաղաքական և տնտեսական ազդեցիկ միջոցները՝ վերջ դնելու հայկական ագրեսիային, զերծ մնալ Հայաստանին զինուժ և սպառազինություններ կամ այդ նպատակով տարանցիկ տարածք տրամադրելուց, որպեսզի Հայաստանը հնարավորություն չունենա ընդլայնելու հակամարտությունը»¹⁴:

¹² St' u Փաշայան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը», «Հանրապետական», թիվ 6, 2003, էջ 21-24:
منظمة التعاون الإسلامي، كلمة معالي الأمين العام في افتتاح اجتماع كبار الموظفين التحضيرى للدورة الثالثة والثلاثين¹³ للمؤتمر الإسلامي لوزراء الخارجية، 06/05/2006

(http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=2392&t_ref=1019&lan=ar):

¹⁴ Вартамян А., ОИК и конфликт в Нагорном Карабахе, Обозреватель, 12 декабря, 2010 г., с. 97-99 (http://observer.materik.ru/observer/N12_2010/096_106.pdf), Մուսր սմարտի 3, 2014 թ.):

2015 թվականի մայիսի 28-ին՝ Քուվեյթում ԻՀԿ-ի անդամ երկրների արտգործնախարարների հանդիպման ժամանակ ընդունված բանաձևում տեղ գտավ նաև «Հայաստանի ագրեսիան ընդդեմ Ադրբեջանի» վերատառությամբ հողվածը, որտեղ նշվում էր, որ «Հայաստանի կողմից ադրբեջանական հողերը բռնազավթելուց հետո քաղաքական առաջընթաց չի գրանցվել, և անդամ երկրները պետք է առաջարկություններ ներկայացնեն այդ հողերն ազատագրելու վերաբերյալ»¹⁵: Հիշյալը խոսում է այն մասին, որ ԻՀԿ շրջանակներում, քննարկումներից գատ, հայ-ադրբեջանական հիմնախնդիրը այլ գործնական լուծումներ չի ստացել:

ԻՀԿ-ն նաև հանդես է եկել առանձին հայտարարություններով, որտեղ անընդունելի է համարել Լեռնային Ղարաբաղում անցկացված նախագահական ընտրությունները¹⁶: 2015 թվականի սեպտեմբերին Լեռնային Ղարաբաղում սպասվող տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների վերաբերյալ ԻՀԿ հայտարարության մեջ հիշյալ ընտրությունները որակվել են իբրև անօրինական, և կառույցն իր աջակցությունն է հայտնել հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացին մի-

¹⁵ Armenia's aggression against Azerbaijan condemned in OIC session, Azernews.az, Sara Rajabova, 28 May, 2015, <http://www.azernews.az/azerbaijan/82725.html>, Մուսոբ հունիսի 2, 2015 թ.:

¹⁶ Հայտարարություններում նշվել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների ձևավորման և կազմակերպման միջոցները պետք է հիմնվեն իրավական գործընթացների վրա՝ հաշվի առնելով այդ տարածքի հայկական և ադրբեջանական բնակչության շահերը:

(منظمة التعاون الإسلامي، الأمين العام لمنظمة المؤتمر الإسلامي يرفض ما يسمى "الانتخابات الرئاسية" في ناغورنو كاراباخ، 19/07/2007

http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=479&t_ref=203&lan=ar:

Հայտարարություններում նաև շեշտվել է Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հակամարտության խաղաղ և արդար լուծման անհրաժեշտությունը՝ հիմնվելով տարածքային ամբողջականության և միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների անքակտելիության սկզբունքների վրա:

ջազգային կառույցների կողմից ընդունված բանաձևերի և որոշումների շրջանակներում¹⁷:

Ղարաբաղյան հակամարտության լարվածության նոր շրջափուլը¹⁸ քննարկվեց 2016 թվականի ապրիլի 14-15-ին Թուրքիայի Ստամբուլ քաղաքում՝ ԻՀԿ 13-րդ գագաթնաժողովում, որի շրջանակներում դարձյալ հնչեցին հակահայկական ելույթներ, և ընդունվեցին ադրբեջանամետ որոշումներ:

Մասնավորապես գագաթնաժողովի ընթացքում Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը հանդես եկավ ելույթով, որտեղ քննադատեց հայկական կողմին ապրիլի սկզբին շփման գծում ռազմագործողություններ սկսելու համար, որոնց հետևանքով սպանվել էին ադրբեջանցի զինծառայողներ և խաղաղ բնակիչներ¹⁹:

Բացի այդ՝ ԻՀԿ եզրափակիչ հոչակագրի 16-րդ և 17-րդ կետերում Հայաստանին ուղղված կոչեր հնչեցին՝ ամբողջությամբ դուրս բերել զինուժը Ադրբեջանին պատկանող Ղարաբաղի տարածաշրջանից: Հիշյալ կետերում քննադատվում էին բռնակցված ադրբեջանական տարածքներում հայկական ուժերի ռազմական գործողությունները, որոնց հետևանքով սպանվել էին խաղաղ բնակիչներ, ոչնչացվել պատմամշակութային հուշարձաններ: Կառույցի արտգործնախարարների մակարդակով ձևավորվում

منظمة التعاون الإسلامي، منظمة التعاون الإسلامي تعتبر الانتخابات في إقليم ناغورنو كاراباخ غير شرعية، 10/09/2015 (http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=10435&ref=4118&lan=ar&_key=%D9%86%D8%A7%D8%BA%D9%88%D8%B1%D9%86%D9%88%20%D9%83-%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%AE)

¹⁸ 2016 թվականի ապրիլի 1-ի լույս 2-ի զիջերը ղարաբաղա-ադրբեջանական սահմանի ողջ երկայնքով Ադրբեջանի կողմից սանձազերծվեց լայնածավալ հարձակում, որը կասեցվեց հայկական ուժերի կողմից:

¹⁹ St' u Prezident İlham Əliyev İstanbulda İOT-in XIII Sammitinin birinci sessiyasında çıxış edib. Video, http://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Istanbulda_IAT_in_XIII_Sammitinin_birinci_sessiyasinda_chixis_edib-943010, 14.04.2016, Մուսոբ ապրիլի 21, 2016 թ.:

եր համակարգող խումբ՝ Հայաստանի Հանրապետության կողմից Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ բռնություններն ուսումնասիրելու նպատակով²⁰:

2017-2018 թվականների ընթացքում ԻՀԿ-ն ևս հանդես է եկել Հայաստանին առնչվող հայտարարություններով: Մասնավորապես 2017 թվականի փետրվարի 2-ին կազմակերպության գլխավոր քարտուղար Յուսուֆ ալ-Ութայմիի՝ Խոջալուի դեպքերի վերաբերյալ հայտարարությունում նշվեց, որ 25 տարի առաջ տեղի ունեցած Խոջալուի իրադարձությունները տեղի են ունեցել Հայաստանի կողմից Ադրբեջանի տարածքի բռնազավթման պատճառով՝ աջակցություն հայտնելով տարածքային ամբողջականության վերականգնմանը միտված Ադրբեջանի ջանքերին²¹: Մայիսի սկզբին ԻՀԿ գլխավոր քարտուղարը եռօրյա այցելություն կատարեց Բաքու, որտեղ Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի հետ հանդիպման ժամանակ դարձյալ շեշտեց Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության աջակցության մասին²²:

2018 թվականի փետրվարի 21-ին կազմակերպությունը դարձյալ հայտարարություն տարածեց՝ դատապարտելով Խոջալուի դեպքերը և դրանց պատճառ տեսնելով Հայաստանի կողմից Ադրբեջանի որոշ հատվածների բռնակցումը²³: Սեպտեմբերի 24-ին Նյու Յորքում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ կազմա-

կերպության գլխավոր քարտուղար Յուսուֆ ալ-Ութայմինը իր խոսքում ևս մեկ անգամ անդրադարձավ Հայաստանին՝ վերջինիս որակելով որպես ագրեսոր երկիր հարևան Ադրբեջանի նկատմամբ²⁴:

Վերոհիշյալը վկայում է, որ ԻՀԿ-ն չի շրջանցել և շարունակում է իր ուշադրության կենտրոնում պահել Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, իսկ Ադրբեջանն էլ օգտագործում է հեղինակավոր ԻՀԿ-ի հարթակը՝ հակահայկական քննարկումներ և բանաձևեր անցկացնելու համար:

Քրդերին առնչվող հիմնախնդիրների քննարկումները ԱՊԼ և ԻՀԿ շրջանակներում.

Քրդերին առնչվող քննարկումները ևս տեղ են գտել ԱՊԼ և ԻՀԿ շրջանակներում: Սակայն, ի տարբերություն Հայաստանին և հայերին առնչվող մոտեցումներին, ԱՊԼ-ի և ԻՀԿ-ի հարթակներում քրդերին առնչվող քննարկումները առանձնացել են նրանով, որ դրանք իրենց բնույթով ներարաբական կամ ներիսլամական են եղել՝ կախված քննարկումների հարթակից: Հետևաբար, ԱՊԼ-ն ու ԻՀԿ-ն քրդերին առնչվող իրենց դիրքորոշումներում փորձել են հնարավորինս զերծ մնալ լրացուցիչ շահարկումներից, ինչը կարող էր բացասական վերաբերմունքի արժանանալ մուսուլմանական առանձին պետությունների կողմից:

Քրդական հիմնախնդիրը եղել և ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում է «Արաբական պետությունների լիգայի» (ԱՊԼ) օրա-

²⁰ Final Communique of the 13th Islamic Summit Conference (Unity and Solidarity for Justice and Peace) Istanbul, Turkey 14-15 april 2016 (http://www.oic-oci.org/oicv3/upload/conferences/is/13/en/13_is_final_com_en.pdf, Մուսոթ՝ ապրիլի 20, 2016 թ.):

²¹ OIC Secretary General commemorates Khojaly Massacre, February 2, 2017 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=13169&ref=5769&lan=en).

²² OIC Secretary General Meets the President of the Republic of Azerbaijan, May 3, 2017 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=13476&ref=5875&lan=en).

²³ OIC Commemorates the 1992 Khojaly Massacre, February 21, 2018, (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=17386&ref=9227&lan=en).

²⁴ Secretary General Delivers Address at Nelson Mandela Summit for Peace OIC Holds Four Meetings in NY on Armenia, Mali, Sierra Leone and Friends of Mediation, September 24, 2018 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=20043&ref=11481&lan=en).

կարգում²⁵: Այդուհանդերձ, կառույցի գործունեության շրջանակներում քրդական խնդիրը երբևիցե չի եղել օրակարգային առանահերթությունների շարքում: ԱՊԼ-ի քրդական խնդրին առնչվող հայտարարությունները հիմնականում վերաբերել են արաբական երկրներից Իրաքին, որտեղ հիշյալ հիմնախնդիրը սուր դրսևորումներ է գտել²⁶, սակայն պետք է նշել, որ Սադամ Հուսեյնի սուննիական իշխանության տարիներին արաբական վերագրային կառույցների, այդ թվում ԱՊԼ-ի ակտիվությունն իրաքյան զարգացումներում չեզոքացվում էր պաշտոնական Բաղդադի կողմից²⁷:

Պարսից ծոցի պատերազմից հետո (1991 թ.) Իրաքի հյուսիսում քրդերը որոշակի ինքնավարություն ստացան՝ հավակնելով

²⁵ Ձևավորվելով 1945 թվականին՝ ԱՊԼ-ն դարձավ ազդեցիկ կառույց արաբական երկրների միջև ծավալվող հարաբերություններում: ԱՊԼ-ն կոչված է համակարգելու միջարաբական հիմնախնդիրների կարգավորման գործընթացը և իր ստեղծման պահից դարձավ արաբական երկրների միջև միասնության և հարաբերությունների ամրապնդման կարևոր գործիք: Այն նաև հանդես եկավ որպես կարևոր մի հարթակ, որի շրջանակներում քննարկվում էին միջարաբական հարաբերությունների կարգավորման, փոխգործակցության խորացման և ռազմավարական բնույթի կարևոր հիմնախնդիրները: Տարբեր ձևաչափերով հիշյալ հանդիպումների ընթացքում (արաբական երկրների առաջնորդների, արտգործնախարարների, կառույցում ներկայացված արաբական երկրների ներկայացուցիչների հանդիպումներ) մշակվում և ընդունվում էին արաբական երկրների անկախության ու ինքնիշխանության պահպանմանը, ինչպես նաև այդ երկրների տնտեսական զարգացմանը միտված միասնական կարևորագույն որոշումներ:

²⁶ Առանձին դեպքերում Իրաքի քրդերի հետ կապված որոշ իրողություններ անտեսվել ու համապատասխան գնահատականի չեն արժանացել ԱՊԼ-ի կողմից: Մասնավորապես իրաքյան իշխանությունների կողմից 1988 թվականին Հալաբջայում քրդերի հանդեպ քիմիական զենքի կիրառումը չդատապարտվեց ԱՊԼ-ի կողմից (League of The Arab States, Study Guide, Oxford International Model United Nations, November 15, 2015, p. 8, <http://www.oximun.org/downloads/-StudyGuides/Arab%20League.pdf>, Մուսք՝ նոյեմբերի 27, 2015 թ.):

²⁷ Տե՛ս **Moran M.**, The Arab League and Iraq, Council on Foreign Relations, October 20, 2005 (<http://www.cfr.org/iraq/arab-league-iraq/p9061>, Մուսք՝ հոկտեմբերի 23, 2014 թ.):

Ֆեդերալ կառույցի կարգավիճակի, ինչն ընդունելի չէր հիմնականում ավտորիտար և կենտրոնական ամուր իշխանությամբ դեկավարվող արաբական երկրների համար²⁸: Այդ համատեքստում Իրաքի վերաբերյալ ԱՊԼ-ի հայտարարություններում նկատվեց կողմնակալ վերաբերմունք (Իրաքի միասնականության շեշտումներ, էթնիկ-դավանական զանազանության իրողության շրջանցումներ և այլն), որոնք բացասական վերաբերմունքի արժանացան Իրաքի քրդերի կողմից²⁹:

2005 թվականի հոկտեմբերին Եգիպտոսի նախկին արտգործնախարար Ամր Մուսայի գլխավորած ԱՊԼ պատվիրակությունը Իրաքում ազգային համերաշխությանն ուղղված համաժողով գումարեց, որին վերապահումներով մոտեցան հատկապես իրաքյան իշխանություններն ու քրդերը: ԱՊԼ-ի ակտիվությունը հետսադամյան Իրաքում պայմանավորված էր նրանով, որ լիգայի մեջ մտնող արաբական երկրները ցանկանում էին ակտիվորեն ներգրավվել շիայական իշխանությամբ փոխարինված և դաշնային կարգավիճակ ձեռք բերած Իրաքի ներքաղաքական զարգացումներում³⁰:

²⁸ **Barkey H. J.**, Preventing Conflict over Kurdistan, Carnegie Endowment, 2009, pp. 11-12, http://carnegieendowment.org/files/preventing_conflict_kurdistan.pdf:

²⁹ 2003 թվականի սեպտեմբերին՝ լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ, Իրաքի քուրդ առաջնորդներից Ջալալ Թալաբանին նշեց, որ սահմանադրության մեջ Իրաքը իսլամական և արաբական պետություն նշելու ԱՊԼ-ի պահանջը կողմնակալության դրսևորում է (տե՛ս **Moran M.**, The Arab League and Iraq, Council on Foreign Relations, October 20, 2005 (<http://www.cfr.org/iraq/arab-league-iraq/p9061>, Մուսք՝ հոկտեմբերի 23, 2014 թ.):

³⁰ 2005 թվականին ընդունված Իրաքի սահմանադրության 117-րդ հոդվածում ճանաչվում էին Քուրդիստան ռեգիոնն ու դրա իշխանությունները որպես դաշնային տարածք (المستور العراقي المادة 117) http://www.iraqinationality.gov.iq/attach/constitution_ar.pdf:

Բացի Իրաքում առկա քրդական հիմնախնդրի վերաբերյալ ակտիվությունից՝ ԱՊԼ-ն հետաքրքրված է եղել նաև Թուրքիայում «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» հետ կապված զարգացումներով, որոնք ևս եղել են թուրքական իշխանությունների և ԱՊԼ-ի քննարկումների շրջանակում: Քրդական հիմնախնդրում պաշտոնական Անկարային գորավիզ լինելով՝ ԱՊԼ-ն ի ցույց է դրել սեփական վերաբերմունքը արաբական երկրներում ևս առկա հիշյալ խնդրին առնչվող դրսևորումներին³¹:

XXI դարի առաջին տասնամյակի երկրորդ կեսից ԱՊԼ կողմից Իրաքում խաղաղության հաստատմանն ուղղված քայլերը հանդիպեցին որոշակի խոչընդոտների, քանզի Իրաքում իշխանության եկած շիաները մտավախություն ունեին, որ ԱՊԼ կազմում ընդգրկված գերազանցապես սուննիական երկրներն իրենց արտաքին քաղաքականության և կայացրած որոշումներում կառաջնորդվեն հակաշիայական տրամադրություններով: Քրդերը նույնպես մեծ հույսեր չէին կապում ԱՊԼ-ի հետ, որը կենտրոնացած էր համաարաբական հիմնախնդիրների լուծման վրա: Իրաքի շիայական և քրդական որոշ շրջանակներ մատնանշում էին այն հանգամանքը, որ Մադամ Հուսեյնի սուննիական իշխանության տարիներին ԱՊԼ-ը խուսափում էր իրենց հետ հանդիպումներից՝ կողմնակալ վերաբերմունք ցուցաբերելով շիայական և քրդական համայնքների հանդեպ՝ չքննադատելով շիաների և

³¹ 2007 թվականի նոյեմբերի 3-ին Թուրքիայի փոխվարչապետ Ալի Բաբաբանի և ԱՊԼ գլխավոր քարտուղար Ամր Մուսայի միջև ստորագրվեց անվտանգության, քաղաքական և տնտեսական ոլորտներում համագործակցության ամրապնդման համաձայնագիր (Turkey and Iraqi Kurds, Conflict or Cooperation? Crisis Group Middle East Report N°81, 13 November 2008, p. 5):

քրդերի հանդեպ բաասական իշխանությունների բռնությունները³²:

XXI դարի երկրորդ տասնամյակի սկզբին «Արաբական գարնան» հետ կապված զարգացումները դրդեցին ԱՊԼ-ին ավելի ակտիվ ներգրավվածություն ունենալ համաարաբական հիմնախնդիրների կարգավորման գործընթացներում: ԱՊԼ-ն որոշ քայլեր ձեռնարկեց արաբական երկրներում առկա հիմնախնդիրների կարգավորման և այստեղ քրդական հիմնախնդրի հետ կապված որոշակի դիրքորոշում ունենալու առումով:

2011 թվականի մարտից սկսված սիրիական հակամարտության մեջ որպես հակամարտող կողմ հանդես եկող սիրիական քրդերը եղել են ԱՊԼ-ի ուշադրության կենտրոնում: Վերջինս սիրիական հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն ուղղված իր նախաձեռնություններում փորձել է ներգրավել նաև Սիրիայի քրդերին³³՝ նրանց դիտարկելով սիրիական խնդրի հանգուցալուծմանը նպաստող կարևոր կողմերից մեկը:

Վերոհիշյալ գործընթացների ազդեցության տակ հայտնված Իրաքն ու իրաքյան քրդերը նույնպես գտնվել են ԱՊԼ-ի ուշադրության ներքո: Վերջինիս կողմից նաև քրդական հիմնախնդրին առնչվող հայտարարություններ են եղել, որոնք նպատակ են հետապնդել պահպանելու Իրաքի տարածքային ամբողջականությունը³⁴:

³² St' u Moran M., The Arab League and Iraq, Council on Foreign Relations, October 20, 2005 (<http://www.cfr.org/iraq/Arab-League-Iraq/p9061>, Մուսթր հոկտեմբերի 23, 2014 թ.):

³³ Peace in Kurdistan, Transitional self-management in West Kurdistan-PYD statement, 30 November, 2013 (<http://peaceinkurdistancampaign.com/2013/12/03/transitional-self-management-in-west-kurdistan-pyd-statement/>, Մուսթր դեկտեմբերի 5, 2015 թ.):

³⁴ Մասնավորապես 2014 թվականի մարտին ԱՊԼ-ն դիմել է Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանիին ետ կանգնել Իրաքյան Քուրդիստանի

Հետաքրքրական է է. Իհսանօղլուիի 2013 թվականի մարտի 23-ի հայտարարությունը, որտեղ հստակորեն նշմարվել են ԻՀԿ գլխավոր քարտուղարի՝ իսլամական համերաշխության գաղափարներին չառնչվող և գերազանցապես թուրքամետ դիրքորոշումը: Տարածված հայտարարության մեջ նշվել էր, որ ԻՀԿ-ն բարձր է գնահատում թուրքական իշխանությունների վճռակալությունը երկրում կայունության և խաղաղության հասնելու գործում: ԻՀԿ-ն ողջունում էր ՔԱԿ-ի կողմից ահաբեկչական բռնարարքների դադարեցումն ու Թուրքիայի տարածքից հիշյալ կառույցի զինյալների հեռացումը⁴⁰:

Թուրքիայի կողմից ԻՀԿ հարթակը օգտագործվել է նաև ոչ մուսուլմանական երկրներին կոչ հղելու և այդ համատեքստում եվրոպական երկրներին մեղադրելու համար: 2014 թվականի նոյեմբերի 25-28-ը Ստամբուլում կայացած ԻՀԿ «Տնտեսական և առևտրային համագործակցության մշտական կոմիտեի» նիստի ժամանակ Ռ. Թ. Էրդոգանը քննադատություններ հնչեցրեց որոշ եվրոպական երկրների հասցեին՝ մեղադրելով վերջիններիս «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցությանը» աջակցու-

մշտապես հանդես է եկել Իրաքի տարածքային ամբողջականության, ազգային միասնականության և ինքնիշխանության օգտին՝ ընդգծելով, որ Թուրքիան և Իրաքը պետք է շարունակեն համագործակցությունը ահաբեկչության դեմ պայքարում (տե՛ս Organisation of Islamic Cooperation, OIC Secretary General calls for continuation of dialogue between Turkey and Iraq, 27.02.2008 (http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=861&ref=406&lan=en&x_key=PKK, Մուսը՝ մարտի 3, 2013 թ.):

⁴⁰ Այդ հայտարարությունում, ըստ էության, անտեսվում էր ՔԱԿ-ի զինյալների հետագա գործունեությունը մուսուլմանական այլ երկրներում, ինչը նույնպես պետք է դիտարկել Իհսանօղլուի թուրքամետ դիրքորոշումը (տե՛ս Organisation of Islamic Cooperation, OIC Secretary General welcomes the recent calls for peace and stability in Turkey, 23.03.2013 (http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=7880&ref=3199&lan=en&x_key=PKK, Մուսը՝ ապրիլի 12, 2013 թ.):

թյուն ցուցաբերելու և Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ՔԱԿ-ին հարող այլ քրդական ուժերին սատարելու գործում⁴¹:

Մինևույն ժամանակ Թուրքիան ԻՀԿ շրջանակներում փորձել է առանձնահատուկ դիրքորոշում ձևավորել քրդական այլ կառույցների և կազմավորումների, մասնավորապես Իրաքի Քուրդիստանի ռեզիմնալ կառավարության (ՔՌԿ) հանդեպ՝ ձգտելով համատեղել ԻՀԿ և Թուրքիայի դիրքորոշումները ՔՌԿ-ի հարցում: Թուրքական իշխանությունների նման վարքագիծը միտված էր նաև տարբերակում մտցնել ՔԱԿ-ի և ՔՌԿ-ի միջև:

ԻՀԿ-ն բազմիցս դիտորդական խմբեր է ուղարկել՝ Իրաքի Քուրդիստան տարածքում անցկացված խորհրդարանական ընտրություններին հետևելու նպատակով: ԻՀԿ հայտարարություններում վերոհիշյալ ընտրությունները մշտապես գնահատվել են որպես «արդար և թափանցիկ», որոնք արտահայտել են տարածաշրջանի բնակչության կամքը⁴²: Ընտրությունների անցկացման գործընթացը ԻՀԿ-ին շահագրգռել է նրանով, որ կառույցը հետաքրքրված է եղել մուսուլմանական Իրաքի կազմում դաշնային կարգավիճակ ունեցող իրաքյան քրդաբնակ հատվածում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներով և այդտեղ գործող քաղաքական ուժերի և էթնիկ-դավանաբանական հատվածի ակտիվությամբ: Իրաքյան Քուրդիստանում տեղի ունեցող ընտրություններին «մոտ լինելու» և հիշյալ ընտրությունները «վերահսկելի» դարձնելու միջոցով ԻՀԿ-ն, ըստ էության, «Իրաքի քրդաբնակ տա-

⁴¹ St' u Todayszaman, Foreigners do not like us, only oil, Erdoğan tells OIC gathering, November 27, 2014 (http://www.todayszaman.com/anasayfa_foreigners-do-not-like-us-only-oil-erdogan-tells-oic-gathering_365530.html, Մուսը՝ հունվարի 14, 2015 թ.):

⁴² منظمة التعاون الإسلامي، منظمة التعاون الإسلامي تشارك في مراقبة الانتخابات البرلمانية في إقليم كردستان العراق، 22/09/2013.

(http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=8446&t_ref=3400&lan=ar):

րածքում» իր ներկայությունն ապահովելու նպատակ էր հետապնդում⁴³:

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում նախատեսված անկախության հանրաքվեի մասին ԻՀԿ-ի սեպտեմբերի 23-ի հայտարարությունում քննադատություն հնչեց Իրաքյան Քուրդիստանի իշխանությունների հասցեին: Կոչ հնչեց չեղյալ հայտարարելու հանրաքվեն, քանզի այն հակասում էր Իրաքի սահմանադրությանը և բացասաբար ազդում ահաբեկչության դեմ պայքարի, Իրաքի ամբողջականության ու կայունության հաստատման վրա⁴⁴:

Այսպիսով՝ Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ԱՊԼ-ն ու ԻՀԿ-ն ունեն բավական ազդեցիկ դիրքեր: Մինևույն ժամանակ

⁴³ 2015 թվականի հունվարի 13-ին ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Իյադ Ամին Մադանիի գլխավորած պատվիրակությունը Իրաք կատարած իր այցելության ժամանակ հանդիպումներ է ունեցել նաև «Իրաքի Քուրդիստան տարածքի» ղեկավար շրջանակի հետ՝ քննարկելով ներիրաքյան զարգացումները: Մինևույն ժամանակ ԻՀԿ պատվիրակությունը հանդիպումներ է ունեցել նաև Իրաքի այլ էթնիկ-դավանական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների հետ՝ նպատակ հետապնդելով շեշտելու մուսուլմանական Իրաքի էթնիկ-դավանական բազմազանությունն ու միասնականությունը (տե՛ս « مني يتوجه إلى العراق عدا الثلاثاء في ، جولة تشمل بغداد والحف وأربيل منظمة التعاون الإسلامي ، 12/01/2015, http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=9681&t_ref=3850&lan=ar)

Հիշյալ համատեքստում հատկանշական է նաև իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանիի հետ ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Ամին Մադանիի հանդիպման ժամանակ վերջինիս կողմից Իրաք պետության ամբողջական և միասնական լինելու կարևորության ընդգծումը ԻՀԿ-ի համար (տե՛ս

« منظمة التعاون الإسلامي، جدد استكراه اضطرار الإيزيديين وتشريد أبنائهم من تلقى رئيس "كردستان العراق" ورئيس حكومتهم، 12/01/2015, http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=9691&t_ref=3853&lan=ar)

⁴⁴ OIC Voices Deep Concern Over the Referendum of Kurdistan Region in Iraq and Reaffirms Support for Iraq, September 23, 2017 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=15782&ref=7998&lan=en).

հիշյալ կառույցներից յուրաքանչյուրը տիրապետում է տարածաշրջանային հիմնախնդիրների լուծման առանձնահատկությունների: ԱՊԼ-ի գործունեությունն ուղղված է ռազմաքաղաքական հարցերի լուծմանը, մինչդեռ ԻՀԿ-ն առավել ազդեցիկ կառույց է, որը մասնակցում է տարածաշրջանային տարբեր խնդիրների լուծմանը՝ ունենալով ծանրակշիռ ներկայություն նաև միջազգային ասպարեզում:

Հայաստանին և քրդերին առնչվող քննարկումները ԱՊԼ և ԻՀԿ կառույցներում ունեն իրենց առանձնահատկությունները:

ԱՊԼ-ի շրջանակներում Հայաստանին և հայերին առնչվող քննարկումներ ևս ժամանակ առ ժամանակ տեղ են գտել: 2005 թվականին Հայաստանի և ԱՊԼ-ի միջև հարաբերությունների կանոնակարգման քայլեր ձեռնարկվեցին, որի հետևանքով Հայաստանը կառույցում ստացավ հատուկ հրավիրյալի կարգավիճակ: ԱՊԼ-ի շրջանակներում եղել են նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ քննարկումներ, ընդունվել են բանաձևեր, որոնցում նկատելի են եղել ադրբեջանամետ դիրքորոշումներ: Բացի այդ՝ ԱՊԼ-ի և Հայաստանի միջև տարբեր ձևաչափերով փոխադարձ այցելություններ են գրանցվել, որոնց ընթացքում նշվել է Հայաստան-արաբական երկրներ հարաբերությունների հետագա ամրապնդման ու ընդլայնման առաջնայնությունների մասին:

Հայ-ադրբեջանական հակամարտության խնդրում ԻՀԿ-ի կողմից տարածված հայտարարությունները բովանդակային առումով չեն տարբերվում: Այդ հայտարարություններում Հայաստանը բնորոշվում է ադրբեջանական տարածքները բռնազավթած ագրեսոր երկիր: Վերջինս պետք է դուրս բերի իր զինուժը բռնազավթված ադրբեջանական տարածքներից, Ղարաբաղում իրականացվող համապետական և ՏԲՄ ընտրությունները որակ-

վում են անօրինական, դարաբաղյան հակամարտությունը պետք է լուծվի խաղաղ ճանապարհով՝ հիմնվելով միջազգային կառույցների բանաձևերի և որոշումների վրա:

ԻՀԿ դիրքորոշումներում նկատվող առանձնահատկությունները պայմանավորված են նրանով, որ վերոհիշյալ կազմակերպության կողմից որևէ կոնկրետ քայլ չի ձեռնարկվել դարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ իր հռչակած սկզբունքները գործնականում իրականացնելու ուղղությամբ: Բացի այդ՝ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը շատ հաճախ դուրս է մնացել ԻՀԿ անդամ իսլամական երկրների ղեկավարների և կազմակերպության գլխավոր քարտուղարի ուշադրությունից: Որոշ դեպքերում ԻՀԿ կողմից ընդունված բանաձևերում նաև նկատվել են հայ-ադրբեջանական հիմնախնդրի շրջանցումներ, ինչը վկայում է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը իսլամական երկրներում չունի լայն հնչեղություն, հետևաբար տարբեր են իսլամական պետությունների աշխարհաքաղաքական հետաքրքրություններն ու շահերն այդ թվում նաև Հայաստանին առնչվող մոտեցումներում: Այդուհանդերձ, ԻՀԿ-ն չունի գործուն մեխանիզմներ ու համապատասխան ռեսուրսներ իր որոշումներն իրականացնելու համար: Բացի այդ՝ ԻՀԿ որոշումներն իրավական առումով պարտադիր չեն անդամ պետությունների համար: Սակայն ԻՀԿ-ի ուշադրության տակ են Ղարաբաղյան հիմնախնդիրն ու Լեռնային Ղարաբաղում ընթացող զարգացումները՝ ընդունելով հակահայկական բանաձևեր, իսկ Ադրբեջանն իր հերթին շարունակում է ակտիվ պահել հայ-ադրբեջանական հակամարտության թեմատիկան ԻՀԿ շրջանակներում, որտեղ ժամանակ առ ժամանակ տեղ են գտնում հակահայկական հայտարարություններ:

Քրդերին առնչվող իրենց դիրքորոշումներում ԱՊԼ-ն ու ԻՀԿ-ն փորձել են հնարավորինս զերծ մնալ լրացուցիչ շահարկումներ

րից, ինչը կարող էր բացասական վերաբերմունքի արժանանալ մուսուլմանական առանձին երկրի կամ երկրների կողմից:

ԱՊԼ-ն չկարողացավ իրականացնել արաբական երկրների միասնությանը հասնելու առաքելությունը, որը բացատրվում է ԱՊԼ-ին ուղղված հիմնադիր երկրների վերաբերմունքով, անդամ երկրների վրա ազդելու արդյունավետ մեխանիզմների ու միասնական քաղաքական կուրսի բացակայությամբ: Դա նկատվեց նաև քրդական հիմնախնդրին առնչվող քննարկումներում, որոնք առանձին ժամանակահատվածում առավել ակտիվ, որոշ փուլերում առավել պասիվ ձևերով նկատելի դարձան ԱՊԼ-ի վարքագծում և քրդական հիմնախնդրին առնչվող հայտարարություններում ու ընդունված որոշումներում: ԱՊԼ-ի՝ քրդական հիմնախնդրին առնչվող հայտարարություններում նկատվել է կողմնակալ վերաբերմունք՝ արաբական երկրների տարածքային ամբողջականության շեշտադրումներով:

Քրդական խնդիրը ժամանակ առ ժամանակ արժարժվել է նաև ԻՀԿ շրջանակներում: ԻՀԿ-ում քրդական խնդրին առնչվող քննարկումներում ակտիվություն է ցուցաբերել հատկապես Թուրքիան, որը փորձել է էլ ավելի հնչեղություն տալ «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ) խնդրին: Մինևույն ժամանակ Թուրքիան ԻՀԿ շրջանակներում փորձել է առանձնահատուկ դիրքորոշում ձևավորել քրդական այլ կառույցների և կազմավորումների, մասնավորապես Իրաքի Քուրդիստանի ռեզիմնալ կառավարության (ՔՌԿ) հանդեպ՝ ձգտելով համատեղել ԻՀԿ-ի և Թուրքիայի դիրքորոշումները ՔՌԿ-ի հարցում:

ԻՀԿ-ն բազմիցս դիտորդական առաքելություններով է հանդես եկել «Իրաքի Քուրդիստան տարածքում» անցկացված խորհրդարանական ընտրություններում: Իրաքյան Քուրդիստա-

նում տեղի ունեցող ընտրություններին «մոտ լինելու» և հիշյալ ընտրությունները «վերահսկելի» դարձնելու միջոցով ԻՀԿ-ն, ըստ էության, «Իրաքի քրդաբնակ տարածքում» իր ներկայությունն ապահովելու նպատակ էր հետապնդում:

Հարկ է նկատել, որ 2017 թվականի սեպտեմբերին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեի վերաբերյալ թե՛ ԱՊԼ-ն, թե՛ ԻՀԿ-ն հանդես եկան դատապարտողական հայտարարություններով, ինչը կարելի է դիտարկել նաև արաբական համերաշխության, մերձավորարևելյան տարածաշրջանային պետությունների (մասնավորապես Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի ու Սիրիայի) ու արտատարածաշրջանային երկրների (ԱՄՆ, Ռուսաստան, ԵՄ և այլն)՝ այդ հարցում միասնական դիրքորոշման համատեքստում:

**ՔՐԴԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր - Լիբանանի քրդեր, Լիբանանի հայեր, հայ-քրդական համագործակցություն, քրիստոնյա, սուննի, շիա, արաբական, կրոնա-դավանական, էթնոքաղաքական:

Ключевые слова: Ливанские курды, ливанские армяне, армяно-курдское сотрудничество, христианский, суннитский, шиитский, арабский, религиозно-конфессиональный, этнополитический.

Key words: Lebanese Kurds, Lebanese Armenians, Armenian-Kurdish Cooperation, Christian, Sunni, Shia, Arabic, Religious Confessional, Ethnopolitical.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Արդի փուլում ներքին և արտաքին մի շարք գործոնների ազդեցությամբ ներլիբանանյան իրականության մեջ որոշակի փոփոխություններ է կրում քրդական համայնքի դերը, որի արդյունքում հայկական և քրդական համայնքների փոխշփումները ստանում են որակական առումով նոր դրսևորումներ: Հիշյալ համատեքստում կարևորվում է Լիբանանի քրդական համայնքին առնչվող խնդիրների, քրդերի քաղաքացիական իրավունքների և ներքաղաքական զարգացումներում վերջիններիս ներգրավվածությանն առնչվող հարցերի ուսումնասիրությունը: Այն հնարավորություն է տալիս համակողմանիորեն ընկալելու Լիբանանում հայ-քրդական առնչությունների պատմական, իրավական, քա-

դաքական ու տնտեսական հիմքերը, զարգացման տրամաբանությունն ու հեռանկարները:

ԽՐԴԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լիբանանի ներկայիս աշխարհագրական սահմաններում քրդական էթնիկ տարրի երևան գալու վերաբերյալ պատմական վկայությունները թվագրվում են XII դարով: Ինչպես հայտնի է, 1139 թվականին Մոսուլի կառավարիչ Ջանգի բին Աքսունքուրը նվաճել է Բաալբեկը¹ և հանձնել այն իր զորավարներից մեկին՝ քուրդ ցեղապետ Այյուբ իբն Շադիին՝ ի նշան երախտագիտության Ջանգիների նվաճումներին և տարածքների գրավմանը մասնակցելու համար²:

Այյուբյաններն արդի Լիբանանի աշխարհագրական տարածքում բնակություն հաստատած, մեզ հայտնի առաջին քրդական հանրային են ներկայացնում, որոնք հետագայում չեն սահմանափակվել Բաալբեկին ու հարակից շրջաններին տիրելով և ընդարձակել են իրենց տիրույթները: Հատկապես նշանակալի են եղել Այյուբի որդի Սալադինի (Սալահ ադ-Դին) նվաճումները, որոնց արդյունքում քրդերի տիրապետության տակ են անցել Եգիպտոսից մինչև Եփրատ գետն ընկած հսկայածավալ տարածքները³:

Օսմանյան տիրապետության ներքո (1516-1918 թթ.) Լիբանանում հաստատված քրդական ցեղերը կորցրել են իրենց երբեմնի ինքնուրույնությունը, սակայն նրանց թվաքանակի հարաբե-

¹ Լիբանանի հնագույն ամրոցներից է, ներկայումս ունի քաղաքի կարգավիճակ, գտնվում է մայրաքաղաք Բեյրութից 80 կմ հեռավորությամբ դեպի հյուսիսարևելք:

² Տե՛ս *Minorsky V.*, *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London, 1953, p. 131:

³ Տե՛ս *Lane-Poole S.*, *History of Egypt in the Middle Ages*, Charles Scribner's Son, 153-157 Fifth Avenue, New York, 1901, p. 200:

րական աճը դրանից չի տուժել, քանի որ կենտրոնական իշխանությունների՝ քրդական տարրի նկատմամբ իրականացրած տեղահանման և վերաբնակեցումների քաղաքականության արդյունքում քրդերի հոսքը Լիբանան չի դադարել: Այդ քաղաքականության հիմքում դրվել է այն տրամաբանությունը, որ քրդերին կենտրոնացնելով կայսրության անհանգիստ հատվածներում՝ նրանց միջոցով հնարավոր է ճնշել այլադավան ժողովուրդների ապստամբություններն ու վերացնել ընդվզումների ցանկացած միտում: Օսմանյան հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ քրդերը ստանձնել են պատժիչ գործառույթ՝ դրա համար օգտագործելով իրենց տրված զենքն ու ընձեռված հնարավորությունները:

Լիբանանում վիճակն էապես չի տարբերվել Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններից, որտեղ քրդերը կենտրոնական իշխանությունների շահերը պաշտպանելու և կարգ պահպանելու առաքելություն են իրականացրել⁴: Քրդերին որոշակի արտոնություններ տալու և իշխանություններից կախվածության մեջ գցելու իրողությամբ է մասամբ պայմանավորվել այն, որ Լիբանանի միջնադարյան քրդական հանրային չդարձավ ինքնուրույն էթնօրհայրական գործոն, իսկ դա առաջին հերթին ձեռնտու էր օսմանյան վերնախավին: Մյուս կողմից, օսմանյան իշխանությունները խստագույնս հակազդել են քրդական ինքնության դրսևորման այն թույլ նշույլներին, որոնք ենթադրել են համաքրդական գաղափարների շուրջ համախմբում, քրդական պետականության ստեղծում և այլն:

⁴ Տե՛ս *Загорнова Е. В.*, *О курдской общине в Ливане*, Институт Ближнего Востока, 22.08.2005 (<http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/22-08-05.htm#top>):

Քրդերի միջոցով ներքին խնդիրներ լուծելու մարտավարության վրա հիմնված օսմանյան քաղաքականությունը շոշափելի արդյունավետությամբ է ծառայել թյուրքական պետության վերնախավի շահերին, քանի որ ցեղակլանային⁵ սկզբունքով առաջնորդվող քրդական հանրության կառավարումը վերահսկելի և համեմատաբար հեշտ է հաջողվել: Ի տարբերություն պետականության ավանդույթներ ունեցող այլ ժողովուրդների՝ քրդերն օսմանյան իշխանությունների համար լուրջ սպառնալիք չեն ներկայացրել, որովհետև չունենալով ազգային ինքնագիտակցության պատշաճ մակարդակ՝ նրանք չէին կարող լուծել ազգային համախմբման, համագրային ընդլայնման և այլ խնդիրներ: Քրդերը հիմնականում բավարարվել են այն սահմանափակ արտոնություններով, որոնց արդյունքում հնարավորություն են ստացել զենք կրելու և դրա կիրառման շնորհիվ որոշակիորեն բարելավելու իրենց սոցիալական վիճակը:

Քրդերի մոտ էթնոազգային ինքնագիտակցության ցածր մակարդակի և ցեղակլանային կենսակերպի առկայության պայմաններում նրանց հնազանդ պահելու համար բավարար է եղել քուրդ ցեղապետերին կամ ցեղակլանային վերնաշերտին տնտեսական և ռազմական որոշակի հնարավորություններ տալը: Վերջիններս իրենց ուժով և հեղինակությամբ կարողացել են ազդել ցեղի շարքային անդամների մտածողության և վարքի վրա՝ ուղղորդելով նրանց: Քրդական ցեղերի շարքային անդամներն անվերապահորեն ենթարկվել են ցեղակլանային վերնաշերտի ներկայացուցիչ-

⁵ Ցեղակլանային հարաբերությունները լայն իմաստով ենթադրում են հովանավորչական սկզբունքով ցեղակիցների ներգրավվում կառավարման գործերում, որն ուղեկցվում է ցեղապետի հետ արյունակցական կապ չունեցող անձանց իշխանությունից օտարմամբ (տե՛ս **Крадин Н. Н., Политическая антропология, М., 2004, с. 210-211**):

ներին, որոնք նույնիսկ կենաց և մահու պատերազմների են մղել նրանց՝ առանց կյոթապես շահագրգռելու կամ հետագա բարեկեցիկ կյանքի ու լուսավոր ապագայի վերաբերյալ խոստումներ շռայլելու:

Քրդական տարրին վստահություն ներշնչելու և քրդական գործոնն առավել նպատակային օգտագործելու համար Օսմանյան իշխանությունները շրջանառության մեջ են դրել թուրք և քուրդ ժողովուրդների կրոնադավանակցության գաղափարը՝ փորձելով քրդերի մոտ ձևավորել և զարգացնել երկու ժողովուրդների՝ միմյանցից չտարբերվելու կամ միևնույն էթնոկրոնական խնդիրներն ունենալու միտքը: Այդ համատեքստում էական նշանակություն չի տրվել նրանց՝ սուննիական տարբեր մազհաբների (ուղղություն, դպրոց) հարելու իրողությանը, այն փաստին, որ օսմանյան վերնախավն ընդունել է սուննիական իսլամի հանաֆիական մազհաբը, իսկ քրդերի ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում՝ լիբանանյան քրդերը, եղել են շաֆիական մազհաբի հետևորդ⁶:

XVI դարին հաջորդած ժամանակաշրջանում քրդական ցեղախմբերի տեղաշարժերը դեպի Լիբանան առավել հաճախակի բնույթ են կրել: Վերաբնակեցված քրդական ցեղերից են եղել Տրիպոլիի Սայֆաները, Աքքարի Միրբեհները, Լեռնալիբանանի Ջումրլաթներն⁷ ու Իմադները, Բաալբեկի Համիլենները, որոնց սերունդները դարերի ընթացքում միաձուլվել են տեղաբնիկ

⁶ Տե՛ս **Asatrian G., Prolegomena to the Study of the Kurds, Iran and the Caucasus 13, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2009, p. 17**:

⁷ Արդի փուլում ջումրլաթները ներկայացնում են դրուզական համայնքը: «Ջումրլաթ» ինքնանվանումը քրդերեն նշանակում է «պողպատյա անձ»: Լիբանանի նորագույն քաղաքական պատմության մեջ կարևոր դեր են խաղացել Քամալ Ջումրլաթը և նրա որդի Վալիդը:

արաբներին՝ կորցնելով քրդական էթնիկ ինքնագիտակցությունը⁸:

Ի տարբերություն քրդերի՝ Լիբանանում հայերի և հայկական համայնքի վերաբերյալ պահպանված տեղեկություններն առավել վաղ ժամանակաշրջանի են վերագրվում: Հայկական համայնքի ձևավորմանն ու զարգացմանը մեծապես խթանել են Հայաստանի և Սիրիայի⁹ միջև առևտրային հնագույն կապերը, որոնց մասին տեղեկությունները որոշակիանում են՝ սկսած պարսից Աքեմենյան արքայատոհմի ժամանակաշրջանից (մ.թ.ա. VI-V դդ.): Այդուհանդերձ, առևտրային կապերի առկայության փաստի վրա հիմնվելով՝ չի կարելի արձանագրել, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում արդի Լիբանանի աշխարհագրական տարածքում գոյություն է ունեցել կայուն հայկական համայնք:

Հին Արևելքի խոշորագույն տերություններից մեկի՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի Արքայական ճանապարհի մի հատվածն (56.6 փարսախ կամ շուրջ 320 կմ) անցել է Հայաստանով: Այդ ճանապարհը կապել է Պարսից ծոցը Միջերկրական ծովին և ունեցել է ոչ միայն վարչաքաղաքական ու ռազմավարական նշանակություն, այլև նպաստել է լայնարձակ Աքեմենյան տերության հեռավոր ծայրամասերի, այդ թվում՝ Հայաստանի և Սիրիայի միջև առևտրային կապերի ընդլայնմանը¹⁰:

Սիրիայի և Հայաստանի միջև կապն առավել ամուր հիմքերի վրա է դրվել հայոց Տիգրան II Մեծ արքայի իշխանության օրոք

⁸ St' u Meho L. I., Maglaughlin K. L., *Kurdish Culture and Society: an Annotated Bibliography*, CT: Greenwood Press, Westport, 2001, p. 27:

⁹ Պատմական Սիրիան կամ Ասորիքը տարածվել է Ամանոսյան լեռներից մինչև Եգիպտոսի սահմանները, Միջերկրական ծովից մինչև Սիրիական անապատ, իսկ հյուսիս-արևելքից սահմանակցել է պատմական Հայաստանին:

¹⁰ St' u Յոսփուզյան Հ. Խ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986, էջ 7-8:

(մ.թ.ա. 95-55 թթ.): Տիգրան Մեծը մ.թ.ա. 82-64 թթ. նվաճել է Սիրիան և Անտիոքը դարձրել արքայական նստավայր: Նրա կառավարման տարիներին հայ բնակչության հոսք է արձանագրվել դեպի Սիրիա և հարակից շրջաններ:

Հետագայում՝ մ.թ. IV դարում, Սիրիայի Անտիոք, Եդեսիա և Ամիդ քաղաքներում հիմնվել են մեծ հոշակ վայելող բարձրագույն դպրոցներ, որտեղ սովորել են զգալի թվով հայ ուսանողներ, որոնցից ոչ բոլորն են ուսումն ավարտելուց հետո վերադարձել հայրենիք:

Ըստ պատմական աղբյուրների՝ պարսից Խոսրով արքան 539/540 և 544 թթ. հարձակվել է Բյուզանդիայի վրա, գրավել Անտիոքը, Եդեսիան և մեծ թվով քրիստոնյա գաղթականների, որոնց մեջ զգալի թվաքանակ են ներկայացրել հայերը, տեղափոխել Սիրիա: Դրան հաջորդած ժամանակաշրջանում այնտեղ են տեղափոխվել և իրենց գաղթական հայրենակիցներին միացել բյուզանդական քաղաքականությունից դժգոհ հայազգի մի շարք գործիչներ՝ իրենց հարազատների ու մերձավորների հետ միասին¹¹:

Սիրիայում հայերի թիվը ստվարացել է VII դարում՝ արաբական տիրապետության հաստատումից հետո (մեծ թվով հայեր ծառայության են անցել արաբական արքունիքում և բանակում), նաև հայոց Բագրատունիների թագավորության անկման (1064 թ.), սելջուկյան թուրքերի (1064-1220 թթ.) ասպատակությունների, մոնղոլ-թաթարական (1220-1468 թթ.) բազմամյա տիրապետության և Կիլիկյան հայկական պետության անկման (1375 թ.) հետևանքով¹²:

¹¹ St' u Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 428-429:

¹² St' u Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Սիրիայի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2011, էջ 9:

Լիբանանում հայտնված հայերը կայուն հայկական համայնքի բացակայության պայմաններում չեն կարողացել համախմբվել և ժամանակի ընթացքում ձուլվել են տեղի արաբ բնակչությանը՝ կորցնելով լեզուն, հավատը և ազգային մյուս որակները: Տարբեր ժամանակներում, մասնավորապես 1828-1830 թվականներին, Լեռնային Լիբանանն ընդունել է հայ, հույն, ասորի՝ գերազանցապես կաթոլիկ գաղթականների, որոնք խուսափել են Էրզրումում, Տարոնում և այլուր կաթոլիկների նկատմամբ իրականացվող հետապնդումներից ու հալածանքներից: Լիբանանում նրանց հետագա կենսագործունեության և ճակատագրի վերաբերյալ որպես ազգային ինքնագիտակցությունը պահպանած տարրեր, ըստ էության, գոյություն չունեն հավաստի տեղեկություններ: Միայն հայտնի է, որ ներգաղթածներին օգնության ձեռք են մեկնել և իրենց հովանավորության տակ վերցրել մարոնիականները: Դա թույլ է տալիս ենթադրել, որ Լեռնային Լիբանանի հայ գաղթականները, լինելով ճնշող մեծամասնությամբ կաթոլիկներ, ձուլվել են դավանակից քրիստոնյա արարներին: Այդ է հավաստում մինչ օրս Լիբանանի տարբեր գյուղերում հայկական ծագում ունեցող լիբանանցի արարների կամ արաբացված հայերի գոյությունը, որոնց շարքին են դասվում Բեյթ Արմանի, Բեյթ Բիթար, Բեյթ Ջուեյն, Բեյթ Մրադ և այլ անվանումներ կրող բազմաթիվ հայտնի բնակավայրեր¹³:

Փաստորեն՝ արաբացման միտումները Լիբանանում հավասարաչափ սպառնալիք են համարվել ինչպես մուսուլման քրդերի, այնպես էլ քրիստոնյա հայերի համար, որոնց էթնիկ ինքնագիտակցության վրա արաբական տարրին միաձուլվելը ճակատագրական հետք է թողել: Լիբանանի արաբացված հայերի և

¹³ Տե՛ս Թովմուզյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 50-51:

քրդերի կրոնադավանական ու լեզվամշակութային ակունքներն այսօր այլևս որոշիչ նշանակություն չունեն նրանց էթնիկ ինքնագիտակցության որոշման մեջ, հետևաբար նրանք չեն կարող համարվել հայկական և քրդական էթնոմշակութային խճանկարի բաղկացուցիչ մաս՝ սոսկ հիշողություն պահպանելով իրենց պատմական անցյալի և արմատների վերաբերյալ:

Մինչև XX դարը հայ-քրդական փոխառնչությունների և համատեղ անցած պատմական ուղու վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Այդօրինակ տեղեկությունների բացակայությունը նաև օրինաչափ է, քանի որ քրդերը Լիբանանում հայտնվել են որպես նվաճողներ, իսկ հայերը՝ առևտրի կամ խաղաղ բնույթի այլ գործունեության նպատակներով:

Հայ-քրդական փոխառնչությունների պատմությունը Լիբանանում սկսվում է առավել ուշ՝ Թուրքիայի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությանն անմիջապես հաջորդած ժամանակաշրջանից, երբ արևմտահայության որոշակի հատվածը (հստակ թվաքանակը հայտնի չէ, սակայն «Սուրիահայ տարեցույցի» համաձայն՝ 1924 թ. Բեյրութում եղել է 15.000 հայ¹⁴) հարկադրաբար լքել է իր բնօրրանը և վերաբնակվել Լիբանանում: Գրեթե միևնույն ժամանակ՝ 1920-ական թվականներին, Թուրքիայից ներգաղթյալ քրդերը ձևավորել են Լիբանանի արդի քրդական համայնքը, որի արդյունքում էլ հայ-քրդական որոշակի մակարդակի փոխառնչություններն անխուսափելի են դարձել:

XX դարի 20-ական թվականներից Թուրքիայում քրդերի նկատմամբ ծավալվել է բռնաճնշումների և զանգվածային հետապնդումների քաղաքականություն, որի հետևանքով հազարավոր քրդեր ստիպված են եղել բնակավայրի փոփոխություն կա-

¹⁴ Տե՛ս «Սուրիահայ տարեցույց», 1924, Հալեպ:

տարել և հաստատվել այլ երկրներում, այդ թվում՝ Լիբանանում: Քեմալական Թուրքիան քրդերի հարցում փորձում էր կրկնել երիտթուրքերի այն քաղաքականությունը, որի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց: Քրդերի բնաջնջման հարցը Թուրքիայի քաղաքական վերնախավի կողմից ժամանակի խնդիր էր ընկալվում, բայց փոխադարձ կորուստներով ուղեկցված քրդական ապստամբությունների (Շեյխ Սայիդի՝ 1925, Արարատի՝ 1926-1930, Դերսիմի՝ 1937-1938 թթ.) դաժանորեն ճնշելը թուրքական իշխանությունների կողմից սկզբունքորեն չփոխեց այդ երկրի ժողովրդագրական պատկերը՝ չնայած այն իրողությանը, որ տեղահանությունների հետևանքով Թուրքիայի քրդերի մի մասը հայտնվեց երկրի սահմաններից դուրս¹⁵:

Հետագայում՝ 1940-1960-ական թվականներին, քրդական հոծ զանգվածների արտահոսք դեպի Լիբանան արձանագրվել է նաև Միրիայից, որի հիմնական պատճառը Լիբանանի՝ նպաստավոր թվացող սոցիալ-քաղաքական և կրոնադավանական կենսապայմաններն են եղել: Ներգաղթյալ քրդերը հույս են տածել առ այն, որ Լիբանանում հնարավոր է ձեռք բերել տնտեսական, քաղաքական և կրոնամշակութային գործունեության անհամեմատ լայն հնարավորություններ և ազատություններ¹⁶:

XX դարի 20-ական թվականներից Լիբանան ներգաղթած քրդերի հիմնական հատվածը հաստատվել է Բեյրութում, գերազանցապես մայրաքաղաքի արվարձաններում, հայ և սիրիացի, իսկ 1948 թվականից՝ Բեյրութում և նրա շրջակա տարածքներում պաղեստինցի գաղթականների համար կառուցված ճամբարներ-

¹⁵ Տե՛ս «Թուրք-քրդական դիմակայությունը և Արևմտյան Հայաստանի ճակատագիրը», «Վեմ» համահայկական հանդես, թիվ 3 (51), Երևան, 2015, էջ 2:

¹⁶ Տե՛ս Meho L. I., Kawtharani F. W., The Kurdish Community in Lebanon, International Journal of Kurdish Studies, Vol. 19, Issue 1/2, p. 137:

րում (վրանաքաղաքներ): Ներկայումս Լիբանանի նախկին քրդական բնակավայրերի աշխարհագրության մեջ որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունեցել:

Մինչև 1976 թվականը լիբանանյան քրդերի ճնշող մեծամասնությունը բնակվել է Բեյրութի Կարանտինա թաղամասում, որը հենց հիշյալ տարեթվին դադարել է գոյություն ունենալ, իսկ քրդերը վերաբնակվել են այլ թաղամասերում¹⁷: Հատկանշական է, որ Կրանտինան գտնվել է մայրաքաղաքի հյուսիսարևելյան հատվածում: Թաղամասի հիմքը դրվել էր 1922 թվականին որպես առաջին հայկական վրանաքաղաք: Այնտեղից հայերը, սկսած 1926 թվականից, տարբեր հայկական կազմակերպությունների հովանավորությամբ և Լիբանանի մանդատային իշխանությունների օժանդակությամբ վերաբնակվել են հարակից թաղամասերում, մասնավորապես Բուրջ Համուդում, Խալիլ Բաղավիում, Կարմ ազ-Ձեյթունում և այլուր՝ իրենց տեղը զիջելով քրդերին¹⁸:

Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի (1975-1990 թթ.) սկզբին Կարանտինան լքելուց հետո լիբանանյան քրդերը հաստատվել են մայրաքաղաքի հարակից աղքատ թաղամասերում (Այն ալ-Մրեյսեհ, ալ-Բաստա, Բուրջ ալ-Բարաջնեհ, Ֆուրն ալ-Շուբակ, Ռամլ ալ-Ջարիֆ, Ջուկակ ալ-Բիլատ, ալ-Մաալախ և այլն)՝ բավարարվելով ցածր վարձատրվող աշխատանքով և

¹⁷ Կարանտինա թաղամասը գոյություն է ունեցել մինչև 1976 թվականը, երբ Քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով բնակավայրը գրեթե ամբողջությամբ հրդեհի է մատնվել, տների մի մասը քանդվել է, իսկ սեփականատերերի որոշ մասն էլ Բեյրութ-Տրիպոլի ավտոմայրուղու շինարարության պատճառով վերաբնակեցվել է այլ վայրերում:

¹⁸ Տե՛ս Fawaz M., Peillen I., Urban Slums Reports: The Case of Beirut, Lebanon, in UN-Habitat, Development Planning Unit (DPU) and University College London (UCL), Understanding Slums: Case Studies for the Global Report on Human Settlements 2003, p. 9:

պահպանելով նվազագույն կենսամակարդակ: Այդ պատկերը որոշակի փոփոխություններով, առայսօր պահպանվում է:

Փաստորեն՝ տարբեր տարիներին բազմաթիվ վայրերից գաղթականներ ընդունած Կարանտինան, որը նաև առանձնացել է Բեյրութի այլ թաղամասերից իր համախմբվածության և կարգապահության բարձր մակարդակով, կենսական նշանակություն է ունեցել ինչպես հայերի, այնպես էլ քրդերի համար որպես անվտանգ և ապահով բնակավայր: Թեև Կարանտինայում հայերն ու քրդերն ունեցել են համակեցության և հարևանության կարճատև փորձ, սակայն միմյանց նկատմամբ հասցրել են դրսևորել բարիդրացիական վերաբերմունք և փոխշփումների հավասարակշռված վարքագիծ՝ զերծ լուրջ ընդհարումներից և միջադեպերից:

Հետագայում, ինչպես կարելի է նկատել, Կարանտինայի հայքրդական համերաշխ համակեցության դրական փորձը փոխանցվել է Բեյրութի այլ թաղամասեր (մասնավորապես՝ Բուրջ Համուդ թաղամասի Միս, Արագած և Մարաշ, ինչպես նաև Բուրջ Համուդի շրջակայքում գտնվող Դորա, Նաբհա և Բավշրիե բնակավայրեր), որտեղ հայերն ու քրդերը համատեղ ապահովել են զգալի ներկայություն: Նրանք, բնակվելով կողք կողքի, կարողացել են տարիներ շարունակ պահպանել խաղաղ գոյակցության որոշակի մակարդակ, որը վկայում է նրանց միջև կրոնադավանական տարբերությունների գործոնը փոխշփումների հիմնաքար ընկալելու անընդունելիության մասին:

Լիբանանում հայ-քրդական փոխառնչության և համագործակցության առաջին փորձն արձանագրվել է 1927 թվականին քրդական կազմակերպությունների համագումարում «Հոյբուն» (անկախություն) ռազմաքաղաքական կառույցի ստեղծմամբ, որը թեև ներլիբանանյան խնդիրների լուծման նպատակ չի հետապնդել, սակայն դրական ազդեցություն է ունեցել Լիբանանում

հայկական և քրդական համայնքների՝ միմյանց հանդեպ բարիդրացիական վերաբերմունքի և տարբեր իրավիճակային պայմաններում փոխօգնության հասնելու հարցում: «Հոյբունի» գործունեությունն ուղղված է եղել Թուրքիայի դեմ՝ հանուն հայ և քուրդ ժողովուրդների էթնազգային իրավունքների վերահաստատման:

«Հոյբունի» կանոնադրության մեջ մտցվել է հայերի հետ համագործակցության վերաբերյալ հատուկ կետ, որտեղ հետևյալն է նշվել. «Բարեկամություն և համագործակցություն հայ ժողովրդի՝ որպես բախտակից ազգի հետ՝ հանդեպ հասարակաց թշնամին՝ Հայաստանի և Քուրդիստանի անկախության ու հողային ամբողջության փոխադարձ ճանաչումն ընդունելով որպես անվիճելի նախադրյալ»¹⁹:

«Հոյբունի» առաջին համագումարին իր մասնակցությունն է ցուցաբերել ՀՅԴ ներկայացուցիչ Վ. Փափազյանը («Հոյբունի» և Դաշնակցության ռազմական կառույցի միջև կապն իրականացրել է Ռ. Տեր-Մինասյանը): Այդ ժամանակ «Հոյբունը» հանդես է եկել համապատասխան հայտարարությամբ, որի 4-րդ կետում նշվել է. «Համագումարը կը հայտարարե հրապարակավ, որ Հայաստանը ու Քուրդիստանը, ուր դարերով բնակված են այս երկու ժողովուրդները, կը մերժեն ենթարկվիլ որևէ օտար իշխանության, ձգտելով իրենց անկախության: Եվ որ այդ երկու երկրները կը պատկանին միայն հայ և քուրդ ժողովուրդներուն»²⁰:

Այդուհանդերձ, հարկ է նկատել, որ «Հոյբունի» շրջանակներում ձևավորված հայ-քրդական համագործակցությունը, փո-

¹⁹ Տե՛ս **Հատիկյան Հ.**, Թուրքիայի հատուկ ծառայությունները՝ հայ-քրդական համագործակցության դեմ (1920-1930 թթ.), «21-րդ դար», «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես, թիվ 5 (57), Երևան, 2014, էջ 82:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82-83:

խանցվելով ներլիբանանյան իրականություն, չէր կարող երկու ժողովրդի համար ապահովել հարաբերությունների բարձր մակարդակ: Պատճառներից մեկն այն է, որ Լիբանանում հայկական և քրդական համայնքներն ունեցել են անհամաչափ կարգավիճակ:

Էթնոկրոնադավանական և քաղաքացիական իրավունքների ճանաչման ոլորտում, ի տարբերություն հայերի, լիբանանյան քրդերը բախվել են լրջագույն դժվարությունների: Այդ համատեքստում կրոնադավանական մյուս խմբերն ունեցել են որոշակի դերակատարում:

1920-1960-ական թվականներին Թուրքիայից և Սիրիայից քրդական զանգվածների ներգաղթը Լիբանան վերականգնել էր քրդական համայնքի կենսագործունեության վաղեմի և մոռացված ավանդույթները՝ լուծելով ներգաղթյալների որոշ խնդիրներ, բայց նաև կանգնեցնելով նրանց նոր մարտահրավերների և սպառնալիքների առջև, որոնք հիմնականում պայմանավորվել են Լիբանանի կրոնադավանական խմբերի միջև ռազմաքաղաքական, տնտեսական մրցակցության իրողությամբ: Այդ զարգացումների համատեքստում համեմատաբար փոքրաթիվ, կազմակերպչական խիստ սահմանափակ հնարավորություններ և ցածր կենսամակարդակ ունեցող քրդական զանգվածներն ստիպված են եղել համակերպվել «խաղի» ընդհանուր կանոններին՝ զրկված լինելով տարրական, այդ թվում՝ Լիբանանի քաղաքացիության իրավունքից:

Լիբանանում անցկացված վերջին մարդահամարի տվյալները վերաբերում են 1932 թվականին²¹, սակայն քրդերը՝ որպես

²¹ Տե՛ս «The Lebanese Demographic Reality», Lebanese Information Center, Statistics Lebanon, January 14, 2013, p. 1:

առանձին էթնիկ խումբ, չեն ընդգրկվել վիճակագրական այդ կարևոր փաստաթղթում: Պատճառներն առավելապես քաղաքական են. շիայական համայնքի ներկայացուցիչներն առաջնորդվել են այն մտավախությամբ, որ քրդերի իրավունքների ամրագրմամբ հնարավոր է խախտվի Լիբանանի կրոնադավանական խմբերի համամասնությունը՝ դիտարկելով խնդիրը սուննիների և շիաների միջև ավանդական մրցակցության հայեցակետից²²:

Լիբանանի քրիստոնեական քաղաքական շրջանակները, իրենց հերթին, որոշակի վտանգներ են տեսել քրդերի կարգավիճակի փոփոխության դեպքում, մասնավորապես առ այն, որ նրանց էթնոկրոնադավանական և քաղաքացիական իրավունքները ճանաչելուց հետո երկրի պետական կառավարման օղակներում մուսուլմանական տարրը կարող է առավելություն ստանալ քրիստոնյաների նկատմամբ: Քրդերի իրավունքների հարցում նմանօրինակ վերաբերմունք նկատվել է նաև հետագա տարիների ընթացքում, որի հետևանքով նրանք զրկվել են երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին լիարժեք մասնակցություն ցուցաբերելու հնարավորությունից:

Լիբանան ներգաղթած քրդերն ունեցել են իրավագիտակցության ցածր մակարդակ, որի վկայություններից է այն, որ մարդահամարի ժամանակ նրանց որոշակի հատվածը չի բացահայտել սեփական գոյությունը (այդպիսիք կոչվել են «ծպտյալ քրդեր», արաբ.՝ «al-maktumin»), իսկ մյուս մասը չի ունեցել և առանձնակի ջանք էլ չի գործադրել ունենալու անձի ինքնությունը հաստատող որևէ փաստաթուղթ (կոչվել են «զրկյալ քրդեր» արաբ.՝ «al-

²² Տե՛ս Kreyenbroek Ph. G., Sperl S., The Kurds: A Contemporary Overview, Routledge, London and New York, 1992, p. 130:

mahrumin»)²³: Մյուս կողմից, քրդական համայնքի զգալի թվով ներկայացուցիչներ դրսևորել են երկիրը մեկընդմիջտ լքելու՝ «ճամպուրկային» տրամադրություններ, որը թույլ չի տվել նրանց Լիբանանն ընկալել որպես մշտական բնակավայր, իսկ Լիբանանի լիիրավ քաղաքացի դառնալու անհրաժեշտության գիտակցումը մղվել է երկրորդական պլան:

Նշված փաստը հնարավորինս օգտագործվել է լիբանանյան այն ուժերի կողմից, որոնք շահագրգռված չեն եղել քրդական համայնքի իրավունքները ճանաչելու հարցում:

1961 թվականին Լիբանանի կառավարության կողմից քրդերի ճնշող մեծամասնությանը շնորհվել է «անորոշ քաղաքացիության» իրավունք և նրանց տրվել է նույնականացման քարտ: Նախնական սահմանմամբ՝ նույնականացման քարտ ունեցող անձանց զավակները հնարավորություն են ունեցել ապագայում ստանալու Լիբանանի քաղաքացիության իրավունք, սակայն 1962 թվականին հիշյալ օրենքը որոշ քաղաքական շրջանակների, հատկապես շիայական համայնքի շահերը ներկայացնող ուժերի միջամտությանը փոփոխության է ենթարկվել: Արդյունքում շրջանառության մեջ են դրվել փոխարինող նույնականացման քարտերը, որոնք լիբանանյան քրդերին ազատ տեղաշարժման և հանրային դպրոցներում կրթություն ստանալու իրավունք են ընձեռել, սակայն չեն ապահովել նրանց մյուս քաղաքացիական, մասնավորապես քվեարկելու և օրինական զբաղվածություն ունենալու իրավունքները²⁴:

²³ St' u Maktabi R., The Lebanese Census of 1932 Revisited. Who are the Lebanese? British Journal of Middle Eastern Studies, 26 (2), Taylor & Francis, 1999, p. 229:

²⁴ St' u Hourani G. G., The Kurds of Lebanon: Socioeconomic Mobility and Political Participation via Naturalization, The Lebanese Emigration Research Center (LERC), November 2011, p. 37:

Լիբանանի թիվ 5247/1994 օրենքն (ըստ այդմ՝ քրդերին քաղաքացիության իրավունք է տրվել) ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո (1994 թ. հունիսի 20) այդ երկրի լիիրավ քաղաքացի դառնալու աննախադեպ հնարավորությունից կարողացել է օգտվել շուրջ 10.000 քուրդ²⁵, և քաղաքացիության իրավունք ստանալու գործընթացը նաև հետագա տարիներին է շարունակվել, սակայն քրդերի որոշակի հատվածն առ այսօր զուրկ է այդ իրավունքից: Դա նշանակում է, որ վերջիններս օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով հնարավորություն չունեն ընդգրկվելու պաշտոնական վիճակագրական փաստաթղթերում, ներկայանալ իրեն քրդական ինքնություն ունեցող Լիբանանի քաղաքացիներ, օգտվել մյուս էթնոկրոնադավանական խմբերին տրված իրավունքներից, ստանալ բարձրագույն կրթություն և ունենալ բարձր վարձատրվող աշխատանք:

Նախքան 1994 թվականին լիբանանյան քրդերին քաղաքացիության իրավունք շնորհելը պաշտոնական փաստաթղթերում և արձանագրություններում բացակայել են քրդական էթնիկությունն ընդգծող ձևակերպումները, և քրդերի ու սուննի արաբների միջև որևէ տարբերակում չի դրվել²⁶, որը եթե ոչ քրդական էթնիկության ժխտում, ապա առնվազն դրա անտեսում կարելի է որակել: Քրդական էթնիկ հանրույթի՝ մյուս խմբերից տարանջատումը կատարվել է բացառապես կրոնադավանական չափանիշներով, որի հետևանքով քրդերն ստիպված են եղել համակերպվել սուննի արաբ ներկայանալու իրողության հետ: Նման մոտեցումն էականորեն աղճատել է լիբանանյան քրդերի թվաքանակի իրական պատկերը:

²⁵ St' u Hourani G. G., նշվ. հոդ., էջ 12:

²⁶ St' u Zagorņova E. B., նշվ. հոդ.:

Քրդերի թվաքանակի վերաբերյալ գիտական շրջանառության մեջ կան տարբեր չափումներ: Քրդագետ Մ. Գանթերի ներկայացրած տվյալների համաձայն՝ նրանց թվաքանակը Լիբանանում կազմում է 75.000-100.000²⁷:

XX դարի անբարենպաստ կենսապայմանները, հատկապես քաղաքացիական պատերազմի ժամանակահատվածում, լիբանանյան քրդերի շրջանում արտագաղթի ալիք են բարձրացրել՝ բացասաբար ազդելով նրանց թվաքանակային ցուցանիշի վրա: Հետագոտող Դ. Մաքդաուելի վկայությամբ՝ մինչև 1994 թվականը քրդերի թիվը Լիբանանում շարունակաբար նվազել է՝ 100.000-ից հասնելով շուրջ 60.000-ի, որի 30%-ը կազմել են Լիբանանի լիիրավ քաղաքացիները, 5%-ն անձը հաստատող որևէ փաստաթուղթ չի ունեցել, իսկ 65%-ը փոխարինող նույնականացման քարտեր է կրել²⁸:

Լիբանանահայության համար ստեղծված պայմանները տարբերվել են, որի արդյունքում նրանք զգալիորեն կարողացել են խուսափել այն խնդիրներից, որոնց բախվել են քրդերը: 1924 թվականի օգոստոսից ֆրանսիական իշխանությունների որոշմամբ նրանց հնարավորություն է տրվել ձեռք բերելու Լիբանանի քաղաքացիության իրավունք, որն էլ հայկական համայնքը վերածել է լրջագույն գործոնի:

1920-ական թվականներից լիբանանահայության առաջնային խնդիրներից է դարձել այդ երկրի կրոնադավանական տարբեր խմբերի, այդ թվում՝ քրդերի հետ խաղաղ համակեցության համար անհրաժեշտ կենսապայմաններ ապահովելը, որն

²⁷ St u Gunter M. M., The A to Z of the Kurds, The A to Z Guide Series, No. 35, Scarecrow Press, Lanham · Toronto · Plymouth, UK, 2009, p. 92:

²⁸ St u McDowall D., A Modern History of the Kurds, I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York, 1996, p. 488:

ընկալվել է որպես հայկական համայնքի պահպանության և անվտանգության կարևորագույն նախապայման: Այդ նպատակի իրականացումն ուղեկցվել է որոշակի դժվարություններով, որոնք հիմնականում պայմանավորվել են Լիբանանի տարբեր կրոնադավանական հանրույթների միջև գոյություն ունեցած հակասություններով, տարածաշրջանային կրոնաքաղաքական, ռազմական և տնտեսական զարգացումների վերաբերյալ հակադիր դիրքորոշումներով, արտաքին ազդեցություններով և այլն:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալ խնդիրները՝ հայ-քրդական փոխառնչությունները Լիբանանում թեև դյուրին է դիտարկել հակադրությունների հայեցակետից, սակայն դա միակողմանի և պարզունակ մոտեցում է հարցին, որի տրամաբանությամբ առաջնորդվելը երկու համայնքի հետագա փոխշփումները կարող է կանգնեցնել փակուղու առջև: Ըստ այդմ՝ առավել կարևոր է շեշտադրել և ուշադրության կենտրոնում պահել այն գաղափարական գիծը, որը քննության է վերցնում հայ-քրդական համագործակցության ներուժի և իրական հնարավորությունների բացահայտման խնդիրները, որոնց լուծումները կարող են դառնալ լիբանանյան հայերի ու քրդերի անվտանգության և խաղաղ համակեցության երաշխիք:

Հայերն ու քրդերը Լիբանանում ունեցել են միմյանց մերձենալու և տարբեր հարցերի շուրջ համագործակցելու բազմաթիվ հնարավորություններ: Հայկական և քրդական համայնքների առջև ծառայած խնդիրները ենթադրել են ընդհանուր ձևաչափերի մշակում և համալիր լուծումներ, բայց այդ ուղղությամբ բացթողումներն ակնհայտ են, և հայ-քրդական փոխառնչությունները ցայժմ առավելապես աչքի են ընկել իրենց պասիվությամբ: Մինչդեռ հայերի և քրդերի՝ առնվազն էթնոլեզվական և կրոնամշակութային ինքնության պահպանման հրամայականը, որը մշտապես

օրակարգային խնդիր է համարվել, կարող էր դառնալ նրանց համայնքների մերձեցման և համագործակցության կարևոր ելակետ:

Այդուհանդերձ, հարկ է նկատել, որ հայ-քրդական փոխառնչությունների պասիվության սուբյեկտիվ դրդապատճառները բխել են օբյեկտիվ հիմքերից:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս XX դարի առաջին կեսին Լիբանանի անկախ պետականության կայացման և ամրապնդման նպատակով այդ երկրի քաղաքական վերնախավը ձգտել է քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև ձևավորել փոխհամաձայնության ու համերաշխության մթնոլորտ: Արդյունքում 1943 թվականի սեպտեմբերին քրիստոնյա համայնքի շահերը ներկայացնող քաղաքական գործիչ Բիշարա ալ-Խուրիի և մուսուլման-սուննիների ներկայացուցիչ Ռիյադ Սոլիբ կնքել են «Ազգային դաշինք», որը սահմանել է Լիբանանի տարբեր կրոնադավանական համայնքների փոխհարաբերությունների, պետական կառուցվածքում նրանց գրավելիք տեղի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության սկզբունքները²⁹: «Ազգային դաշինքի» 4-րդ կետը պարունակել է հետևյալ ձևակերպումը. «Պետական պաշտոններն արդար կերպով բաշխվում են կրոնական համայնքների միջև: Պաշտոնների նշանակման ժամանակ նախապատվություն պետք է շնորհել թեկնածուի գործնական որակներին՝ անկախ նրա կրոնադավանական համոզմունքներից: Բայցևայնպես, հակառակ կրոնադավանական տարանջատումը մերժելու բոլոր միտումներին՝ երեք կարևորագույն պետական պաշտոնները բաշխվել են հենց այդ տրամաբանությամբ. հանրապետության նախագահը՝

«Միջուկային մասնաճյուղային կառուցվածքով» մզմուկորոգ
«ՎՄՍ՝ ռուսալեզու զորքային միջոցով մի զորք սմբույթի առաջ նկար
տրված անմուտք է նախադրված մզմուկային միջոցով մզմուկային մզմուկային

²⁹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2006, էջ 586:

մարոնի (քրիստոնյա), վարչապետը՝ սուննի, խորհրդարանի նախագահը՝ շիա»³⁰:

Փաստորեն՝ Ազգային դաշինքը, որի սկզբունքներն առ այսօր չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, որևէ կերպ չի սահմանել այս կամ այն խմբի էթնոազգային իրավունքները, իսկ իշխանության բաշխումը, ըստ կրոնադավանական սկզբունքների, զրկել է համեմատաբար փոքր և ցածր մակարդակի կազմակերպվածությամբ համայնքներին, ինչպիսին, օրինակ, քրդական համայնքն է, ինքնադրսևտրման և հասարակական-քաղաքական գործընթացներին լիարժեքորեն մասնակցելու հնարավորությունից:

«Ազգային դաշինքի» միջոցով փորձ է կատարվել խաղաղություն և համագործակցություն հաստատելու տարբեր կրոնադավանական համայնքների միջև, սակայն իրականում այն չի լուծել կրոնադավանական խմբերի միջև գոյություն ունեցող անջրպետի խնդիրը, այլ ընդհակառակը՝ նույնիսկ խորացրել է նրանց միջև տարաձայնությունները՝ չըջանցելով հայ-քրդական փոխառնչությունների ոլորտը: Այդօրինակ զարգացումների հետևանք են դարձել Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմները, որոնց, անկախ իրենց կամքից, որոշակի մասնակցություն են ցուցաբերել հայերն ու քրդերը:

Լիբանանի հայկական համայնքը Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին որդեգրել է «դրական չեզոքության» սկզբունքը, և հայկական քաղաքական կառույցները հայտնել են տեղի հայության ցանկությունը քաղաքացիական բախումներին չմիջամտելու վերաբերյալ: Դա, սակայն, չի նշանակում, որ քա-

«Միջուկային մասնաճյուղային կառուցվածքով» մզմուկորոգ
«ՎՄՍ՝ ռուսալեզու զորքային միջոցով մի զորք սմբույթի առաջ նկար
տրված անմուտք է նախադրված մզմուկային միջոցով մզմուկային մզմուկային

³⁰ Տե՛ս и Примаков Е. М., Лебедев Е. А., Наумкин В. В., Вобликов Д. Р., Сейранян Б. Г., Соловьева З. А., Новейшая история арабских стран Азии 1917-1985, Москва, 1988, с. 112:

դաքացիական պատերազմի տարիներին լիբանանահայությունը, չեզոք դիրքորոշում որդեգրելով, կորուստներ չի կրել կամ տարբեր խմբավորումների կողմից ճնշումների չի ենթարկվել: Այդուհանդերձ, նման ծանրագույն պայմաններում հայությունը կարողացել է պահպանել իր բարձր մակարդակի հնտեզրվածությունը լիբանանյան հասարակական-քաղաքական կյանքում և հաղթահարել պատերազմական ժամանակաշրջանը նվազագույն մարդկային և նյութական կորուստներով:

Հատկանշական է, որ պատերազմի տարիներին հայկական համայնքի չեզոքությունը հաճախ բացասական ընկալման է արժանացել ռազմական գործողություններին մասնակից կրոնադավանական որոշ խմբավորումների, նույնիսկ՝ հայերին դաշնակից համարվող արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող քրիստոնյա արաբ մարոնիների կողմից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ բացեփրաց արտահայտել են իրենց դժգոհ վերաբերմունքը լիբանանահայության որդեգրած դիրքորոշման հարցում: Օրինակ՝ 1978-1979 թվականներին մարոնիական «Քաթայիբ» կուսակցության գորամիավորումները Բեյրութի արևելյան արվարձաններում ստիպողաբար իրենց վերահսկողության տակ են վերցրել հայկական կուսակցությունների ոստիկանական ուժերը՝ մեղադրելով հայկական կողմին պատերազմում չեզոք դիրքորոշման և հարկեր չվճարելու մեջ³¹:

Հակառակ հայերի՝ քրդերն անհամեմատ ակտիվորեն են մասնակցել ռազմական գործողություններին: Նրանք կռվել են ինչպես դրուզների, հատկապես Քամալ Ջումրլաթի գլխավորած «Առաջադիմական-սոցիալիստական կուսակցության», այնպես էլ «Անկախ նասերիականների շարժման» կողմնակիցների շարքե-

³¹ St' u Traboulsi F., A History of Modern Lebanon, Pluto Press, London, 2007, p. 209:

րում: Մակայն քրդերի մասնակցությունը պատերազմական գործողություններին չի լուծել Լիբանանի քրդական համայնքի առջև ծառայած այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են՝ քրդական համայնքի անվտանգության ապահովման, համայնքի հետագա զարգացման համար նպաստավոր կենսապայմաններ ստեղծելու, քրդերի մարզինալ կարգավիճակի փոփոխության³² խնդիրները:

Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին լիբանանաբնակ քրդերը տարբեր սուննիական գորամիավորումների (մասնավորապես կարելի է նշել «Անկախ նասերիականների շարժմանը» հարող զինված խմբավորումները, արաբերեն՝ «Harakat al-Nasiriyin al-Mustaqlin» կամ ուղղակի՝ «al-Murabitun») կազմում մասնակցել են կրոնադավանական հողի վրա սանձազերծված արյունալի բախումներին³³: Կրոնադավանական տարանջատման գաղափարաքարոզչական բաղադրիչը լավագույն միջոց է դարձել՝ համախմբելու քրդերին արաբ-սուննիական ռազմաքաղաքական դրոշի ներքո:

Լիբանանի քրդական համայնքի ներկայացուցիչները մեծ հոժարակամությամբ են ընդունվել սուննիական տարբեր զինված խմբավորումների շարքերը, քանի դեռ խոսքը վերաբերել է հակառակորդի նկատմամբ թվային առավելություն ստանալուն, բայց դա չի նշանակում, որ քրդերի էթնոքաղաքական և քաղաքացիական իրավունքներին օրենքի ուժ հաղորդելու խնդիրն արաբ սուննիների կողմից արժանացել է միևնույն ընկալման: Այդ հար-

³² «Մարզինալ կարգավիճակը» մարդու այն հակասական դիրքն է հասարակության մեջ, որտեղ նա հաճախ ստիպված է լինում միևնույն սոցիալական բեմահարթակի վրա խաղալ երկու հակադիր դեր: Այդ երևույթը դեռևս XX դարի առաջին կեսին ուսումնասիրել են էթնոհոգեբանները, այդ թվում՝ ամերիկացի հայտնի մասնագետ Է. Մթոունքվիստը:

³³ St' u Meho L. I., Kawtharani F. W., նշվ. հոդ., էջ 160:

ցում քրդերն անտեսվել են արաբ սուննիների կողմից որպես ոչ արաբական տարրեր:

Հատկանշական է, որ արհամարհական վերաբերմունք քրդերի հանդեպ դրսևորվել է նույնիսկ 1975-1990 թվականների պատերազմի տարիներին: Արաբ սուննիական խմբավորումները Եվրոպայից և այլ երկրամասերից ստացված պարենային ու դեղորայքային օգնությունից չեն ցանկացել քրդերին մասնաբաժին հատկացնել՝ անտեսելով նրանց՝ սուննիական համայնքի ներկայացուցիչներ լինելու իրողությունը³⁴:

Լիբանանում քրդական համայնքի ներկայացուցիչների նկատմամբ պարբերաբար կիրառվել են տարատեսակ սահմանափակումներ, որոնք միտված են եղել զրկելու նրանց քրդական էթնոազգային ինքնությունից, և դա իրականացվել է նաև այն ուժերի կողմից, որոնց քրդերը համարել են իրենց դաշնակիցը: Այդ ուժերի շարքում առանձնանում են «Անկախ նասերիականների շարժման» հետևորդները, որոնք առաջնորդել են այն տրամաբանությամբ, որ քրդերն ու արաբները տարբեր էթնիկ միավորներ են³⁵:

Պատերազմի տարիներին հայերն ու քրդերը, չգտնվելով միևնույն ճամբարում, կարողացել են զերծ մնալ միմյանց հանդեպ ատելություն սերմանելուց, որի արդյունքում էլ հայ-քրդական բախումներ, որպես այդպիսիք, չեն արձանագրվել: Լիբանանի հայկական քաղաքական կուսակցությունները («Հայ հեղափոխական դաշնակցություն», «Ռամկավար ազատական կուսակցություն», «Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն») երբևէ

³⁴ Տե՛ս Meho L. I., Kawtharani F. W., նշվ. հոդվ., էջ 162:

³⁵ Տե՛ս Abramson S., Lebanese Armenians: a Distinctive Community in the Armenian Diaspora and in Lebanese Society, The Levantine Review, Volume 2, Number 2 (Winter 2013), p. 211:

չեն հակվել հայ-քրդական փոխառնչությունների ապագան պայմանավորելու կրոնադավանական իրողություններով՝ հաշվի առնելով նման դիրքորոշման ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին սպառնալիքները: Վերջինիս համատեսքտում հարկ է նկատել, որ Լիբանանում հայ-քրդական հակասությունների խորացման դեպքում որոշակի հակահայկական ակտիվություն կարող են դրսևորել Թուրքիայի, Իրաքի և Սիրիայի քրդերը:

Չնայած տարբեր իրողություններով պայմանավորված դժվարություններին՝ XX դարի երկրորդ կեսին լիբանանյան քրդերը կարողացել են ստեղծել մի շարք հասարակական կազմակերպություններ և քաղաքական կուսակցություններ, որոնց միջոցով փորձել են ամրապնդել իրենց համայնքի դիրքերը որպես ինքնուրույն էթնոկրոնադավանական միավոր: Հիմնադրումից կարճ ժամանակ անց Լիբանանի քրդական կազմակերպությունների ճնշող մեծամասնությունը, սակայն, կա՛մ դադարեցրել է հետագա գործունեությունը, կա՛մ զգալիորեն նվազեցրել հասարակական-քաղաքական ակտիվությունը՝ ինքնակազմակերպչական ներուժի բացակայությամբ և այլ գործոններով պայմանավորված:

Քրդական կազմակերպություններն ու կուսակցություններն ի սկզբանե գործել են տարբեր արտաքին ուժերի ակնհայտ հովանավորությամբ և աջակցությամբ, որը որոշ չափով շեղել է լիբանանյան քրդերին ներլիբանանյան խնդիրներն իրենց ուշադրության կենտրոնում պահելուց: Իրաքի, Թուրքիայի և Սիրիայի քրդական քաղաքական կառույցների և խմբավորումների հետ սերտ առնչությունները մշտապես ազդել են լիբանանյան քրդերի քաղաքական-գաղափարական հայացքների և գործունեության վրա: Հետևաբար խոսելով Լիբանանի քրդական համայնքին առնչվող քաղաքական գործընթացների մասին՝ հնարավոր չէ անտեսել վերը նշված երկրներում քրդական զարգացումներին

վերաբերող գործընթացները: Այնուամենայնիվ, Լիբանանում քրդական կառույցների ստեղծման փաստն ինքնին հարկ է որակել դրական երևույթ քրդերի կյանքում:

Քրդական հասարակական-քաղաքական կառույցների շնորհիվ հնարավոր է դարձել առավել կազմակերպված և ակտիվ մասնակցությունն ցուցաբերել ներլիբանանյան գործընթացներին՝ կրոնադավանական տարբեր միավորների հետ բավարար մակարդակի երկխոսության ու փոխգործակցության նախադրյալներ ստեղծելով: Այլ հարց է, թե հետագայում քրդերն ինչքանով են կարողացել օգտվել այդ նախադրյալներից:

Առաջին քրդական քաղաքական կուսակցությունը Բեյրութում 1970 թվականին Ջամիլ Միհոյի հիմնադրած «Լիբանանի քրդական դեմոկրատական կուսակցությունն» (հապավումը՝ ԼՔԴԿ, որը հայտնի է նաև «ալ-Փարթի» անվանումով, արաբ.՝ «Al-Hizb al-Dimuqrati al-Kurdi fi Lubnan») է եղել, որի գործունեությունն սկզբնական ժամանակաշրջանում գերազանցապես ուղղորդվել է Իրաքում քրդական շարժմանն առնչվող զարգացումների տրամաբանության համապատասխանությամբ: ԼՔԴԿ-ի ստեղծման հարցում զգալի նշանակություն է ունեցել «Սիրիայի քրդական դեմոկրատական կուսակցության» (ՍՔԴԿ) անմիջական աջակցությունն ու հովանավորությունը, իսկ վերջինիս նկատմամբ մեծ է եղել «Իրաքի քրդական դեմոկրատական կուսակցության» (ԲԴԿ) ազդեցությունը: Ըստ այդմ՝ կարելի է արձանագրել, որ ԼՔԴԿ-ն ներկայացրել է ԲԴԿ-ի լիբանանյան թևը:

Հետագայում, երբ Ջ. Միհոյի և ԲԴԿ առաջնորդ Մուստաֆա Բարզանիի փոխհարաբերություններում որոշակի խնդիրներ են առաջացել (Ջ. Միհոն մեղադրվել է Բաղդադի իշխանություններից ֆինանսական օժանդակություն ստանալու մեջ և Մ. Բարզանիի որոշումով մոտ երեք տարի տնային կալանքի է ենթարկվել),

իսկվել են ԼՔԴԿ-ի կապերն Իրաքի քրդական շարժման առաջնորդների հետ: 1982 թվականին՝ Ջ. Միհոյի մահվանից հետո, կուսակցությունը դադարեցրել է իր գործունեությունը, իսկ 1991 թվականին Սիրիայի իշխանությունների միջամտությամբ վերջնականապես զրկվել է օրինական դաշտում գործելու իրավունքներից:

Կարճ է տևել նաև ԼՔԴԿ-ից առանձնացած «Լիբանանի քրդական դեմոկրատական կուսակցություն-կենտրոնական կառավարություն» կուսակցության գործունեությունը (1971-1980 թթ.), որի հետևորդները համակողմանի և լիարժեք համագործակցության մեջ են եղել ԲԴԿ-ի հետ:

Լիբանանում նաև այլ քրդական քաղաքական միավորումներ են ստեղծվել, որոնց շարքում կարելի է նշել «Ռըզզարի II» կուսակցությունը, «Լիբանանի ձախ կողմնորոշման քրդական դեմոկրատական կուսակցությունը», «Լիբանանի քրդական առաջադիմական կազմակերպությունը», «Լիբանանի քրդական դեմոկրատական կուսակցություն-ժամանակավոր կառավարությունը», որոնք դադարեցրել են իրենց գործունեությունը 1982 թվականին՝ Իսրայելի կողմից Լիբանանի դեմ ռազմական գործողությունների ժամանակահատվածում:

Լիբանանի միակ քրդական քաղաքական կուսակցությունը, որը ցայժմ շարունակում է իր գործունեությունը, Ֆայսալ Ֆախրուի՝ 1975 թվականի ապրիլի 3-ին հիմնադրած «Ռըզզարի» (չշփոթե՛լ «Ռըզզարի II»-ի հետ) կուսակցությունն է: Այն ստեղծվել է իբրև «ալ-Փարթիին» հակակշռող քաղաքական ուժ, որի նպատակներն են՝ Լիբանանի քուրմանջիախոս զանգվածների համախմբումը, հնարավորության սահմաններում Իրաքում ծավալված քրդական շարժմանն օժանդակելը և Լիբանանի քրդական համայնքի ընդհանուր շահերն արտահայտող այնպիսի կա-

ռույցի վերածվելը, որը «ալ-Փարթիի» օրինակով չէր հիշեցնի «ընտանեկան կազմակերպություն»³⁶:

«Ռեզգարի» կուսակցությունը կարողացել է պահպանել իր հետագա գործունեության իրավունքները Լիբանանում, սակայն այդ կառույցի քաղաքական ակտիվությունը հեռու է բավարար մակարդակից: Դրա վառ ապացույցն է այն, որ «Ռեզգարին» այսօր ներկայացված չէ Լիբանանի խորհրդարանում որպես քրդական էթնոկրոնադավանական միավորի շահերն արտահայտող կուսակցություն:

Քրդական հասարակական կազմակերպություններից հարաբերական ակտիվություն է դրսևորել «Լիբանանյան քրդական բարեգործական միությունը» (ԼՔԲՄ), որը հիմնադրվել է 1963 թվականի սեպտեմբերի 19-ին³⁷ և շարունակում է առ այսօր գործել: Հիշյալ կազմակերպությունը վերջին տարիներին ակտիվ փորձեր է կատարել սիրիացի քուրդ գաղթականներին օգնության ձեռք մեկնելու: Այդուհանդերձ, ԼՔԲՄ-ն սերտորեն համագործակցել է Լիբանանի ոչ քրդական մուսուլմանական կազմակերպությունների հետ և գտնվել է նրանց ստվերում, ինչն այդ կառույցի գործունեությանը հաղորդել է բազմաբովանդակություն՝ զգալիորեն հեռացնելով քրդական համայնքի շահերի սպասարկման առաջնային խնդրից:

Լիբանանում քրդական քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների՝ հայ համայնքի և հայկական կուսակցությունների հետ փոխառնչությունները մշտապես պայմանավորվել են արտաքին հանգամանքներով, որոնք չեն բավարարել հայ-քրդական փոխառնչությունների զարգաց-

ման բնականոն պահանջը: Մշտապես ստվերվել է հայ-քրդական ներլիբանանյան խնդիրները կարգավորելու և հայ-քրդական փոխշփումները որակական նոր աստիճանի բարձրացնելու կարևորությունը: Արտաքին գործնի բացասական ազդեցության վառ վկայությունն են նաև Բեյրութի Բուրջ Համուդ թաղամասի՝ 2011 թվականի դեպքերը, որոնք ուղղակի կապ չունեն հայ-քրդական ներլիբանանյան փոխառնչությունների հետ:

2011 թվականի հոկտեմբերին Բուրջ Համուդ հայաշատ թաղամասում տեղի ունեցած միջադեպը հայ-քրդական առնչություններում որոշակի լարվածության պատճառ է դարձել: Հայերի և քրդերի միջև կրքերը շիկացել են այն բանից հետո, երբ տեղական ինքնակառավարման մարմինները ժամանակավոր կացության թույլտվություն չունեցող քրդերից պահանջել են լքել իրենց զբաղեցրած բնակարանները: Քրդական որոշ շրջանակներ փորձել են քաղաքականացնել արձանագրված միջադեպը և լիբանանահայերի օրինական պահանջը պատճառաբանել են Սիրիայի գործող իշխանությունների նկատմամբ լիբանանյան քրդերի որդեգրած ընդդիմադիր կեցվածքով:

Տեղի ունեցած միջադեպը լայնորեն լուսաբանել են լիբանանյան ՋԼՄ-ները՝ հավասարապես ներկայացնելով ինչպես հայկական, այնպես էլ քրդական կողմերի հնչեցրած կարծիքներն ու մեկնաբանությունները: Քրդական կողմը միջադեպը մեկնաբանել է հիմնականում այն տրամաբանությամբ, որից ակնհայտ է դառնում հայ-քրդական փոխառնչություններում կրոնադավանական և քաղաքական հակասություններ զարգացնելու արտաքին ազդեցությունը: Այդօրինակ մեկնաբանություններում նշվել է. «Բուրջ Համուդում բնակվող քրդերը Սիրիայի նախագահ Բաշար ալ-Ասադի վարչակարգի ակտիվ հակառակորդներն են եղել և մասնակցել են Բեյրութում Սիրիայի դեսպանատան մոտ կազմա-

³⁶ Տե՛ս Meho L. I., Maglaughlin K. L., նշվ. հոդվ., էջ 40-44:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:

կերպոված բողոքի ակցիաներին: Հակառակ քրդերի՝ լիբանանահայերի զգալի մասը 1970-ական թվականներից աչքի է ընկել Սիրիայի իշխանությունների նկատմամբ դրական վերաբերմունքով: Հայերի և քրդերի միջև լարվածությունը զագաթնակետին է հասել, երբ սիրիական դեսպանատան մոտ կազմակերպված հերթական հանրահավաքից հետո Բուրջ Համուդ վերադարձող քրդերը բախվել են տեղաբնակ հայերի հետ: Որպես հետևանք՝ մեկական վիրավոր է եղել յուրաքանչյուր կողմից»³⁸:

Լարվածության լիցքաթափման նպատակով հայտարարություններով են հանդես եկել Լիբանանի հայ քաղաքական գործիչները, որոնք քննադատել են տեղի ունեցած իրադարձությունների քաղաքականացումը: Մասնավորապես, Լիբանանի խորհրդարանի դաշնակցական պատգամավոր Հակոբ Բագրատունին «ԱշՇարկ ալ-Աուսաթ» օրաթերթի թղթակից Սահիբ Այյուբի հետ հարցազրույցի ընթացքում հիմնավոր կերպով բացատրել է եղելությունը՝ նշելով, որ Բուրջ Համուդի տեղական ինքնակառավարման մարմինները հրահանգել էին անխտիր բոլոր օտարերկրացիներին՝ սիրիացիներին, եգիպտացիներին, ֆիլիպինցիներին, Շրի Լանկայից ներգաղթյալներին, որոնք չունեն սլյալ վայրում բնակության համար անհրաժեշտ փաստաթղթեր, լքել տարածքը, հետևաբար քրդերի հետ հայերը խնդիրներ չունեն, քանի որ նրանք միշտ բարեկամական կապեր ու պատմական դաշինքներ են ունեցել»³⁹:

³⁸ Տե՛ս «Սիրիայի քրդերը բողոքում են Բեյրութի արվարձաններից իրենց հեռացնելու ժամանակ կառավարության որդեգրած դիրքորոշման դեմ», 30.09.2011 (<http://m.aawsat.com/content/1319932075254461500/aaa%20News%20and%20Politics>):

³⁹ Տե՛ս վերը նշվ. հոդ.:

Համապատասխան հաղորդագրություն է տարածել նաև «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությունը՝ դատապարտելով խնդիրը քաղաքականացնելու յուրաքանչյուր փորձ: ՀՅԴ հայտարարության մեջ նշվել է. «Բուրջ Համուդը տարբեր էթնոդավանական խմբերի խաղաղ գոյակցման կենտրոն է, իսկ տեղի ունեցածը Բուրջ Համուդի տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության ընթացքում առաջացած խնդիրների հետևանք է՝ պայմանավորված Բուրջ Համուդում բնակչության հաստատած օտարերկրյա աշխատուժի թվաքանակի աճով»⁴⁰:

Բեյրութի Բուրջ Համուդ թաղամասի միջադեպը «հայ-քրդական քաղաքական տարաձայնությունների» համատեքստում մեկնաբանելը կարելի է որակել իբրև հայերի և քրդերի միջև արհեստական լարվածություն առաջացնելու անհաջող փորձ կամ, առնվազն, իրականության վերաբերյալ աղոտ իրազեկվածության հետևանք: Թեև հարևան Սիրիայում տեղի ունեցող զարգացումների վերաբերյալ լիբանանահայության և քրդերի հայացքները տարբեր են, սակայն այդ տարաձայնությունները վճռորոշ ազդեցություն չեն ունեցել երկկողմ առնչություններում: Առավելապես գերիշխել է այն գիտակցումը, որ հայ-քրդական բախումները Լիբանանում չեն կարող որևէ էական խնդիր լուծել սիրիական զարգացումներում, փոխարենը կարող են վտանգել երկու համայնքի խաղաղ համակեցությունը:

Հայերին և քրդերին Սիրիայի զարգացումներում ներգրավելու և Լիբանանում ապակայուն իրավիճակ ստեղծելու անհաջող փորձերն արտաքին գործոններով են պայմանավորվել, որոնք

⁴⁰ Տե՛ս «Քրդերի վտարումը Բուրջ Համուդից բնակավայրում կարգ պահպանելու, թե՛ քաղաքական դրդապատճառներ է հետապնդում, Իրանի դեսպանը տեսակցել է դաշնակներին», 01.11.2011 (<http://center-lcra.com/index.php?s=news&id=5044>):

հայ-քրդական առնչություններում սուկ ժամանակավոր լարվածության պատճառ են դարձել: 2011 թվականից Սիրիայից (գործող կառավարության դեմ խռովություններ սկսվելու ժամանակաշրջանից) Լիբանան են ներթափանցել հազարավոր քուրդ ներգաղթյալներ⁴¹, որոնք իրենց գաղափարական ազդեցությանն են ենթարկել լիբանանյան քրդերին:

Եզրանհանգումներ

• Ներկայումս քրդական արմատներ ունեցող, սակայն արաբացած քրդերի թիվը Լիբանանում փոքրաթիվ է: Նրանք թեև պահպանել են պատմական աղոտ հիշողությունն իրենց քրդական արմատների և ծագման վերաբերյալ, սակայն դա բավարար հիմքեր չի տալիս արձանագրելու, թե այդ խմբերը քրդական ինքնագիտակցության կրող են կամ պատրաստ են ներկայացնելու ու պաշտպանելու Լիբանանի քրդական համայնքի շահերը: Հետևաբար, տարածված այն տեսակետը, համաձայն որի՝ «Լիբանանի քրդերը լեզվական առումով բաժանվում են երկու հիմնական քրդախոս (այն ներառում է հյուսիսային կուրմանջի և սորանի խոսվածքները) և արաբախոս (վերջիններս բաժանվում են երկու խմբի՝ «մարդալլի» և «մուհալլամիյեհ»⁴², որոնք ունեն լեզվական որոշակի տարբերություններ, և որոնց խոսվածքում շատ են թյուրքական ծագման և քրդերեն բառերը) խմբերի, իր մեջ լրջագույն վերապահում է պարունակում: Օրինակ՝ Լիբանանի «Առա-

ջադիմական-սոցիալիստական կուսակցության» (ԱՄԿ) հիմնադիր Քամալ Ջումրլաթը (1917-1977 թթ.), որը ծագումով Ջանկո-լադների քրդական հայտնի տոհմի (XVI դար) ներկայացուցիչ է, իր քաղաքական գործունեության ընթացքում հանդես է եկել իբրև Լիբանանի արաբախոս դրուզների կրոնադավանական համայնքի առաջնորդ:

• Լիբանանյան քրդերի կողմից ստեղծված քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների՝ երկրի ներսում կրոնադավանական որոշ խմբերից և արտաքին ուժերից կախյալ կարգավիճակի պայմաններում ցայժմ չեն լուծվել նրանց հիմնական խնդիրները՝ կապված քրդական համայնքի անվտանգության, պահպանության հաստատուն երաշխիքների, քրդերի իրավունքների և այլ հարցերի հետ: Դա, ինքնաբերաբար, առաջ է քաշում նոր մարտավարությամբ առաջնորդվելու և դաշնակիցներ գտնելու հրամայականը, որն օրակարգային է դարձնում նաև հայ-քրդական փոխառնչությունների խնդիրը:

• Լիբանանի արաբ-սուննիական խմբավորումների ազգայնական քաղաքականության համատեքստում քրդերն ընկալվել են որպես խոչընդոտ: Ըստ այդ ընկալման՝ նրանք խանգարել են արաբական ազգայնականության նպատակների իրականացմանը, որոնց հիմքում եղել է Լիբանան «արաբական աշխարհին» վերամիավորելու գաղափարը: Արդյունքում, ինչպես լիբանանահայերի, այնպես էլ քրդերի շահերից չի կարող բխել Լիբանանի սուննի արաբական տարրերին աջակցելը, որոնք համաարաբականացման քաղաքականությունից չեն հրաժարվել:

• Լիբանանի հայության և քրդերի կողմից ստեղծված հասարակական-քաղաքական կառույցների փոխգործակցությունը ցայժմ չի տվել ցանկալի արդյունք, սակայն հայ-քրդական փոխառնչությունների զարգացման անհրաժեշտության գաղափարը,

⁴¹ Վերջին տարիներին Սիրիայից Լիբանան գաղթած հազարավոր քրդերի ճշգրիտ թվաքանակի վերաբերյալ որևէ պաշտոնական վիճակագրություն չկա:

⁴² «Մարդալլի» անվանում են հարավարևելյան Թուրքիայի Մարդինի շրջանից Լիբանան եկած քրդերին, իսկ «մուհալլամիյեհ» կոչվում է հարավարևելյան Թուրքիայի այն էթնոլեզվական միավորը, որը բնակություն է հաստատել Մեդիաթի ու Մարդինի միջև ընկած տարածքներում և հաղորդակցվում է «մուհալլամի» արաբական խոսվածքով (տե՛ս Hourani G. G., նշվ. աշխ., էջ 13):

որն աստիճանական հասունացման փուլում է, կարող է նպաստավոր պայմաններ ապահովել այդ փոխգործակցության համար:

•Քրդական համայնքը Լիբանանում դրսևորում է հաստատուն բնակության լրջագույն պատրաստակամություն: Քրդերի գիտակցության մեջ հասունանում և ամրոջանում է երկրի լիիրավ քաղաքացի դառնալու գաղափարը, որը միանգամայն տրամաբանական է. այդ իրավունքից զրկված լինելու իրողությունը տարիներ շարունակ խանգարել է նրանց անհատական և համայնքային իրավունքների իրացմանը: Եթե մինչև Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի ավարտը հազարավոր լիբանանաբնակ քրդեր ցանկություն չեն դրսևորել օգտվելու քաղաքացիական իրավունքներից, ապա այժմ նման միտումներ նկատելի չեն: Քրդերի ճնշող մեծամասնության գիտակցությունից դուրս են եկել այն պատկերացումները, համաձայն որոնց՝ Լիբանանը սոսկ «ժամանակավոր կացարան» է, որը վաղ թե ուշ պետք է լքեն և վերաբնակվեն «Անկախ Քուրդիստանում»:

ՔՐԴԵՐԵՆԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿՆ ԻԻՀ-ՈՒՄ

Բանալի բառեր - ԻԻՀ, քրդերեն, լեզվական քաղաքականություն

Ключевые слова: ИРИ, курдский язык, языковая политика

Key words: IRI, kurdish language, language policy

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Հոդվածում ուսումնասիրվում է ԻԻՀ-ում քրդերենի կարգավիճակի և դրա առանձնահատկությունների խնդիրը: Այն ներկայացվում է ներքաղաքական զարգացումների և պետության էթնիկ ու լեզվական քաղաքականության համատեքստում, ինչի արդյունքում ուրվագծվում են քրդերենի կարգավիճակի էվոլյուցիայի փուլերն ու ներկայիս իրադրությունը:

ԽՆԴՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆ

Մերձավոր Արևելքի՝ քրդական մեծ բնակչություն ներառող չորս հիմնական պետություններում (ԻԻՀ, Իրաք, Թուրքիա, Սիրիա) քրդերենի շուրջ զարգացումները ունեցել են տարբեր դինամիկա և տարբեր ճակատագրեր:

ԻԻՀ-ում քրդերենի կարգավիճակի ուսումնասիրության համատեքստում հարկ է նկատի ունենալ Իրանում քրդերենի խնդրի որոշ առանձնահատկություններ.

1. Չնայած ուսումնասիրվող խնդրի ձևակերպմանը՝ ԻԻՀ-ում քրդերենը ներկայացված չէ մեկ միասնական և նորմատիվ լեզվի տեսքով: Բարբառային խճողված պատկերն առավել տարրալուծվում է այն իրողությամբ, որ բարբառները չեն սահմանափակվում մեկ բարբառային խմբով, ինչի հետևանքով Իրանում գործ ունենք միաժամանակ քրդերենի բոլոր երեք բարբառային խմբերի հետ՝ հյուսիսային՝ կուրմանջի, կենտրոնական՝ սորանի և հարավային: Հետևաբար քրդերենի շուրջ ստեղծված իրավիճակը և դրա առաջընթացը պետք է դիտարկել ու գնահատել՝ հաշվի առնելով բարբառային համապատասխան սահմաններն ու տարբերությունները:

2. Ի տարբերություն Մերձավոր Արևելքի՝ քուրդ լայն ազգաբնակչությունը ընդգրկող մյուս երեք հանրապետությունների՝ ԻԻՀ-ում քրդերենը պետական պաշտոնական լեզվի՝ պարսկերենի հետ ցեղակից է, ինչը, անկասկած, որոշակիորեն դրական ազդեցություն է լեզվի պահպանման գործընթացի վրա:

3. ԻԻՀ-ի էթնիկ ոչ միատարր կառուցվածքը ենթադրում է, որ քրդերենի հարցը բնույթով ու բովանդակությամբ առաձին և եզակի ներքաղաքական խնդիր չէ՝ երկրում առկա այլ լեզուների հետ գտնվելով պետության լեզվական և էթնիկ քաղաքականության առջև ծառայած մեկ ընդհանուր (էթնիկ խմբերի լեզուներ) խնդրի շրջանակներում: Այդուհանդերձ, մյուս լեզուների շարքում իրենց քննարկման և պահանջարկի մասշտաբով առանձնանում են քրդերենի և ազարիի շուրջ առկա գործընթացները:

XX դարավերջին Գ. Կրեյենբրոկն ԻԻՀ-ում քրդերենի կարգավիճակը բնորոշել է որպես միջին՝ «ոչ այնպես ողբերգական, ինչ-

պես Թուրքիայում և ոչ այնպես հաջողակ, ինչպես Իրաքում»¹: Սակայն այս կարգավիճակն ու իրողությունն արդյունքն է XX դարում Իրանում քրդերենի կարգավիճակի ունեցած էվոլյուցիայի, ինչն էլ ընթացել է Իրանում դարասկզբից մեկնարկած «իրանականության, իրանական ինքնության, պանիրանիզմի» գաղափարի ստեղծման գործընթացի (1) ու պետության էթնիկ և լեզվական քաղաքականության (2) համատեքստում:

Իրանականության և իրանական ինքնության խնդրի տարատեսակ արձարծումները նկատելի են Իրանի պատմության տարբեր շրջաններում, սակայն դրա վերաբերյալ հայեցակարգային մոտեցումը ի հայտ է եկել XX դարի 20-ականներին, երբ Իրանում տեղի ունեցած իշխանափոխության արդյունքում երկրում հաստատված նոր արքայատոհմի հիմնադիր Ռեզա շահը, ոգևորվելով Թուրքիայում զուգահեռաբար ընթացող զարգացումներից և Մուստաֆա Քեմալի քաղաքականությունից, նախաձեռնեց երկրում բարեփոխումների լայնածավալ ծրագիր:

Ծրագրի նպատակը երկրի արդիականացումն ու արևմտականացումն էր, սակայն դրա հիմքը իրանական նոր ինքության կերտումն էր: Որպես նոր ինքնության հիմնապուններ ընտրվեցին Իրանի պատմական անցյալը (հատկապես նախաիսլամական և ոչ իսլամական) և պարսկերենը՝ որպես միակ ազգային լեզու: Ռեզա շահի նախաձեռնությամբ և անմիջական հսկողությամբ 1935 թվականին ստեղծվեց և սկսեց ակտիվ գործունեություն ծավալել Իրանի լեզվի ակադեմիան², որի գլխավոր նպատակն էր ստեղծել դասական և բարբառային բառերի ցուցակներ, հատկա-

¹ Kreyenbroek P. G. & Sperl S. (Ed.), *The Kurds: A Contemporary Overview*, London, 1992, p. 61.

² Տե՛ս <http://www.iranicaonline.org/articles/farhangestan>:

պես պարսկերենի համապարփակ բառարան, կանոնակարգել բառակազմական ձևաբանությունը, որի հիման վրա պետք է ստեղծվեին նոր տերմիններ և բառեր, լեզվին մատակարարվեին անհրաժեշտ նորաբանություններ և պարսկերենից գտվեին անտեղի օտար բառերը³:

Պարսկերենի գերակա դիրքերի հաստատման քաղաքականությունը վարվում էր ոչ միայն օտար լեզուների և հատկապես արաբերենի նկատմամբ, այլև զգալիորեն ազդում էր երկրում տարբեր էթնիկ խմբերի լեզուների ունեցած կարգավիճակի վրա, ինչի արդյունքում այդ լեզուները ձեռք էին բերում փաստացի արգելված լեզուների կարգավիճակ⁴: Կրթական, ադմինիստրատիվ, գիտական և մեդիայի ոլորտներում պարսկերենի միանձնյա կիրառության խրախուսումը ուղեկցվում էր մյուս լեզուների գործածությունը խստորեն սահմանափակելու կոշտ քաղաքականությամբ: Հատկապես դա խոսուև արտահայտում էր ստանում քրդերենի և ազարիի դեպքերում: Քուրդ գրող Մոհամադ Նուրին իր հուշերում նկարագրում է ոստիկանության կողմից նրանց տան խուզարկությունը քրդերեն գրքերի բացահայտման նպատակով, որոնք նրա հայրը հասցնում էր թաքցնել կամ հրի մատ-

³ St' u Perry R. J., Language reform in Turkey and Iran, Middle East Studies, Vol. 17, 1985, 302:

⁴ Ռեզա շահի՝ էթնիկ խմբերի նկատմամբ կիրառվող տվյալ լեզվական խիստ քաղաքականության համար գաղափարական հիմք էին ծառայում 1910-1920-ական թվականներին Իրանի տարբեր հատվածներում ինքնաբերական ծագած ազատագրական շարժումները (St' u Иванов М. С., История Ирана, Москва, 1977, с. 250-275), որոնք Ռեզա խանի կողմից մեծ դաժանությամբ ճնշվեցին, սակայն պետության ներքին քաղաքականության առաջնահերթությունների դաշտ բերեցին «էթնիկ» խնդիրը, որն Իրանի պարագայում առավել սուր և բազմաշերտ է, քան Թուրքիայում:

նել ոստիկանության գալուց առաջ⁵: Միաժամանակ նույն ճակատագրին էին արժանանում ազարիով գրված գրքերը, որոնք տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից հավաքվում և հրկիզվում էին Թավրիզում⁶:

Հարկ է նշել, որ երկրում Ռեզա շահի կողմից իրագործվող «ազգայնական» քաղաքականությանը զուգահեռ իրանականության և իրանական ինքնության թեման սկսեց շրջանառվել նաև գիտական շրջանակներում: Հատկաեշտական են այս ոլորտում Ահմադ Քասրավիի աշխատությունները, որոնցում Ա. Քասրավիին առաջ է քաշում պանիրանիզմի և միասնական իրանական ինքնության կերտման անհրաժեշտության գաղափարը⁷: Լեզվական իրողությունները Քասրավիին մեծ մասամբ դիտարկում է ազարիի օրինակով՝ համարելով այն օտար և եկվոր լեզու, որը, ինչպես նաև երկրում առկա մյուս լեզուները, պարսկերենի նկատմամբ պետք է երկրորդական դեր ունենան⁸:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում Իրանում ստեղծվում է ներքաղաքական անկայուն իրավիճակ, ինչը հնարավորություն է ընձեռում քրդերին անկախ պետականություն ստեղծելու փորձ նախաձեռնելու: Մահաբադի հանրապետությունը հռչակվեց 1946 թվականի հունվարի 22-ին և գոյություն ունեցավ մինչև դեկտեմբերի 15-ը⁹, երբ կառավարական ուժերը կարողացան վերջնականորեն ճնշել ապստամբներին: Մակայն չնայած կարճատև կյանքին՝ Մահաբադի հանրապետություն-

⁵ St' u Sheyholislami J., Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance, International journal of the sociology of Language, 2012, p. 27:

⁶ St' u Hayati A., Mashhadi A., Language planning and language-in-education policy in Iran, Language Problems & Language Planning 34(1), 2010, 24-42:

⁷ سرنوشت ایران چه خواهد بود؟، احمد کسروی، تهران، ۱۳۲۴

⁸ St' u նույն տեղում:

⁹ St' u The Kurds: A Contemporary Overview, pp. 17-18:

նը Իրանի քրդերի առաջին պետականաշինական փորձն էր՝ պետական առանցքային խորհրդանիշների վրա հիմնված: Քրդերենը փոքր քրդարևակ արեալում ստացավ պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ, որով պիտի իրականացվեին կրթությունն ու վարչական աշխատանքները¹⁰:

1941 թվականից գահին Ռեզա շահին փոխարինած Մոհամմադ Ռեզա շահի համար Իրանի հյուսիսում Մահաբադի և Ազարբայջանի ինքնավարությունների հռչակումը երկրում առկա և Ռեզա շահի օրոք սրացած էթնիկ խնդրի հրամայականի առաջին դրսևորումն էր: Համանման շարժումները ճնշելուց զատ՝ շահը ներքին քաղաքականության հիմքում դրեց Իրանի բոլոր էթնիկ խմբերի համընդհանուր արիական ծագման գաղափարը: Պարսկերենը շարունակում էր մնալ իրանական և արիական ինքնության հիմքը, սակայն մյուս լեզուներն ու բարբառները, անվանվելով «պարսկերենի խոսվածքներ»¹¹, որոշակի լեզվատիրություն ստացան: Սակայն այդ լեզվատիրությունն արտահայտվեց Ռեզա շահի օրոք հաստատված արգելքի թուլացմամբ՝ չհանգեցնելով որևէ օրինական կարգավիճակի կամ պետության կողմից լեզվի խթանման աշխատանքների իրականացմանը:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանում ստեղծվում է նոր դրություն, և որոշ խնդիրների վերաբերյալ ի հայտ են գալիս նոր մոտեցումներ ու գաղափարախոսություններ: Իրանական միասնական ինքնությունը և իրանականության վերաբերյալ մոտեցումները, որոնք կայացման փուլ էին թևակոխել Փահլևիների իշխանության ժամանակ, որոշակի փոփոխություններով իրենց

¹⁰ St' u McDowall D., A Modern history of the Kurds, London, 2007, pp. 241:

¹¹ St' u Sheyholislami J., Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance, p. 28:

գարգացումն են շարունակել նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում:

Իսլամական հեղափոխության արդյունքում թե՛ իրանական ինքնության (iranian identity), թե՛ պետական ինքնության (state identity) առաջնային հիմնադրույթն է շարունակում մնալ իրանական ազգայնականությունը, որում, սակայն, առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում «իսլամական հեղափոխության» և իսլամի գաղափարը՝ որպես պատմական ֆենոմեն: Հետևաբար, իրանական ինքնության մյուս կարևոր դրույթները վերանայվում են՝ հիմնվելով նոր սկզբունքի վրա:

Հարկ է նշել, որ Իրանի քրդերը լայն մասնակցություն են ունեցել Իսլամական հեղափոխության շարժման բոլոր փուլերում՝ ունենալով նոր ռեժիմից որոշակի ակնկալիքներ: Սակայն հեղափոխությանն անմիջապես հաջորդող շրջանում նորաստեղծ հանրապետության համար ձևավորեց հետագա էթնիկ քաղաքականության մշակման հրամայականը, քանի որ քրդական մի շարք բնակավայրերում ծագեցին ընդվզումներ¹², որոնց հիմքում ընկած էր հեղափոխության արդյունքում ակնկալվող ինքնավարության գաղափարը¹³:

Երկրի հետհեղափոխական շրջանում բռնկված շարժումներն ու գործընթացները զարգանում էին պետականաշինական առավել լայնածավալ գործընթացների համատեքստում, ուստի ստեղծված իրավիճակը անխուսափելիորեն ի հայտ է բերում

¹² St' u Farideh Koochi-Kamali, The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism, London, 2003, pp. 165-196:

¹³ Տվյալ գաղափարը քրդական կազմակերպությունների կողմից ներկայացվեց Իրանի նոր կազմավորվող պետական կառույցներին՝ համապարփակ ծրագրի տեսքով, որն ուներ 26 կետ և ներառում էր քրդերենի դիրքերն ամրապնդող կետեր, սակայն պետության և քրդական կառույցների միջև բանակցությունները որևէ արդյունք չտվեցին: St' u Farideh Koochi-Kamali, pp. 165-196:

ներքաղաքական իրավիճակի կարգավորման համար առավել հեռանկարային լուծումների և քայլերի որոնման խնդիրը: Ներքաղաքական մի շարք խնդիրների ուղղությամբ լուծումների հիմնարար աղբյուր էր ԻԻՀ սահմանադրությունը, որը հաստատվեց 1979 թվականի դեկտեմբերին:

Սահմանադրության մեջ ամրագրվեցին ԻԻՀ-ի բոլոր քաղաքացիների հավասար իրավունքներն ու երկրի ոչ միատարր էթնիկ պատկերը, և այդ խնդրի լուծման ուղղությամբ սահմանադրության մեջ ներդրվեցին մի քանի հոդվածներ:

1. ԻԻՀ Սահմանադրության 15-րդ հոդվածում ասվում է. «Իրանի ժողովրդի պաշտոնական և ընդհանուր լեզուն ու գիրը պարսկերենն է: Փաստաթղթերը, գրագրությունը, պաշտոնական տեքստերը և դասագրքերը պետք է այդ գրով և լեզվով լինեն, սակայն էթնիկ և տեղական լեզուների կիրառումը մամուլում, գանգվածային լրատվամիջոցներում և դպրոցներում նրանց գրականության դասավանդումը պարսկերենին զուգահեռ թույլատրելի է (բառացի «ազատ է»)»¹⁴:

2. Սահմանադրության 19-րդ կետում արձանագրվում է. «Իրանի ժողովուրդը, որ ցեղից և էթնոսից էլ լինի, հավասար իրավունքներ ունի, ու նրանց գույնը, ցեղը, լեզուն և այլն չեն դառնա խտրականության պատճառ»¹⁵:

ԻԻՀ Սահմանադրությամբ, փաստորեն, քրդերենը ստանում է պետական որոշակի երաշխիքներ, որոնք լեզվի հետագա զարգացման համար օրինական հիմքեր են: Սակայն 15-րդ հոդվա-

¹⁴ Stepani Բնագիրը՝ « زبان و خط رسمی و مشترک مردم ایران فارسی است. اسناد و مکاتبات و متون » رسمی و کتب درسی باید با این زبان و خط باشد ولی استفاده از زبانهای محلی و قومی در مطبوعات و رسانه‌های «گروهی و تدریس ادبیات آنها در مدارس، در کنار زبان فارسی آزاد است»:

¹⁵ Բնագիրը՝ « مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود»:

ծում մատնանշված ընդհանուր դրույթները կարիք ունեն առավել գործնական և լրացուցիչ պարզաբանումների և աշխատանքների, ինչում պետության դերը շարունակում է գերակա մնալ:

Այսպիսով՝ քրդերենի կարգավիճակի էվոյուցիան XX դարում կարող ենք ներկայացնել հետևյալ երկու փուլերով:

1) Արգելք, 2) վերահսկվող հանդուրժողականություն՝ հետագայում՝ օրինական որոշակի կարգավիճակի ամրագրմամբ:

Լեզվի պլանավորման և լեզվական քաղաքականության տեսանկյունից քրդերենը տվյալ էվոյուցիայի արդյունքում ներառվել է կարգավիճակի պլանավորման (status-planning¹⁶) գործընթացում, որն ԻԻՀ-ի լեզվական ոչ միատարր պատկերի պարագայում բազմաշերտ և ճյուղավորված է: ԻԻՀ-ի պարագայում կարգավիճակի պլանավորման արդյունքում պաշտոնական և համընդհանուր լեզվի կարգավիճակ ստացավ պարսկերենը, սակայն քրդերենը՝ որպես ԻԻՀ-ում ապրող էթնոսի լեզու, Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի արդյունքում ձեռք բերեց դասավանդվելու և մեդիայում կիրառվելու իրավական հիմքեր:

Այդուհանդերձ, լեզվական քաղաքականության երկրորդ կարևոր փուլը՝ կորպուսի պլանավորումը (corpus-planning¹⁷), Իրանի պատմական տարբեր փուլերում կենտրոնացած է եղել երկրի պաշտոնական լեզվի՝ պարսկերենի վրա, ինչի արդյուն-

¹⁶ Կարգավիճակի պլանավորումը (status planning) ներառում է գործողությունների շարք, որոնք հանգեցնում են լեզվի կամ այդ լեզվի տարատեսակների, հետևաբար՝ դրա կրողների, իրավունքների, գործառույթի ու կարգավիճակի պլանավորման և փոփոխության: Sè u An Introduction to Sociolinguistics, Ed. Wardhaugh R., London, 2006, p. 357:

¹⁷ Կորպուսի պլանավորումը (corpus planning) միտված է կանոնակարգելու և նորմատիվացնելու լեզուն և դրա տարատեսակները մատակարարելով լեզվին հասարակության մեջ կիրառման համար անհրաժեշտ միջոցներ և գործիքներ: Sè u An Introduction to Sociolinguistics, p. 357:

քում պարսկերենն ամրապնդել է իր կարգավիճակը՝ որպես երկրի պետական լեզու:

ԻԻՀ-ի մնացած լեզուների և խոսվածքների դեպքում կորպուսի պլանավորման մեկնարկային կետ կարող են ծառայել Սահմանադրության մեջ բոլոր լեզուների համար ամրագրված իրավունքները, սակայն դրանց կիրարկման գործընթացը ինքնին ենթադրում է պետական աջակցություն և հետևողական լեզվական քաղաքականության իրականացում:

Հետևեղափոխական ԻԻՀ-ի դեպքում վերոնշյալ լեզվական քաղաքականությունը, ելնելով տարածաշրջանային զարգացումներից և արտաքին քաղաքական մարտահրավերներից, չի գտնվել որոշում կայացնող մարմինների ներքաղաքական տեսլականի կիզակետում, ինչի արդյունքում գործընթացը մատնված էր տարերային և ոչ համակարգված ինքնահոսի: Համալսարաններում և զանազան կազմակերպություններին կից ստեղծվում էին քրդերենի լեզվական խմբակներ¹⁸, հրապարակվում էին թերթեր և կազմակերպվում էին քրդերենի գիտական կոնգրեսներ¹⁹: Սակայն տվյալ գործընթացը, չնայած որոշակի դրական նշանակությանը, այդուհանդերձ, սահմանափակ հնարավորություններից ելնելով, չէր կարող.

- հիմնված լինել մեթոդաբանական և լեզվաբանական նույն հիմքերի ու չափանիշների վրա,
- իրականացնել նոր և մասնագիտացված կադրերի պատրաստման ծրագրեր.
- ունենալ երկարաժամկետ, ծրագրային հեռանկարներ,

¹⁸ St' u Sheyholislami J., Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance, pp. 35-39:

¹⁹ St' u նույն տեղում, էջ 31-32:

• հանգեցնել շոշափելի և հիմնարար արդյունքների ու փոփոխությունների:

Ի լրումն դրա՝ տարբեր համայնքներում և կազմակերպություններում կատարվող տեղային և ոչ փոխկապակցված ու ոչ համաձայնեցված կրթական ծրագրերն ու տպագրական գործունեությունը մասնագիտական կայուն բազայի բացակայության պայմաններում սպառնում էր խոչընդոտել լեզվի ստանդարտացման, լեզվական զանազան իրողությունների և ուղղությունների ուսումնասիրման ու բարեկարգման գործընթացին:

Միաժամանակ քննելով իրանցի մի քանի հետազոտողների դաշտային աշխատանքները հանրալեզվաբանության ոլորտում՝ կարևորում ենք այն իրողությունը, որ քրդերի շրջանում շարունակում է գոյություն ունենալ «քրդերենի մեծ պահանջարկ», և նրանք կյանքի զանազան ոլորտներում, սեփական լեզվական միջավայրում նախընտրում են շփվել և հաղորդակցվել քրդերենով²⁰:

Նշված իրողության առկայությունը և հետագա հնարավոր զարգացումներն ու սրացումները հայտնվում են 2013 թվականի նախագահական ընտրությունների թեկնածու Հասան Ռուհանիի և նրա թիմի ուշադրության կենտրոնում՝ հետագայում դառնալով Ռուհանիի նախընտրական ծրագրում զգալի նշանակություն ունեցող էթնիկ քաղաքականության անքակտելի մասը:

Հ. Ռուհանին 2013 թվականի հունիսի 3-ին նախագահական ընտրություններից առաջ իր հրատարակած նախընտրական, ծրագրային 3-րդ հայտարարության մեջ, որը վերնագրված է «Իրանի ամեն վայրն իմ տունն է», անդրադառնում է էթնիկ խմբե-

²⁰ St' u Aliakbari M., Khosravian F., Linguistic capital of Iran: Using official language or mother tongue, Procedia – Science and Behaviour studies, Vol. 98, p. 197:

րի, կրոնների և կրոնական ուղղությունների հետևորդների իրավունքներին: Հատկապես լեզվական քաղաքականության տեսանկյունից կարևորում ենք նախագահի հայտարարության հետևյալ ծրագրային կետերը.

1-ին դրույթ – Խտրականության վերացման հույսով Սահմանադրության 3-րդ, 12-րդ, 15-րդ (էթնիկ և տեղական լեզուների իրավունքների վերաբերյալ հոդվածը – Ա. Գ.), 19-րդ, 22-րդ հոդվածների լիակատար իրականացման համար անհրաժեշտ օրինական կարգավորումների իրականացում:

4-րդ դրույթ – Իրանցիների մայրենի լեզվի (քրդերեն, ազարի, արաբերեն և այլն) պաշտոնապես դասավանդվելը դպրոցներում և համալսարաններում՝ համաձայն Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի:

5-րդ դրույթ – Իրանական էթնիկ խմբերի մշակույթի և գրականության ամրապնդում և նրանց անկման կասեցում՝ իրանական հին ժառանգության և մշակույթի պահպանման նպատակով²¹:

Սակայն Հասան Ռուհանիի նախագահության սկզբնական շրջանում Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի կիրարկմանը միտված որևէ նախաձեռնություն կառավարության ակտիվ մասնակցության և հովանու ներքո չէր նկատվում, ինչի հետևանքով 2014 թվականի հունիսին մի խումբ քուրդ գործիչներ դիմեցին նախագահին բաց նամակով, որի տակ ստորագրեցին մոտավորապես 10 հազար քուրդ քաղաքացիներ՝ հիշեցնելով նախագահին վերջինիս նախընտրական ծրագրի դրույթները՝ մայրենի լեզվի

²¹ St' u «بنيانیه شماره ۳ - حقوق اقوام، ادیان و مذاهب و کانونների և կրոնական ուղղությունների իրավունքները», http://rouhani.ir/event.php?event_id=63:

դասավանդման վերաբերյալ, և պահանջելով դրանց անհապաղ իրականացումը²²:

Լեզվական քաղաքականության ոլորտում նախագահի և կառավարության նախաձեռնություններն ու պետական հովանավորությամբ իրականացվող որոշակի դրական տեղաշարժերը մեծապես հանգում են Ռուհանիի նախագահության երկրորդ կեսի հետ, և դրանց մեկնարկային կետը պետք է համարել 2015 թվականին նախագահ Հասան Ռուհանիի կողմից հրատարակված «Քաղաքացիական իրավունքների հռչակագիրը»: Վերջինիս 101-րդ կետում ամրագրվում է, որ «քաղաքացիներն ունեն իրենց լեզվի կամ տեղական խոսվածքի ուսուցման, կիրառման և դասավանդման իրավունք»²³:

Նախագահի կողմից նախանշված վերոնշյալ քաղաքական գծի ուղղությամբ իրականացված աշխատանքների արդյունքում առանձնանում են երկու որակական կարևոր իրադարձություններ.

1. 2015 թվականի ապրիլին Մադեզ քաղաքի Մալահեդդին Այուբի անվան դպրոցում տեղի է ունենում քրդերենի («Vana-ye kordi») դասագրքի շնորհանդեսը, և դպրոցում մեկնարկում են քրդերենի դասերը²⁴: Դասագրքի կազմման համար հիմք է ծառայել միջնակարգ կրթության շրջանակներում պարսկերենի դասագրքի 6-րդ գլուխը, որը ԻԻՀ կրթության նախարարությունն ան-

²² St' u «انتشار کتاب درسی زبان کردی، الگوی برای آموزش زبان مادری و کوردی», «Քրդերենի դասագրքի հրատարակում՝ մայրենի լեզվի ուսուցման համար նմուշ», http://www.bbc.com/persian/iran/2015/04/150406_144_kurdish_language_textbook, (07.04.2015):

²³ St' u «Քաղաքացիական իրավունքների հռչակագիրը», <http://media.president.ir/uploads/ads/148214204462093500.pdf>, էջ 12:

²⁴ St' u «طلسم آموزش رسمی زبان کردی در مدارس سقز شکسته شد», «Քրդերենի պաշտոնական ուսուցման կախարհակալը կտրվեց», <http://www.irna.ir/fa/News/81575511>, (18.04.2015):

վանել էր «Մայրենի և տեղական գրականություն»²⁵: Պետք է նշել, որ սա քրդերենի առաջին պաշտոնական դասագիրքն է²⁶, որը նաև ազատ վաճառվում էր գրախանութներում, և նախնական գին էր սահմանվել 1700 թումանը²⁷:

2. 2016 թվականից ԻԻՀ Քորդեսթան նահանգում գտնվող համանուն համալսարանում գործում է քրդերենի և քրդական գրականության բաժին: Այն շարունակում է գործել նաև ներկայումս, և ծրագրի ղեկավարն է Սեյյեդ Բախթիար Մաջջադին²⁸:

2017 թվականի մայիսի 19-ին ԻԻՀ-ում կայացած նախագահական ընտրությունների արդյունքում նախագահի պաշտոնում վերընտրվեց Հասան Ռուհանին: Վերջինս և նրա կառավարությունը ներկայացրին «12-րդ կառավարության ծրագիր և քաղաքականություն» վերտառությունը կրող հայեցակարգային նախագիծը, որի 7-րդ՝ «Գիտության, կրթության և տեխնոլոգիայի ոլորտ» կոչվող բաժնի կրթական ոլորտում իրականացվելիք փոփոխությունների շարքում՝ «Արդար կրթություն» հատվածում, մատնանշվում էին նաև երկրում առկա լեզվական խնդրի ուղղությամբ կատարվելիք քայլերը՝ «ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ երկրի տարբեր շրջաններում բնակվող էթնոսի լեզվի և հասարա-

²⁵ Sté u «Քրդերենի պաշտոնական ուսուցման կախարդանքը կոտրվեց», <http://www.irna.ir/fa/News/81575511>, (18.04.2015):

²⁶ Հարկ է նշել, որ ըստ պաշտոնական հաղորդման՝ դասագիրքը գրված է սորանիով, ինչը ենթադրում է ոչ սորանիախոս համայնքների շրջանակներում տվյալ դասագրքի կիրարկման անհնարիություն, հետևաբար նաև քրդերենի դասավանդման խնդրի մասնակի և տեղային լուծում:

²⁷ Sté u انتشار کتاب درسی زبان کُردی، الگویی برای آموزش زبان مادری، http://www.bbc.com/persian/iran/2015/04/150406_144_kurdish_language_textbook, (07.04.2015):

²⁸ Ծրագրի էջը տե՛ս համալսարանի էջում՝ <http://www.uok.ac.ir/fa/faculties/literature/departments/kurdish.aspx>:

կական ու աշխարհագրական առանձնահատկությունների վրա հիմնվող կրթության կազմակերպման համար»²⁹:

Եզրակացություն

1. Իրանում քրդերենի ունեցած կարգավիճակի զարգացման և էվոլյուցիայի գործընթացը պետք է դիտարկել միաժամանակ երկու այլ գործընթացների համատեքստում.

- «իիրանականության», իրանական ազգայնականության և համընդհանուր իրանական ինքնության կերտումը,
- պետության էթնիկ և լեզվական քաղաքականությունը:

2. Վերոնշյալ երկու փոխկապակցված գործընթացները ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական զարգացումների համատեքստում հանգեցրել են քրդերենի կարգավիճակի էվոլյուցիայի՝ XX դարասկզբին արգելված և ճնշվող լեզվի մեկնարկային կետից հասցնելով XX դարավերջին Սահմանադրությամբ ամրագրված, դասավանդման, մեղիայում կիրառվելու իրավունք ունեցող լեզվի կարգավիճակի:

3. Սահմանադրության 15-րդ հոդվածով ստանալով դասավանդվելու և մեղիայում կիրառվելու իրավունք՝ քրդերենը փաստացիորեն 1979 թվականին մուտք գործեց պետության կողմից իրականացվող լեզվի պլանավորման և լեզվական քաղաքականության կարգավիճակի պլանավորման (status planning) փուլը: Սակայն հաջորդ կորպուսի պլանավորման (corpus planning) ու դրան հաջորդող գործնական քայլերի փուլ թևակոխելու գործընթացում պետական նախաձեռնություն և դրական տեղաշարժեր

²⁹ Sté u «برنامه و خط مشی دولت دوازدهم»، «12-րդ կառավարության ծրագիր և քաղաքականություն», հղումը՝ <http://media.dolat.ir/uploads/org/150278587512971400.pdf>, էջ 66:

սկսեցին նկատվել 2013 թվականին ԻԻՀ նախագահ ընտրված Հասան Ռուհանիի կառավարման շրջանում:

4. Հասան Ռուհանիի կառավարման շրջանում քրդերենի դասավանդման խնդրի ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքները հանգեցրին երկու անկյունաքարային իրադարձությունների՝ Սադեգում քրդերենի դասագրքի տպագրություն ու Սալահեդդին Այուբի դպրոցում քրդերենի դասերի մեկնարկ (1) և Քորդեսթան նահանգի համանուն համալսարանում քրդերենի և քրդական գրականության բաժնի հիմնում (2): Ի լրումն դրա՝ էթնիկ խմբերի լեզուների դասավանդման խնդիրը տեղ գտավ նաև 2017 թվականին նախագահի պաշտոնում վերընտրված Հասանի Ռուհանիի կառավարության ծրագրում:

5. Հաշվի առնելով ԻԻՀ-ի էթնիկ ոչ միատարր պատկերը և պետական ու պաշտոնական մեկ ընդհանուր լեզվի (lingua franca) առկայության հրամայականը՝ ԻԻՀ-ի քրդերի համար քրդերենի ու պարսկերենի երկլեզվությունն անխուսափելի է, սակայն քրդերի շրջանում մայրենի լեզվի մեծ պահանջարկն ու պահպանման ձգտումը (1), քրդերենի ու պարսկերենի ցեղակից լինելու (2), Սահմանադրությամբ այլ էթնիկ խմբերի լեզվի, այդ թվում՝ քրդերենի համար ամրագրված իրավունքների, դրանց ուղղությամբ պետության կողմից իրականացվող որոշակի աշխատանքների առկայության (3) իրողությունները թույլ են տալիս կանխատեսել, որ ԻԻՀ-ում քրդերենի նկատմամբ չկա առկախված և հետևակա՛նորեն իրականացվող ասիմիլիացիայի վտանգ և քաղաքականություն:

Վահրամ Պետրոսյան, պ.գ.թ., դոցենտ,

*ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,
ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային հա-
րաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ*

ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆ ՈՒ ՔՐԴԵՐԻ ԱՍԻՄԻԼԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆ ԱՂԻԲԵՋԱՆՈՒՄ

*Բանալի բառեր - Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարություն (ՔՌԿ),
«Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ կամ ՔԿԿ):*

*Ключевые слова: Региональное Правительство Курдистана (Рез.ПК),
Рабочая партия Курдистана (РПК).*

*Key words: Kurdistan Regional Government (KRG), «Kurdistan Workers'
Party» (KWP or PKK).*

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ներկայացվող վերլուծական հոդվածում դիտարկվում են Ադրբեջանի քրդական համայնքի առանձնահատկություններն ու «ադրբեջանցի քրդերի» ասիմիլացման գործընթացը:

Քրդական բնակչության տեղաբաշխումն Ադրբեջանում

Քրդական բնակչությունն Ադրբեջանում կոմպակտ չէ, այլ ցրված հիշյալ հանրապետության տարբեր հատվածներում¹:

Ներկայումս Ադրբեջանի քրդերը բնակվում են Ղարաբաղի՝ ադրբեջանական վերահսկողության տակ գտնվող որոշակի բնակավայրերում (գերագանցապետ Աղջաբեդի շրջան, որտեղ, որո-

¹ Քրդերն ավանդաբար բնակվել են Ադրբեջանի արևմտյան շրջաններում:

շակի պնդումների համաձայն, ներկայումս ապրում է Ադրբեջանի քրդերի 80 %-ը)², Գյանջային (Գանձակ, Կիրովաբադ) հարակից մի շարք գյուղերում³, Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության տարածքում (Սադարակում՝ Հեյդարաբադ, Ջուլֆայում՝ Թեյվազ ավաններում, և Շարուրում՝ Դերեքենդ (Դարյաքենդ) գյուղում): Մեծաթիվ քրդական բնակչություն կա նաև մայրաքաղաք Բաքվում⁴:

Ինչ վերաբերում է Նախիջևանի քրդերին, ապա քրդական բնակչությունը Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում մշտապես առանձնացել է իր բարձր կրթական մակարդակով, իսկ մշակութային տեսանկյունից ավելի մոտ է եղել Հայաստանի քրդերին: Սակայն Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում ապրող քրդերի զգալի մասը ձուլման է ենթարկվել: 1937 թվականին Ստալինի ժողովուրդների բռնի տեղահանության գոհ դարձան նաև Ադրբեջանի քրդերը: Հետևաբար, դեռ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Նախիջևանում հաստատված քրդերի մեծամասնությունը տեղահանության արդյունքում ար-

² St' u Юнусов А., Этнический состав Азербайджана (по переписи 1999 года), Институт этнологии и антропологии РАН (http://www.iea.ras.ru/topic/census/mon/-yunus_mon2001.htm), Демоскоп Weekly, №183-184 (20 декабря 2004-9 января 2005), <http://www.webcitation.org/61Dmq7bcg>:

³ St' u Иванов С., Судьба советских курдов, "Восток", № 6, 2014 год-<http://www.kurdistan-post.eu/ru/sudba-sovetskih-kurdov>:

⁴ St' u Гафарлы О., Курдская диаспора на Южном Кавказе и его связи с террористической организацией – РПК, 07.05.2013-<http://www.bilgesam.org/ru/incele/1-593/-ru/#.VMi4yGiUe1I>:

Քրդերի նախիջևանյան հատվածի հետ կապված հիմնականում նշվում է, որ ներկայումս Ադրբեջանում քրդերը բնակվում են Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Սադարակի շրջանում, մասնավորապես շրջկենտրոնում Ջուլֆայի շրջանի Թեյվազ և Շարուրի շրջանի Դարյակենդ գյուղերում: St' u Малочисленные народы Азербайджана, Azerbaijanians.com http://azerbaijans.com/content_17-03_ru.html:

տաքավեց Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունից՝ վերաբնակեցվելով Կենտրոնական Ասիայում (Ղազախստանում և Միջին Ասիայում): Փաստացի շուրջ 20 հազար քրդեր էին շարունակում ապրել Նախիջևանում 1980-ական թվականների վերջերին, սակայն նրանց զգալի մասը, քաղաքական և տնտեսական պատճառներից ելնելով, Ռուսաստանի Դաշնություն ու Կենտրոնական Ասիա տեղափոխվեց արդեն 1990-ական թվականների ընթացքում ու դրանից հետո⁵:

Թեև ադրբեջանցի փորձագետներն ու լրագրողները, բնականաբար, պնդում են, որ «տեղացի քրդերը մշտապես լավ հարաբերությունների մեջ են եղել ադրբեջանական մեծամասնության հետ», այնուամենայնիվ, ընդունում են, որ «հիմա, երբ նրանք (ադրբեջանաբնակ քրդերը -Վ. Պ.) ցրված են երկրի 60 բնակավայրերով ու քաղաքապետարաններով, իրենց ավելի օտարված և իրենց սեփական ուժերին թողնված են զգում»⁶:

Ավելին, «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ-ի/ՔԿԿ-ի) հետ կապերի ու համագործակցության մեջ մշտապես մեղադրվող ադրբեջանահպատակ քրդերը նույնիսկ իրենց նոր բնակավայրերում չեն կարող վստահորեն նայել ապագային⁷:

⁵ Аскеров Г. (Hejaré Şamîl), Курдская диаспора в странах СНГ,- kurdist.ru (10 февраля 2008 г.) http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=31&change_sifr=Kelmscott&change_font=small:

⁶ Rauf Orujev Azerbaijan: Kurds Targeted Again,- Institute for War & Peace Reporting (11 Apr 2003) <https://www.iwpr.net/global-voices/azerbaijan-kurds-targeted-again>:

⁷ St' u նույն տեղում:

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում իրականացված մարդահամարի տվյալները

Թե՛ խորհրդային, թե՛ հետխորհրդային Ադրբեջանում իրականացված մարդահամարների արդյունքները (առնվազն ազգային փոքրամասնությունների առնչությամբ) մանիպուլացվել են՝ ի հայտ բերելով մի շարք հարցեր:

Դեռ 1926 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում ապրող ավելի քան 41 հազար (41193) «ադրբեջանցի քրդերը» կազմում էին Ադրբեջանի բնակչության 1,8 %-ը⁸: Ընդ որում՝ նրանց գերակշիռ մասը գյուղաբնակներ էին (40920): Եզդիների թիվն Ադրբեջանում 1926 թվականի դրությամբ աննշան էր (23):

1930-ական թվականներից սկսած՝ Ադրբեջանի պաշտոնական տվյալներում քրդերի թվաքանակը զնալով նվազում կամ նվազեցվում էր: 1937 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ քրդական բնակչությունը կազմում էր շուրջ 11 հազար մարդ, իսկ ընդամենը երկու տարի անց՝ 1939 թվականին, նշվում էր, թե «ադրբեջանցի» ավելի քան 6 հազար (6005) քրդերը կազմում են Ադրբեջանի բնակչության 0,2 %-ը⁹: Հետագա մի շարք փոփոխական տվյալներից հետո (1959 թ.)

1,5 հազար քուրդ (1487)¹⁰, իսկ 1970 թ.՝ մոտ 5,5 հազար (5488)¹¹), քրդերն արդեն կազմում էին Ադրբեջանի բնակչության ընդամենը 0,1 %-ը: Իսկ արդեն 1979 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն¹²՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում քրդական բնակչությունն կազմում էր 5676 մարդ:

Որոշակի աճն արձանագրվեց միայն տասը տարի անց. 1989 թվականին անցկացված ԽՍՀՄ մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ քրդական բնակչությունն արդեն կազմում էր ավելի քան 12 հազար (12 226)¹³:

Հետխորհրդային շրջանում Ադրբեջանում անցկացվեց երկու մարդահամար՝ 1999 և 2009 թվականներին: 1999 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Ադրբեջանում ապրում էր 13,1 հազար քուրդ (0,2 %)¹⁴: Իսկ արդեն 2009 թվականի մարդա-

⁸ Ст' u Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик СССР: Закавказская СФСР/Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, 495-496 (23 января - 5 февраля 2012), <http://www.webcitation.org/65BNvAVO7>:

⁹ Ընդ որում՝ 1939 թվականի հունվարին անցկացված համամիութենական մարդահամարն իրականացվում էր 1937 թվականին անցկացված, սակայն խոտանված մարդահամարի փոխարեն: Եթե 1937 թվականին հաշվարկվել էր միայն առկա բնակչությունը, ապա 1939 թվականին՝ թե՛ մշտական, թե՛ առկա բնակչությունը:

¹⁰ Ст' u Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 495-496 (23 января - 5 февраля 2012), <http://www.webcitation.org/65BnxMgUg>:

¹¹ Ст' u Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 495-496 (23 января - 5 февраля 2012), <http://www.webcitation.org/65BNyqKHA>:

¹² Ст' u Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 473 - 474 (15 - 28 августа 2011), <http://www.webcitation.org/61Dmp8Oa9>:

¹³ Ст' u Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 473 - 474 (15 - 28 августа 2011), <http://www.webcitation.org/61DmrClqg>:

¹⁴ Ст' u Юнусов А., Этнический состав Азербайджана (по переписи 1999 года), <http://demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php>, См. также сайт Института этнологии и антропологии РАН (12.03.01), http://www.iea.ras.ru/topic/census/mon/yunus_mon2001.htm), <http://demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php>:

համարի արդյունքում նշվում էր նոր տվյալ՝ 6.1 հազար (0.07 %)՝¹⁵: Մակայն փորձագիտական որոշակի հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանում քրդական բնակչությունն առնվազն 50-60¹⁶ կամ 70¹⁷ հազարի սահմանագծում է: Արևմտյան քրդագետների կողմից այդ թիվը նույնիսկ հասցվում է 150 հազարի¹⁸: Մինչդեռ քրդական ու քրդամետ որոշ կայքերում այդ թիվն առնվազն 200 հազարից¹⁹ հասցվում է 240 հազարի²⁰:

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի քրդերի նախիջևանյան հատվածին, ապա 2018 թվականի մարտի դրությամբ քրդերը կազմում էին Նախիջևանի բնակչության (453 հազար)²¹ շուրջ 0.6%-ը:

¹⁵ Տե՛ս Ադրբեջանի էթնիկ կազմը ըստ 2009 թվականի մարդահամարի տվյալների, <http://www.webcitation.org/65Bh6vFLe>, <http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm>, տե՛ս նաև՝ Əhalinin milli tərkibi ilə bağlı ən sonuncu statistika açıqlandı, Modern.az (14.07.2011) <http://modern.az/articles/15550/1/#gsc.tab=0>:

¹⁶ Այն միասին, որ քրդական բնակչությունն Ադրբեջանում էականորեն գերազանցում է պաշտոնական տվյալներում նշվող թվային տվյալները և առնվազն կազմում է 50-60 հազար, իր հետազոտության մեջ նշում է նաև Ա. Յունուսովը: Տե՛ս Юнусов А., Этнический состав Азербайджана (по переписи 1999 года), Институт этнологии и антропологии РАН (http://www.iea.ras.ru/topic/census/mon/yunus_mon2001.htm), Демоскоп Weekly, №183-184 (20 декабря 2004-9 января 2005), <http://www.webcitation.org/61Dmq7bcg>:

¹⁷ Տե՛ս Курды жалуются на притеснения в Азербайджане, ИА REGNUM (29 июня 2011) - <https://regnum.ru/news/1420159.html>:

¹⁸ Տե՛ս David McDowall, The Kurds: A Nation Denied (Minority Rights Publications), London 1992, p. 125:

¹⁹ Տե՛ս Велиев А., Курдская проблема в Азербайджане: угроза безопасности или очередная игра?, http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-02/13.veliev.ru.shtml, տե՛ս նաև The Kurds,- A to Z of Azerbaijan, Free Azerbaijan Travel Brochures-www.azerb.com, <http://www.travel-images.com/az-kurd.html>:

²⁰ Главной проблемой курдов Азербайджана остается нагорно-карабахский конфликт, считают представители общины (5.03.2013) <http://groznyi.bezformata.com/listnews/kurdov-azerbajdzhana-ostaetsya-nagorno/9946250/>:

²¹ Տե՛ս "Naxçıvan əhalisinin sayı açıqlandı" İslamazeri.com (23.03.2018), <http://www.islamazeri.com/naxcivan-ehalisinin-sayi-aciqlandi--23248.html>:

Լեզուն և կրոնը

Ադրբեջանի քրդերը կուրմանջիախոս են, թեև նրանց գերակշիռ մասը կամ առնվազն կեսը չի տիրապետում մայրենի լեզվին: Ադրբեջանցի հետազոտողների կարծիքով՝ խնդիրն այն է, որ իրենց բնակեցրած տարածքներում քրդերը երբեք մեծամասնություն չեն կազմել, այլ գերիշխել են ադրբեջանցիները: Մասնավորապես Ա. Յունուսովն այս առիթով նշում է. «Դեռ XX դարի սկզբներին քրդերը նույնիսկ կենցաղում ադրբեջաներենն էին գործածում, արդյունքում նրանց շրջանում արագ էր ընթանում ադրբեջանացման գործընթացը: 1999 թվականի մարդահամարը ցույց տվեց, որ քրդերի միայն 48,9 %-ն էր նշել քրդերենն իբրև մայրենի լեզու: Սա Ադրբեջանի ժողովուրդների շարքում ուկրաինացիներից հետո վատագույն ցուցանիշն է, որը մեծ մասամբ բացատրվում է քրդերի ասիմիլացման փաստով»²²:

Ադրբեջանի քրդերի գերակշիռ մասը շիադավան մուսուլմաններ են: Հիշյալ իրողությունը նրանց ադրբեջանցիների հետ մերձեցնող գործոն է: Սա թերևս որոշակի առանձնահատկություն է տալիս Ադրբեջանի քրդերին, քանզի ընդհանուր առմամբ աշխարհում ապրող քրդերի մեծ մասը սուննիականության շաֆիական դպրոցի հետևորդներ են:

Թե՛ մուսավաթական, թե՛ խորհրդային ու հետխորդային Ադրբեջանում քրդերի ասիմիլացման իրողությունը արձանագրվել ու վկայակոչվել է ինչպես մարդահամարների և վիճակագրական այլ տվյալների վերլուծություններում, այնպես էլ ազ-

²² Юнусов А., Этнический состав Азербайджана (по переписи 1999 года), <http://demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php>, տե՛ս նաև Института этнологии и антропологии РАН (12.03.01), http://www.iea.ras.ru/topic/census/mon/yunus_mon-2001.htm, <http://demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php>:

զագրագետ-քրդագետների գիտահետազոտական աշխատանքներում: Հիշյալ իրողության կապակցությամբ նշվում են որոշակի օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներ:

• Կարևորագույն իրողությունների շարքում են քրդերի դեմ հետապնդումներն ու քրդերենի և քրդական ինքնության ծաղրումն ու մերժումը, որոնք հատկապես ցայտուն էին դրսևորվում մուսավաթական և խորհրդային Ադրբեջանի շրջանում, իսկ ներկայումս շարունակվում են քողարկված ձևով:

• Թյուրքերեն լեզուն տարածելու և ազգային փոքրամասնություններին (այդ թվում՝ և քրդերին) պարտադրելու քաղաքականությունը: Ըստ էության, «օրինականացվում էր մի իրավիճակ, համաձայն որի՝ թյուրքերենը՝ որպես գերիշխող լեզու, վերածվում էր «բաց» լեզվի (açık dil) ոչ միայն այն իմաստով, որ այն հասկանալի էր ողջ բնակչությանը, այլև, ինչպես մենք ենք կարծում, այն պատճառով, որ քրդերը մայրենի լեզվով՝ քրդերենով, կարող էին խոսել իրենց շրջապատում, մի լեզվով, որն անհասանելի ու «փակ» լեզու էր շրջապատող բնակչության մեծամասնության համար»²³: Մա, մի կողմից, «բնականաբար ուժեղացնում էր քրդերի ասիմիլացումը, սակայն միաժամանակ և ամրապնդում քրդերի ինքնամփոփությունը...»²⁴:

Ադրբեջանում քրդերի ձուլման ակնհայտ գործընթացի կապակցությամբ ադրբեջանցի պատմաբան Ա. Աբասովը դեռ 1989 թվականին այն տեսակետն էր զարգացնում, որ «Ադրբեջանի քրդերի բնական ձուլման տևական ընթացքն իր ավարտի փուլն է թևակոխել դեռևս XIX դարավերջին: Դա պայմանավորված է այն

²³ St' u Букшпан А., Азербайджанские курды: Лачин, Кельбаджар, Нахкрай: Заметки, Азербайджанский Государственный Научно-Исследовательский Институт, Отделение Востока, Баку, 1932, с. 72:

²⁴ Նույն տեղում:

հանգամանքով, որ Անդրկովկասի տարածքում քրդերն իրենց դավանանքով (մուսուլմաններ), տնտեսվարման ավանդական եղանակներով (ոչխարաբուծություն) շատ ավելի մոտ են ադրբեջանցիներին: Ներկայումս, փաստորեն, քրդերն ադրբեջանցիներից չեն տարբերվում կենցաղով ու մշակույթով»²⁵:

Այսպիսով՝ ադրբեջանցի փորձագետները մի կողմից պնդում են, որ քրդերի ձուլման, թերևս «թյուրքացման» գործընթացն «իր ավարտի փուլն է թևակոխել» նախքան «Ադրբեջան» անվան ներքո պետության ստեղծումը, և ընդունում են, որ քրդերի ձուլումը «տևական ընթացք» է ունեցել, իսկ մյուս կողմից այդ «գործընթացը» համարում են «բնական»: Սակայն զույգ իրողություններ էլ ծառայեցվում են մեկ նպատակի. «...նախ, փորձում են «գիտականորեն հիմնավորել», որ Ադրբեջանում փոքրաթիվ ազգերի ձուլման գործընթացն օրինաչափ երևույթ է, տվյալ տարածքում մեծաթիվ ու փոքրաթիվ ազգությունների բնականոն զարգացմանը հատուկ երևույթ, իսկ մյուս կողմից...՝ մերժել այն իրողությունը, որ Ադրբեջանում փոքր ազգերի ձուլումը չի իրականացվել նախապես մշակված ծրագրով՝ բռնությամբ ու հալածանքով»²⁶: Սակայն կամա թե ակամա այդ իրողությունն ակնհայտ է դառնում: Մասնավորապես իրենք իսկ՝ ադրբեջանցի փորձագետները, նշելով, որ Ադրբեջանն աչքի է ընկնում առանձին էթնիկ խայտաբղետությամբ, հաստատում են, որ վերջիններիս թվակազմը «դժվար է որոշել, քանի որ նրանցից շատերը, կենցաղում պահպանելով իրենց ազգային լեզուն, իրենց ադրբեջանցի են համարում և հա-

²⁵ Մեջբերումը համաձայն՝ **Խոջաբեկյան Վ.**, Ցեղասպանությունը և հայաթափությունը Ադրբեջանում (1918-1990-ական թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2005, № 1, էջ 23, տե՛ս նաև «Коммунист Азербайджана», 1989, № 2, с. 86:

²⁶ Նույն տեղում:

մապատասխանաբար գրանցված են անձնագրերում և մարդահամարներում»²⁷:

Իրավիճակը չփոխվեց նաև հետխորհրդային ժամանակաշրջանում: Ռադիոհաղորդումների ու թերթերի հրատարակման²⁸ միջոցով Ադրբեջանի քրդերը փորձում են պահպանել քրդական մշակույթը, սակայն գնալով ավելի քիչ ընտանիքներ են այսուհետ մտահոգվում սովորեցնել մայրենի լեզուն իրենց երեխաներին: Ադրբեջանի քրդերի հայտնի հասարակական գործիչ Շամիլ Ասկերովը, ով հաճախ էր ճանապարհորդում Ադրբեջանի քրդական համայնքի բնակավայրերով, իր կյանքի վերջին տարիներին նշում էր, որ Ադրբեջանում քրդերի ընտանիքների ավելի քան 50 %-ն ադրբեջաներեն են խոսում միմյանց հետ²⁹:

Սակայն հիշյալ անդամները համակարծիք չեն ադրբեջանցի մասնագետները: Մասնավորապես ադրբեջանցի ազգագրագետ Ալիադա Մամեդովը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում. «Ադրբեջանի քրդերի կյանքում մեծ տեղ ունի ադրբեջաներենը, որից նրանք օգտվում են ոչ միայն ադրբեջանցիների, այլև միմյանց հետ շփումների ընթացքում: Քրդերենը ներկայումս պահպանվում է միայն ավագ սերնդի որոշակի հատվածի շրջանում»³⁰:

²⁷ Մեջբերումը համաձայն՝ Խոջաբեկյան Վ., Ցեղասպանությունը և հայաթափությունը Ադրբեջանում (1918-1990-ական թվականներ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2005, № 1, էջ 23), տե՛ս նաև «Коммунист Азербайджана», 1989, № 2, с. 86:

²⁸ Ժամանակ առ ժամանակ Ադրբեջանի քրդական թերթերը («Դենգե քուրդ», «Դիպլոմատ») փակվում են ֆինանսական դժվարությունների պատճառով կամ անմիջականորեն ադրբեջանական կառավարության կողմից:

²⁹ Rauf Orujev Azerbaijan: Kurds Targeted Again,- Institute for War & Peace Reporting (11 Apr 2003) <https://www.iwpr.net/global-voices/azerbaijan-kurds-targeted-again>.

³⁰ Мамедов А., Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане, «Центральная Азия и Кавказ», № 5 (6), 1999, с. 56.

Վահրամ Պետրոսյանը
Քուրդիստանի նախագահ
Մասուդ Բարզանու հետ
(2018)

Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարության փոխվարչապետ Քուրաթ
Թալաբանին և Վահրամ Պետրոսյանը

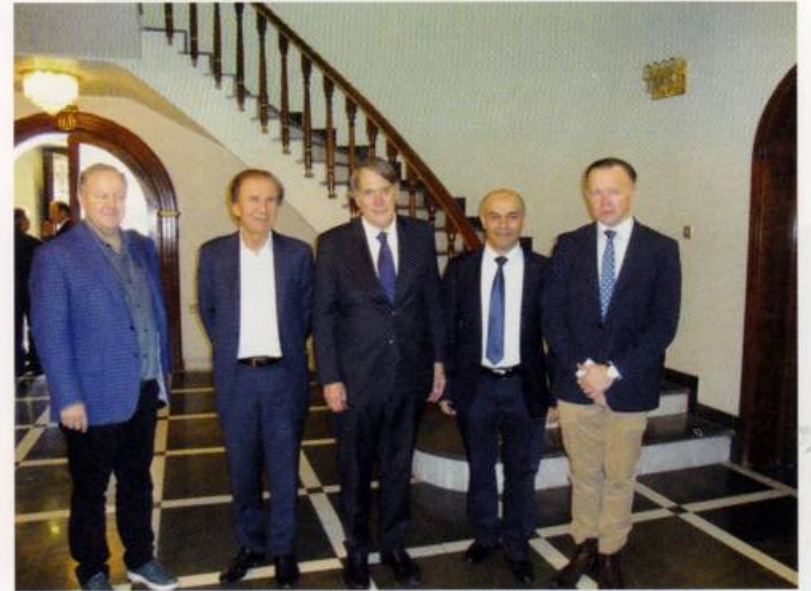
ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ Վահրամ Պետրոսյանը Քուրդիստանի ռեզիդենտ կառավարության արտաքին հարաբերությունների դեպարտամենտի ղեկավար (արտաքին գործերի նախարար) Ֆալահ Մուստաֆայի հետ հանդիպման ընթացքում (Էրբիլ, 2017)

Վահրամ Պետրոսյանը և ԲՀՄ քաղբյուրոյի նախագահ Մալահ Բախտիարը (Սուլեյմանիե, 2016)

Վահրամ Պետրոսյանը «Քուրդիստանի հայրենասիրական միության» (ԲՀՄ) խոսնակ Սադի Փիրեի հետ

Բրենդան Օ'Լերին, Քենդալ Նեզանը, Փիթըր Գալբրայթը, Վահրամ Պետրոսյանը և Գարեթ Սթանսֆիլդը (Էրբիլ, 2017)

Իրաքի արտաքին գործերի և ֆինանսների նախկին նախարար
Հոշյար Զարարին, Վահրամ Պետրոսյանը և ՔՀՄ խոսնակ Մադի
Փիրեն (Էրբիլ, 24.09.2017)

Վահրամ Պետրոսյանը և ՔԴԿ
խոսնակ Հենն Հավրամին

Վահրամ Պետրոսյանը և ՌԴ-ում ՔՌԿ ներկայացուցիչ Խոշավի
Բարաքըրը

Հանդիպում եգիպտացիների հոգևոր առաջնորդ Բարաշեյխի հետ (2018)

Քուրդիստանի անկախության հանրավեժի օրը (Էրբիլ, 25.09.2017)

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ի անկախության հանրավեժի գովազդային պաստառներից

Ադրբեջանի քրդերին նվիրված մի շարք աշխատություններ

Իրանի Իսլամական Հանրապետության քարտեզը՝ ըստ լեզվակիրների տեղաբաշխման

Սուլեյմանիեի միջազգային օդանավակայանը (2015)

Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի օրը Ադրբեջանում կազմակերպված բողոքի ցույցերն Իրաքի թուրքոմանների մասնակցությամբ (25.09.2017)

Ադրբեջանում քրդերի ասիմիլացման խնդրի վերաբերյալ հետաքրքիր տեսակետ է զարգացնում Անար Վալիևն իր «Քրդական խնդիրն Ադրբեջանում. անվտանգության սպառնալիք, թե՞ հերթական խաղ» հոդվածում: Քրդական իրողությունների վերջինիս մեկնումն անչափ կարևոր է հիշյալ խնդրում ադրբեջանական ընկալումը հասկանալու տեսանկյունից: Նշված իրողությունը լիովին ընկալելու համար մեջբերենք Վալիևի խոսքերը. «...Ըստ որոշ աղբյուրների՝ Ադրբեջանում այսօր մոտ 200 հազար քրդեր են ապրում, որոնցից միայն 10 հազարն են տիրապետում մայրենի լեզվին: Ընդ որում՝ հանրապետության քաղաքացիներից շատերը նույնիսկ չեն էլ կասկածում, որ իրենք քուրդ են, քանի որ ոչ իրենք, ոչ էլ իրենց ծնողները չեն տիրապետում մայրենի լեզվին:

Օտարերկրացի բազմաթիվ հետազոտողներ այս իրավիճակը բացատրում են այն փաստով, որ երկար ժամանակահատվածի ընթացքում Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտել են ասիմիլացնել քրդական բնակչությանը: Սակայն դժվար է ընդունել նմանատիպ պնդումները: Իհարկե, Ադրբեջանում քրդերից շատերն իրենց դասում են ադրբեջանցիների շարքին, սակայն ամենևին ոչ այն պատճառով, թե վախենում են իրենց հանդեպ բացասական վերաբերմունքից: Խորհրդային տարիներին նումենկլատուրային տեղեր էին զբաղեցնում, և հիմա էլ զբաղեցնում են բոլոր ազգերի ու էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ հայերը⁽¹⁾, լեզգիները, ռուսները, քրդերը և այլն: Փաստն այն է, որ Ադրբեջանի քրդերը, որոնք, ինչպես մենք արդեն նշել ենք, արդեն երկար ժամանակ են ապրում այս տարածքում, էականորեն տարբերվում են Թուրքիայի, Իրաքի, Սիրիայի և Հայաստանի քրդերից: Նրանք կրում են ադրբեջանցիների բազմաթիվ հատկանիշներ, նաև ավանդույթները, մշակույթը, մտածելակերպը, բնավորությունը: Եվ նույնիսկ մարդաբանական տեսանկյունից հանրապետության

քրդերը շատ քիչ են տարբերվում աղբբեջանցիներից: Բացի այդ՝ պետք է նաև հաշվի առնել, որ խորհրդային ժամանակներում Աղբբեջանը չէր կարող վարել անկախ ներքին քաղաքականություն:

Նույնիսկ եթե քրդերին վտրձեին ասիմիլացնել (ձուլել, ուժացնել - Վ. Պ.), ապա այդ քաղաքականության «հայրերը» կլինեին ոչ թե Աղբբեջանի ղեկավարները, այլ մոսկովյան պաշտոնատար անձինք: Դժվար է պատկերացնել, որ Միր-Ջաֆար Բաղդիրովը՝ Աղբբեջանի 1930-ական թվականների ղեկավարը, կհամարձակվեր իր սեփական նախաձեռնությամբ, առանց Ստալինին հաշվի առնելու, վերացնել Քուրդիստանի օկրուգը և սկսել քրդերի ձուլումը: Այստեղ խոսք կարող է գնալ միայն բնական ձուլման մասին»³¹: Հեղինակի փաստարկները չեն համապատասխանում իրականությանը. Քուրդիստանի օկրուգի լուծարումը չի առնչվում Միր-Ջաֆար Բաղդիրովի գործունեությանը: Անվիճելի են նաև Կենտրոն-պերիֆերիա հարաբերությունների շրջանակներում Աղբբեջանի՝ Կենտրոնից ցանկալի որոշումներ կորզելու հնարավորություններն ու Աղբբեջանում քրդերի ասիմիլացման ծրագրի իրագործումը: Ասիմիլացումը միանշանակ բացասական իրողություն է: Սակայն ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ իրենք՝ աղբբեջանցի մտավորականներից շատերն ու նույնիսկ աղբբեջանցի քրդերից ոմանք, ձգտում են շրջանառության մեջ դնել այն տեսակետը, թե պետք է տարբերակել կամավոր և բռնի

³¹ Մեջբերումը համաձայն՝ Велиев А., Курдская проблема в Азербайджане: угроза безопасности или очередная игра?, http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-02/13.velievru.shtml:

ասիմիլացումները՝ կամավոր ասիմիլացումը միանշանակ դիտարկելով որպես բնականոն ու «բնական» իրողություն³²:

Թեև Աղբբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը բազմիցս հայտարարել է, որ Աղբբեջանը «հանդուրժողականության մոդել»³³ հանդիսացող մի երկիր է, որտեղ ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը երկրի կառավարության առաջնային խնդիրներից է, երկրի քրդական համայնքի որոշակի հատվածը մտահոգված է թե՛ ազգային փոքրամասնությունների (մասնավորապես քրդերի) նկատմամբ անհանդուրժողականության մթնոլորտի աճով, թե քրդերի՝ որպես ինքնուրույն էթնիկ միավորի անհետացման վտանգով:

2011 թվականի հունիսի 29-ին Բաքվում կայացած մամուլի ասուլիսի ընթացքում քրդական «Դիպլոմատ» թերթի գլխավոր խմբագիր Թահիր Սուլեյմանովը հանրությանը ներկայացրեց Աղբբեջանում բնակվող քրդերի դիմումը՝ նախագահ Իլհամ Ալիևին: Դիմում-հայտարարության մեջ մասնավորապես ասվում էր.

³² Մասնավորապես խոսելով Աղբբեջանի քրդերի մայրենի լեզվին չտիրապետելու մասին՝ ազգությամբ քուրդ Աղալիաթ Խաշիմովը Ռաուֆ Օրուջևի հետ զրույցում նշում է հետևյալը. «Իմ հայրը ինձ ասել է, որ մեր նախնիները Ղարաբաղ են տեղափոխվել Իրանական Քուրդիստանից մոտ 200 տարի առաջ, երբ նրանք բոլորն էլ պարսկերեն էին խոսում: Հիմա էլ մենք բոլորս աղբբեջաներեն ենք խոսում: Դրանում ոչ մի սխալ բան չկա, քանի դեռ ոչ ոք չի ստիպում մեզ սովորել այն»: Rauf Orujev Azerbaijan: Kurds Targeted Again,- Institute for War & Peace Reporting (April 11, 2003) <https://www.iwpr.net/global-voices/azerbaijan-kurds-targeted-again>: Վերոհիշյալ տեսակետն իր մեջ երկու ուղերձ է պարունակում. առաջին՝ հիմնավորել կամավոր ասիմիլացման վարկածը, երկրորդ՝ շեշտել Ղարաբաղ տեղափոխվելու իրողությունը:

³³ See Azerbaijan: A Model Of Tolerance, President Says, Radio Free Europe/Radio Liberty (April 07, 2011), https://www.rferl.org/a/azerbaijan_model_of_tolerance_aliev_says/3550444.html:

• Աղբրեջանում քրդերը՝ որպես ժողովուրդ, «ոչնչացման» սպառնալիքի առջև են կանգնած, հետևաբար անհրաժեշտ է նրանց համար «ստեղծել դպրոցներ, թատրոններ, ազգագրական խմբեր և մշակութային քարոզչություն իրականացնել հեռու-տաալիքներում»:

• Աղբրեջանի խորհրդարանում քրդերը ներկայացված չեն, ինչը ցույց է տալիս «այս ազգի նկատմամբ բացասական վերաբերմունք»:

• «Աղբրեջանում ապրող քրդերի շրջանում այն կարծիքն է ձևավորվել, որ իրենց ծագումը պետք է թաքցնեն, քանի որ դա կարող է բացասական հակազդեցություն առաջ բերել»:

• «Այլ ազգերի պես մենք (քրդերը -Վ. Պ.) նույնպես ազգային լեզվով դպրոցների, նորմալ մշակութային տարածության կարիքն ունենք, ինչը կկանխեր քրդերի՝ որպես ինքնուրույն էթնիկ միավորի անհետացումը»³⁴:

Աղբրեջանում ոչ կոմպակտ ապրող քրդերի ձուլման գործընթացն ու վերջինիս բարձր տեմպերն անհերքելի իրողություն են, և Աղբրեջանում գործող գրեթե բոլոր՝ ՔՌԿ-ամետ³⁵ և PKK-ամետ քրդական կառույցներն իրենց առաջնահերթ խնդիրն են համարում քրդական ինքնության պահպանումը:

³⁴ Курды жалуются на притеснения в Азербайджане, ИА REGNUM (29 июня 2011), <https://regnum.ru/news/1420159.html>.

³⁵ Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարություն (ՔՌԿ, անգլերեն՝ Kurdistan Regional Government-KRG) հավաքական անվանմամբ կոչվում են Իրաքյան Քուրդիստանի օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինները՝ որպես մեկ ամբողջություն: Ներկայումս ՔՌԿ անմիջական վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքները կազմում են շուրջ 40 հազ. կմ²: Էրբիլի և Բաղդադի միջև կան տարածքային վեճեր: Եթե դրանք կարգավորվեն ՔՌԿ-ի օգտին, ապա նրա վերահսկած տարածքը կկրկնապատկվի:

Եթե Աղբրեջանի քրդերին մտահոգում է ինքնության կորստի վտանգը, ապա երկրի ազգայնականներին, ընդհակառակը՝ ազգային փոքրամասնությունների «սպառնալիք հանդիսացող» ներկայացվածությունը երկրի օրենսդիր և գործադիր մարմիններում: Մասնավորապես Աղբրեջանում որոշակի ցնցում առաջ բերեց հայտնի քաղաքագետ Ջումշուդ Նուրիևի թուրքական «Հյուր-րիյեթ» թերթին տված հարցազրույցը, որտեղ նա նշում էր, թե աղբրեջանական կառավարության կազմում 21 %-ը քրդեր են, իսկ 19 %-ը՝ հայեր³⁶:

³⁶ Այս խնդրին անդրադարձան նաև աղբրեջանական ընդդիմադիր «Ազադլըզ» և «Ենի մուսավաթ» թերթերը: Նուրիևը հետևողականորեն նշում էր. «Խորհրդարանի ներկա կազմի մեջ էթնիկները (նկատի ունի ազգային փոքրամասնությունները - Վ. Պ.) կազմում են ավելի քան 50 %-ը...: Այս պահին էթնիկները մեզից վերացել են մեր բոլոր իրավունքները: Այն դեպքում, երբ երկրի բնակչության 80 %-ը թուրք-ազերի են, այս 20 % էթնիկները վերահսկում են այն 80 %-ին...: Բարուն նույնպես պետք է մաքրվի հայերից: Նրանց թիվը խորհրդարանում և կառավարությունում կազմում է մոտ 19 %: Այն է՝ խորհրդարանի կամ կառավարության յուրաքանչյուր հինգերորդ անդամի կամ մայրը, կամ կինը հայուհի է: Որտե՞ղ է նրա մենք գնում այս ճանապարհով»: В Азербайджане шок: 40 % состава правительства и парламента – армяне и курды, «Noev kovcheg», № 09 (156) Сентябрь 2010 года. <http://noev-kovcheg.ru/mag/2010-09/2186.html>, "В Азербайджане шок: 19 % состава правительства и парламента Азербайджана – армяне": оппозиционные СМИ,- ИА REGNUM (12 августа 2010), <https://regnum.ru/news/1314-147.html>:

ՀՀ ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆ ՈՒ «ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ ԿՈՄԻՏԵ»

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Քուրդիստան կոմիտե» հասարակական կազմակերպությունը Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարությունում գրանցվել է 1993 թվականին և գործում է մինչ օրս: Այդ ժամանակահատվածում «Քուրդիստան կոմիտե» ղեկավարել են հինգ նախագահներ՝ Շարաֆ Աշիրի, Կառլեն Չաչանի, Չարքյազ Սասոյան, Սլո Դրբոյան, և հիշյալ կոմիտեի գործող նախագահ Ժենիկա Ղադրը (Ժենյա Ամիրյան)¹:

Կոմիտեի գրանցման օրվանից կառույցի նվիրյալ ընկերների ջանքերով հիմնվեցին և լույս տեսան «Բոտան», իսկ այնուհետև՝ «Միջագետք» երկշաբաթաթերթերը: Վերջինս տպագրվում էր 4 մամուլ ծավալով, որի առաջին 14 էջերը հայերեն էին, իսկ վերջին երկուսը՝ քրդերեն, որոնք ծառայում էին քրդերենի ուսուցման և քրդական մշակույթի զարգացմանն առնչվող հարցերին:

2002 թվականին Երևանում լույս տեսավ քրդերեն «Zimane de» (Մայրենի լեզու) այբբենարանը՝ «Հայաստանի գրողների միության» քրդական բաժանմունքի նախագահ Կառլեն Չաչանիի հեղինակությամբ:

¹ 2010 թվականին հաշվետու կոնֆերանսում միաձայն ընտրվելով որպես «Քուրդիստան կոմիտե» հասարակական կազմակերպության նախագահ՝ Ժենիկա Ղադրը (Ժենյա Ամիրյան) մինչ օրս բարձր պատասխանատվությամբ համակարգում և ղեկավարում է կոմիտեի աշխատանքները:

1997 թվականին «Քուրդիստան կոմիտեին» կից ստեղծվեց «Հայ-քրդական բարեկամություն» ընկերությունը, որի շնորհանդեսը տեղի ունեցավ «Հայաստանի գրողների միության» սրահում նույն թվականի ապրիլի 16-ին: Ընկերության նախագահն էր Ռոզա Ղազարյանը, իսկ պատվավոր նախագահը՝ աշխարհահռչակ մանրաքանդակագործ Էդուարդ Ղազարյանը: Ընկերության կազմում առաջադրվեցին հայ և քուրդ հասարակական գործիչներ, բժիշկներ, գիտնականներ², պատմաբաններ, համայնքների ղեկավարներ: Բոլորի ցանկությունը մեկն էր՝ ընկերության աշխատանքները ծառայեցնել հայ-քրդական բարեկամության խորացմանն ու ամրապնդմանը:

Էական ձեռքբերում էր «Բարեկամություն» հասարակական-պատմական, մշակութային, գրական ամսագրի հիմնումը, որի խմբագրական կոլեգիայի անդամներն էին Ռոզա Կիրակոսյանը, Գևորգ Ղարիբջանյանը, Դերենիկ Վարդումյանը, Դավրեշե Ջավոն, Մաքսիմե Խամոն, Վլադիմիր Չատուր, Կառլենե Չաչանին և Ժենիկա Ղադրը (Ժենյա Ամիրյան): Ամսագիրը լույս էր տեսնում եռամսյա պարբերականությամբ: Ամսագրում տպագրվում էին աշխարհում և Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ նյութեր՝ հանրությանը ծանոթացնելով ինչպես քուրդ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքին, այնպես էլ մշակութային կյանքի զարգացումներին: Հայ և քուրդ մտավորականների համատեղ աշխատանքների շնորհիվ ամսագիրն անդրադառնում էր նաև հրատարակվող քրդագիտական հետազոտություններին ու նյութերին՝ անհրաժեշտության դեպքում արձանագրելով տեղ գտած ոչ ճիշտ մեկնաբանություններն

² Նրանց շարքում էր նաև Գևորգ Ղարիբջանյանը:

ու մտցնելով պարգաբանումներ, որոնք մատուցվում էին ընթերցող լայն հասարակայնությանը³:

«Հայ-քրդական բարեկամության» մասնաճյուղեր բացվեցին Թալին և Հոկտեմբերյան (ներկայում՝ Արմավիր) քաղաքներում: Ակտիվացավ նաև քրդական համայնքի մշակութային կյանքը⁴:

Հայաստանի մեծ քաղաքներում կազմակերպվում էին հայ-քրդական դարավոր բարեկամությանը նվիրված ցուցահանդեսներ⁵:

2007 թվականի հունիսին հրավիրված համաժողովում ստեղծվեց մեկ այլ քրդական կառույց՝ «Հայաստանի քրդական ազգային խորհուրդը», որի նախագահ ընտրվեց «Քուրդիստան» կոմիտեի անդամ Կնյազ Հասանովը: Միննույն ժամանակ որոշում կայացվեց լույս ընծայելու Հայաստանի քրդական ազգային խորհրդի պաշտոնաթերթը՝ Զագրոս լեռնաշղթայի անունով, որի գլխավոր խմբագիր առաջադրվեց Ալիխանե Մամեն: «Զագրոս»

ամսաթերթը լույս է տեսնում մինչ օրս՝ ՀՀ պետական աջակցությամբ, 12 էջ ծավալով, որից 1 էջը՝ քրդերենով: Թերթի էջերում լուսաբանվում են ինչպես Հայաստանին, այնպես էլ ՀՀ քրդական համայնքի կյանքին և քուրդ ժողովրդի պատմությանն առնչվող նյութեր, վեր են հանվում առկա ձեռքբերումներն ու բացթողումները:

Քուրդ ժողովրդի պատմությունը ներառում է հարուստ և ազգային տեսանկյունից ինքնատիպ նյութական մշակույթ, որի բազմազան ձևեր ու տեսակներ դրսևորվում են կիրառական նշանակությամբ: Մասնավորապես քրդական համայնքի կենցաղում առանձնահատուկ նշանակություն ունի տարազը, զգեստներն ու զարդերը բնորոշվում են ազգային աշխարհաբանական յուրակերպություններով: Ուշագրավ են նաև քրդական տապանաքարերի ձևերն ու տիպերը: Տակավին օգտագործվում են տարբեր տեսակի խնոցիներ և մթերք պահպանելու համար նախատեսված կճուճներ, չափազանց հարգի են ձեռագործ գորգերը: Տարածում ունեն նաև ազգային նրբերանգներով առանձնացող գուլպաները, այծի սև մազերից գործված յուրօրինակ վրանները:

Հայաստանի քրդական համայնքն ունի ավանդույթ դարձած իր միջոցառումների շարքը:

- Մասնավորապես յուրաքանչյուր տարի քուրդ ժողովրդի մշակույթն արտացոլող ցուցանմուշները՝ տարազ, հին կենցաղային իրեր և գորգեր, ներկայացվում են էրեբունի թանգարանում և Հ. Շառամյանի անվան ժողովրդական ստեղծագործական կենտրոնում: Իրականացրած գործունեության համար կոմիտեն բազմիցս արժանացել է պատվոգրերի:

- Ավանդույթի համաձայն՝ ամեն տարի «Քուրդիստան» կոմիտեն իր մասնակցությունն է ունենում Հ. Թումանյանի տուն-թանգարանում անցկացվող հեքիաթասացության և բարբառի

³ Ինչպես «Քուրդիստան կոմիտեում» (մինչ 2010 թ. նախագահ դառնալը), այնպես էլ «Հայ-քրդական բարեկամություն» կազմակերպությունում Շենիկա Ղադրը (Շենյա Ամիրյան) վարել է նախագահի տեղակալի պաշտոնը և հասարակայնության հետ կապերի պատասխանատուն էր:

⁴ Մասնավորապես Թալին քաղաքի ինքնագործ խումբը, որի պատասխանատուն էր Թալինի քաղաքապետը, ով նույնպես «Հայ-քրդական բարեկամություն» կազմակերպության անդամ էր, գործուղվեց Ֆրանսիա՝ համերգային շրջագայության՝ ներկայացնելու հայ և քուրդ ժողովուրդների երաժշտությունը: Խումբն արժանացավ բազմաթիվ պատվոգրերի և շնորհակալագրերի:

⁵ Մասնավորապես Հոկտեմբերյանի մշակույթի տանը կազմակերպվեց հայ-քրդական դարավոր բարեկամությանը նվիրված մեկշաբաթյա ցուցահանդես, որտեղ ներկայացվեցին աշխարհահռչակ մանրաքանդակագործ, «Հայ-քրդական բարեկամություն» ընկերության պատվավոր նախագահ Էդուարդ Ղազարյանի ձեռքի աշխատանքները: Այդ շարքում հիշարժան էին մեկ մագի վրա հայերի և քրդերի պարերի արտացոլումը կամ հայտնի ավտոմատ Կալաշնիկովը, որը նախատեսված է պատերազմներում որպես մարտական զենք օգտագործման համար, սակայն Էդուարդ Ղազարյանի արվեստում դարձել էր ժողովուրդների բարեկամության երաժշտությունն արտացոլող երաժշտական գործիք:

մրցույթներին, որտեղ համայնքի ներկայացուցիչները հանդես են գալիս մայրենի լեզվով՝ արժանանալով դրամական խրախուսանքի և մեդալների:

«Քուրդիստան կոմիտեն» սերտորեն համագործակցում է Հայաստանում բնակվող 12 ազգային փոքրամասնությունների հետ: «Քուրդիստան կոմիտեն» ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների համայնքների հետ մասնակցել է «Հայաստանը մեր տունն է» փառատոնին, «Էրեբունի-Երևան» ամենամյա տոնակատարություններին, «Կերպարվեստի և դեկորատիվ կիրառական արվեստի» ցուցահանդեսներին, ազգային փոքրամասնությունների երաժշտական փառատոններին, Կանանց միջազգային օրվան՝ Մարտի 8-ին, Հայաստանի բանակի կազմավորման, Հաղթանակի օրվան նվիրված և Հայաստանում անցկացվող բազմաթիվ միջոցառումներին:

Պետականություն չունեցող ժողովրդի համար կարևորվում է կրոնի, ազգային մշակույթի, մայրենի լեզվի, պատմության և ավանդույթների պահպանումը, և «Քուրդիստան» կոմիտեն հիշյալ առաքելությունն ունի: Իր հերթին Հայաստանի Հանրապետությունը կոմիտեի ստեղծման օրվանից մինչ օրս մեծ տեղ է հատկացնում համայնքին, նրա բարձրացրած բոլոր հարցերին ու խնդիրներին:

Հայաստանի Հանրապետությունում 1930 թվականից ի վեր մինչ օրս հրատարակվում է «Ռյա թագա» քրդերեն թերթը, գործում են քրդերեն և եզդիերեն ռադիոհաղորդումների բաժինները: «Հայաստանի գրողների միությունում» գործունեություն է ծավալում քուրդ գրողների բաժանմունքը: Գործում է «Քուրդ ստավոթականների խորհուրդը»:

Յուրաքանչյուր տարի ՀՀ կառավարության աջակցությամբ անցկացվում են գրքերի ցուցահանդեսներ, որտեղ տեղ են գտնում

քրդական համայնքի նշանավոր գրողների մեծաթիվ գրքեր, ամսագրեր և թերթեր: Հրատարակվել են ազգային փոքրամասնությունների գրողների և բանաստեղծների ստեղծագործությունները՝ ներառվելով ավանահիներում:

ՀՀ կառավարության կրթության և գիտության նախարարության հսկողության և հովանու ներքո հաստատվեցին 1-12-րդ դասարանների աշակերտների համար քրդերեն և քրդական գրականություն առարկայի հայեցակարգը, առարկայական չափանիշներն ու ծրագրերը: Արդեն գործածության մեջ է դրված լատինատառ այբբենարանը՝ քրդերենի կուրմանջի բարբառով, որը պատրաստել է ՀԳՄ քուրդ գրողների բաժանմունքի նախագահ, «Զագրոս» թերթի գլխավոր խմբագիր, բանաստեղծ Ալիխանե Մամեն⁶: Հայաստանի քրդական համայնքի և «Քուրդիստան» կոմիտեի համատեղ աշխատանքի արդյունքում այսօր 21 քրդաբնակ գյուղերի դպրոցներում իրականացվում է քրդերեն լեզու և գրականություն առարկայի դասավանդում:

ՀՀ քրդական համայնքն ու «Քուրդիստան կոմիտեն» անմասն չեն մնում նաև Քուրդիստանում և ողջ աշխարհում տեղի ունեցող, քրդերին առնչվող քաղաքական և հասարակական իրադարձություններից: Կոմիտեի անդամները, հետևորդներն ու համակիրները հանդես են գալիս քրդերի իրավունքների ոտնահարումը դատապարտող կոչերով, ցույցերով, երթերով, մամլո ասուլիսներով: Բազմիցս բողոքի և կոչի դիմում-նամակներ են հանձնվել Հայաստանի Հանրապետությունում տեղակայված տարբեր դեսպանատներին և ՄԱԿ-ի գրասենյակին:

⁶ 5-12-րդ դասարանների դասագրքերի շնորհանդեսն անցկացվեց Արագածոտնի մարզում, որին մասնակցում էին համայնքային դպրոցների տնօրենները, ԿԳԼ մարզային պատասխանատուները և բազմաթիվ ուսուցիչներ ու գյուղապետեր:

ՀՀ քրդական համայնքն ու «Քուրդիստան կոմիտեն» Շանգալի ցեղասպանության հետևանքով տեղահանված ու անօթևան մնացած եզդիների համար ՀՀ ողջ տարածքում կազմակերպեցին օգնության հավաքագրում՝ այն հասցնելով Շանգալ⁷:

Հայաստանը նաև քուրդ ժողովրդի հայրենիքն է, որտեղ ստեղծված են նպաստավոր պայմաններ քրդերի համար: Դրա վառ ասպարեզն է նաև ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների (պատգամավորների) ընդգրկումը ՀՀ Ազգային ժողովի կազմում:

⁷ Ազգային ժողովի բաղում Շանգալի աջակցությանը նվիրված հայ և քուրդ երգիչների մասնակցությամբ անցկացված բարեգործական համերգը լայն արձագանք գտավ հայ և քուրդ ժողովուրդների շրջանում:

Нодар Мосаки

*Старший научный сотрудник Института востоковедения РАН
Кандидат исторических наук*

ОТНОШЕНИЕ КУРДОВ К ГЕНОЦИДУ АРМЯН

(по материалам курдоязычных СМИ)

Բանալային բառեր - ժողովուրդների դեմոկրատական կուսակցություն (ԺԴԿ), Իրաքյան Քուրդիստան, «Փոփոխություններ» («Գորրան») կուսակցություն, «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (ՔԱԿ), «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ), «Քուրդիստանի հայրենասիրական միություն» (ՔՀՄ), Քուրդիստանի վտարանդի խորհրդարան (ՔՎԽ):

Ключевые слова: Иракский Курдистан, Демократическая партия Курдистана (ДПК), Демократическая партия народов (ДПН), Патриотический Союз Курдистана (ПСК), Партия Перемен (Горран), Рабочая Партия Курдистана (РПК), Парламент Курдистана в изгнании (ПКИ).

Key words: Changes (Gorran) Party, Iraqi Kurdistan, Kurdistan Democratic Party (KDP), Kurdistan Parliament in Exile (KPE), Kurdistan Workers' Party (KWP/PKK), Patriotic Union of Kurdistan (PUK), Peoples' Democratic Party (PDP/ HDP).

Введение

Геноцид армян в Османской империи является сложной темой в курдском общественном дискурсе. При этом отношение курдских политиков, публицистов и интеллектуалов к этой теме до сих пор не становилось предметом пристального внимания исследователей. Во многом это обусловлено отсутствием среди армянских исследователей, для которых, по понятным причинам, тема геноцида является

ключевой, специалистов, знающих курдский язык и, соответственно, способных систематически изучать курдоязычную прессу и иные материалы, публикующиеся на курдском языке.

Настоящая статья является одной из первых попыток на пути изучения данной темы. В работе исследуются тексты на диалекте курманджи, который используется курдами Турции, а также материалы южнокурдистанского медиахолдинга Rûdaw¹, публикуемые на этом диалекте, предназначенные преимущественно для курманджи диалектных курдов. Статья не претендует на полный охват публикаций, однако отобранные СМИ являются наиболее значимыми среди курдоязычных изданий, охватывают и отражают позицию основных курдских акторов. Необходимо отметить, что особенно громко заявления «курдов» в отношении Геноцида армян, а также внутрикурдские дискуссии по этой теме звучат в последние годы, тем самым актуализируя изучение курдского взгляда на Геноцид армян. Такая активность в определённой степени связана с политическим прогрессом курдов как в Турции, так и в регионе, обуславливающим формирование позиции к разнообразным международным и внутренним вопросам, в том числе и к особо важной проблеме Геноцида армян. Это и стало определяющим для периодизации исследуемой базы, которая ограничивается лишь последними несколькими годами.

В работе не исследуются различные аспекты отношения к Армени и этническим армянам. Эти и другие важные вопросы, касающиеся Геноцида армян, его признания, исторических деталей,

¹ Медиахолдинг Rûdaw является, пожалуй, единственным на сегодня общекурдистанским телеканалом, который уделяет значительное внимание не только той части Курдистана, в которой он был создан, но и другим частям Курдистана, а также различным странам мира, в которых имеются курдские общины. Rûdaw известен своей близостью к ДПК, точнее – к Нечирвану Барзани, имеет огромные по сравнению с другими курдскими медиахолдингами финансовые и технические возможности. В его состав входят телеканал, радиостанция, газеты на сорани и курманджи, сайт.

ответственности и иных аспектов в силу своей многоохватности требуют отдельного комплексного разностороннего исследования. В этой связи, хотелось бы отметить, что, несмотря на наличие разнообразной литературы, я сознательно не обращался к специальным источникам, дабы фокус статьи не был сдвинут с анализируемых вопросов. Таким образом, цель статьи – лишь зафиксировать представления курдов о геноциде армян. Тем не менее, несмотря на ограниченный круг рассматриваемых вопросов и в определённой степени повествовательный характер подачи анализируемого материала, в работе предпринята попытка рассмотреть современный взгляд курдов на Геноцид армян в контексте существующих социально-политических обстоятельств. Хотя в статье даны некоторая авторская интерпретация и анализ различных позиций, высказанных курдами по отношению к этому вопросу, что объясняется необходимостью выделения сути в анализируемых взглядах для адекватного понимания того, что именно выражается в суждениях по отношению к исследуемому вопросу, автор тем не менее не оценивает правомерность (или неправомерность) тех или иных положений, касающихся точек зрения курдских партий, интеллектуалов и публицистов на Геноцид армян.

При анализе текстов на курманджи следует отметить особенности использования в курдском языке терминов, обозначающих «геноцид». Курдифицированная форма этого международного термина – *jênosîd* (или с неправильным написанием второй буквы – *jenosîd*) употребляется крайне редко, ещё реже используется неправильная форма – *gênosîd*, которую применяют в основном эмигрировавшие из Армении курды (езиды), находясь под влиянием русскоязычной формы². Исходя из анализа международных ин-

² См., например: Boyîk E., Gênosîda Ermeniya / Le gênosîda Êzdiyan ÇIMA Naye bîranîn // <http://www.bahzani.net/kurdi/show.php?aid=1529>, 25.04.2014.
Eşo W. Kurdzanîn zirereke mezin ket (bi mûnasebeta wefatkirina Şekroyê Mihoyî) // <http://www.xoybun.com/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=2626>.

тернет-поисковых систем термин *jênosîd* в курдоязычных текстах употребляется в основном в отношении курдов, преимущественно курдов Ирака, имеются ввиду операция «Анфаль» и в особенности применение химического оружия в Халабдже, реже о резне курдов в Дерсиме в 1937-1938 гг. Для обозначения Геноцида армян используют в основном слова *komkuji* – дословно – массовые убийства, массовая резня. Редко используются слова *gelqirî*³ и *gelkuji*, обозначающие резню какого-либо народа (этноса), *tevkujî* – массовое убийство, чаще – *qelîyam* – резня, *qir[r]kirin* – массовая резня и особенно часто *komkuji* – массовая резня. Все эти слова фактически означают «геноцид» и именно в таком контексте используются в курманджидиалектных текстах.

Значительное количество заявлений и выступлений по этому вопросу приходится на представителей Партии рабочих Курдистана (ПРК) и многочисленных аффилированных с ней организаций (далее – «ПРК и Со»), что обусловлено особым, почти монопольным положением этой партии на курдской политической сцене в Турции, а также её левой идеологией. Однако в статье рассматривается и позиция курдских публицистов и интеллектуалов (поскольку курдских политиков за исключением ПРК в Турции фактически не существует) вне ПРК. В работе также уделено место анализу отношения к Геноциду армян среди политиков и интеллектуалов Южного Курдистана и формирующейся позиции к этому вопросу южнокурдистанской администрации, что представляет особый интерес в условиях постепенной институционализации Южным Курдистаном своего де-факто независимого статуса. Исторические и политические условия, обуславливающие позицию южнокурдистанских курдов в этом вопросе, отличаются от условий, которые имеются у их турецких собратьев. Иракский Курдистан не был вовлечён в процесс Геноцида армян. Вместе с тем ситуация в Южном Курдистане и вокруг него в

³ См., например: Eşo W., Указ. Соч. *Enfal li Swedê ket listeya jenosîdê* // [Газета] Rûdaw. Çapa Ewrtûra. 01.11.2009, № 18, с. 10.

значительной мере определяет состояние всего курдского вопроса⁴, тем самым, Южный Курдистан рассматривает себя в качестве центра всего курдистанского этногеографического ареала, что обуславливает необходимость формирования своей позиции в связи с разнообразными вопросами международной политики, касающихся курдов, либо различных аспектов внутренней политики в других частях Курдистана, непосредственно не затрагивающих интересы нынешних южнокурдистанских властей.

Отношение турецких курдов к Геноциду армян

Следует отметить, что ещё в апреле 1997 г. Парламент Курдистана в изгнании (ПКИ)⁵ принял «резолуцию» о признании геноцида. В этой резолюции, в частности, говорилось: «В Курдистане вместе с курдами жили ассирийцы⁶ и армяне. Оккупация и раздел Курдистана повлияли не только на курдов, но также на ассирийцев и армян. Колониалистская политика настраивала эти народы против курдов и против друг друга, создавала конфликты и совершала депортации. Решение о геноциде ассирийцев и армян было принято

⁴ Лазарев М., Иракский Курдистан – прообраз курдского государства? // «Азия и Африка сегодня», 2007, № 4, с. 46.

⁵ ПКИ был создан в 1995 г. после того, как в 1994 г. считающаяся прокурдской Демократическая партия (DEP) была запрещена Конституционным судом Турции, часть депутатов турецкого парламента от Демократической партии была арестована, часть – под угрозой ареста бежала в Европу. В связи с этим Партией рабочих Курдистана был создан т. н. Парламент Курдистана в изгнании, куда вошли бежавшие в Европу депутаты ВНСТ от Демократической партии, а также «избираемые» курдскими общинами (фактически – назначаемые ПРК) представители. ПКИ стал попыткой создания со стороны ПРК легального дипломатического крыла и прекратил существование в 1999 г. в связи с созданием Национального конгресса Курдистана (НKK). Фактически, и ПКИ и НKK, несмотря на их заявления об общекурдистанском статусе, следует рассматривать лишь в качестве подразделений ПРК.

⁶ В используемых в настоящей статье курдоязычных текстах по большей части ассирийцы называются собственно ассирийцами, халдеями и несторианами. Мною все они объединены в один термин – «ассирийцы».

властями Османской империи. Исполнителями геноцида были хамидие из курдских племен. Турецкие власти и в настоящее время осуществляют геноцид с целью изменить демографию в Анатолии. Оттоманское государство и его партнеры хамидие, сформированные из некоторых курдских племен, ответственны за преступления перед историей». Далее председатель исполкома ПКК Зубейр Айдар заявил, что осуждает Геноцид армян.

Таким образом, эта резолюция «Парламента Курдистана», фактически являвшегося «дипломатическим» крылом ПРК, полностью отражала позицию этой влиятельнейшей среди курдов Турции партии. Согласно этой позиции, «в Курдистане» (т.е. уже тогда на земле курдов, отмечая всякие претензии армян на свою автохтонность на этой территории), наблюдались идиллические отношения между курдами, которые фактически обозначаются в качестве коренного и «главного народа» и другими народами («вместе с курдами жили...») — армянами и ассирийцами. Однако колониализм, настраивая и провоцируя христиан против курдов, стал причиной «конфликтов и депортаций», т.е. геноцида армян. Тем самым, причиной Геноцида армян ПРК считала колониалистов и «поверивших» колониалистам армян, хотя и называла реальных исполнителей («хамидие из курдских племён»), указанных в качестве «партнёров» Османского государства, с которым проводилась аналогия современного турецкого государства, осуществляющего «геноцид курдов» и изменение демографической обстановки, имея ввиду выселение курдов из Курдистана. То есть курды представлялись нынешними жертвами турецкого геноцида — эдакими «современными армянами».

Именно Запад выставляется ПРК (да и не только ПРК) основным провокатором геноцида армян. По мнению ПРК, деятели Турции, великие державы на основании соглашения Сайкс-Пико планировали передать значительные территории Курдистана армянам и создать на этих землях «Великую Армению». Во время русско-турецкой войны армяне подстрекались извне, однако вскоре были

брошены на произвол судьбы. При этом автор, близкий к ПРК, осовременивал проблему Геноцида армян, отмечая, что как ранее турки депортировали армян, так ныне они делают это в отношении курдов⁷.

В своём известном «письме армянскому народу», опубликованному в армянской газете «Агос», лидер ПРК Абдулла Оджалан, признавая Геноцид армян и заявляя о необходимости разделить боль армян, также писал, что «многовековые отношения между народами были испорчены модернистским государством и темой национального монолитного государства»⁸, идеи которых пришли в Турцию с Запада.

Подобного рода представлениями и объясняется интерпретация публикации в британской газете «Independent» с фотографией, сделанной во время Геноцида армян, на которой на фоне останков армян, судя по всему, в районе Эрзурума были запечатлены трое турецких и двое германских офицеров⁹, что было расценено как участие немецких военных в Геноциде армян и не могло не вызвать интереса ПРК в связи с её левой идеологией, считающей, что именно великие империалистические державы наряду с турецкими властями ответственны за геноцид. СМИ ПРК, подробно пересказав эту статью с характерной интонацией¹⁰, умолчали, об известном факте, что на фотографии кроме турецких и немецких офицеров несколько поодаль стоит ещё один человек — в курдской одежде. Таким образом, задаётся именно классовый подход в интерпретации различных аспектов этой проблемы.

⁷ Koçgiri Ş., İtihat Terakî û Qirkirina Ermeniyân // <http://www.pkkonline.com/ku/index.php?sys=article&artID=660>.

<http://www.komunar.net/ku/index.php?sys=nuce&dw=nivis&id=655>, 10.02.2014.

⁸ Nameya Ocalan a ji bo gelê Ermenî // <http://sterk.tv/6293-nameia-ocalan-a-ji-bo-gele-ermeni.html#.VqaUZPmLTIU>, 30.01.2014.

⁹ Fisk R., Photograph links Germans to 1915 Armenia genocide. Newly discovered picture shows Kaiser's officers at scene of Turkish atrocity // Independent, 21.10.2012.

¹⁰ Di qirkirina Ermeniyân de têkiliya Almanan // ANF, 22.10.2012.

Подобный подход в целом характерен для курдских политиков, интеллектуалов и публицистов. Можно даже утверждать, что именно в рамках указанной парадигмы различные курдские представители и интерпретируют проблему Геноцида армян на современном этапе.

Рассматривая суждения различных курдских политиков, интеллектуалов и публицистов по вопросу Геноцида армян, следует отметить, что для курдов [Турции] этот вопрос тесно связан с борьбой курдских организаций против турецких властей. В этом смысле и можно расценивать достаточно смелый для многих курдов подход, заключающийся в признании геноцида, учитывая, что выражающие подобную позицию могут быть привлечены к ответственности по статье 301 Уголовного кодекса страны за «оскорбление турецкой нации» и турецких государственных институтов. Этот фактор обусловлен общедемократическими тенденциями курдских политических организаций и публицистов. Понятно, что признание (вне зависимости от вида признания) геноцида армян является одним из обязательных, хотя и недостаточных условий «демократичности курдов», т.е. своеобразным коррелятом демократичности.

Ещё один фактор, влияющий на позицию курдов по вопросу Геноцида армян, обусловлен воображаемым потенциальным курдским территориально-государственным элементом («Северный Курдистан», простирающийся от Карса до Искендеруна), который конструируется в их мечтах, что несколько корректирует позицию курдов, учитывая географию этих территорий в армянском национальном сознании («Западная Армения»). Не затрагивая сейчас вопроса о разработчиках плана, заказчиках и исполнителях геноцида армян, историческими выгодоприобретателями этого процесса стали турецкое государство и, в некотором смысле (потенциально), ныне борющиеся с ним курды. Понятно, что в случае отсутствия Геноцида армяне являлись бы заметным элементом на какой-то части территории, которая ныне воображается Северным Курдистаном.

В связи с 98-й годовщиной геноцида армян близкая к ПРК Ассоциация демократических обществ (Koma Civakên Demokratîk KCD, KCD) выпустила заявление, в котором говорилось, что на протяжении многих веков на Ближнем Востоке различные народы и религии мирно сосуществовали в любви и братстве, которое было прервано младотурками, начавшими резню и депортации армян. «Произошедшая с армянами трагедия в своей основе была направлена против народов Ближнего Востока и их религий». Организация призывала турецкие власти попросить прощения у армян¹¹.

Партия мира и демократии («ПРК и Со») 24 апреля 2013 г. распространила заявление, в котором говорилось, что «24 апреля 1915 г. произошёл самый большой геноцид в истории. В Анатолии и Месопотамии был осуществлён геноцид армян. Турция должна признать это и попросить прощения у армян, а также признать геноциды [курдов и алевитов] в Дерсиме (1937-1938), в Агри (1930), Мараше (1978), Чоруме (1980), Сивасе (1993) и Робоски (2011)¹². Аналогичное заявление было опубликовано Демократическим конгрессом народов (KCD)¹³.

Таким образом, заявляя о признании Геноцида армян, парламентское крыло ПРК и одна из её зонтичных организаций, в один ряд с ним ставили другие «геноциды», а именно курдов и алевитов. И если в Дерсиме (и, возможно, в Агри) ещё можно говорить о массовой резне со стороны турецких властей, то убийство десятков или сотен людей в Мараше, Чоруме, Сивасе и Робоски вряд ли может всерьёз приравняться к геноциду армян. ПРК, формируя подобный ассоциативный ряд в курдском общественном дискурсе, очевидно, принижает уровень катастрофы, связанный с Геноцидом армян.

¹¹ KCD: Divê ji gelê Ermenî lêborîn bê xwest // ANF, 24.04.2013.

¹² BDP: Divê Tirkîye ji Ermenîyan lêborînê bixwaze // ANF, 24.04.2013.

¹³ Dekak M., KCD: Heke hesaba tevkujiya Ermenîyan bihata pirsîn îro Roboskê jî // <http://rudaw.net/NewsDetails.aspx?pageid=5303>, 24.04.2013.

То есть Геноцид армян используется в качестве средства современной политической борьбы.

23 апреля 2013 г. Ассоциация обществ Курдистана (АОК, *курд.* КСК) распространила сообщение, в котором говорилось, что «турецкое государство в первую очередь должно признать Геноцид армян, а также геноциды алевитов, курдов и езидов¹⁴ и попросить прощения у этих народов. Согласно заявлению АОК, борьба освободительного движения курдов, продолжающегося 40 лет, осуществляется не только за права курдов, но и армян, алевитов, ассирийцев, езидов, арабов, турок и персов, то есть для всех народов, проживающих в регионе. Геноцид армян был назван АОК самым трагическим случаем в истории. Осуществив Геноцид армян, Османская империя изгнала миллионы армян с земли, где они проживали тысячи лет, в результате чего погибли сотни тысяч людей. Трудно представить страдания, которые пережили армяне в связи с геноцидом. АОК осуждала геноцид и выражала сочувствие армянам. В заявлении АОК отмечалось, что армяне являются автохтонами этого региона, вложившими много труда в его развитие. Самые большие водоводы, самые устойчивые стены, самые большие произведения культуры Анатолии и Месопотамии созданы армянами. Геноцид армян был не только их резнёй, но и геноцидом братства народов, в связи с чем эта земля стала безлюдной. В 1915 г. турецкие власти осуществили геноцид армян, затем последовала очередь курдов, алевитов, ассирийцев и езидов, что превратило Анатолию и Месопотамию в болото, против чего восстало освободительное движение курдов и его целью является объединение богатств и народов Анатолии и Месопотамии¹⁵. В связи с 99-й годовщиной Геноцида армян АОК

¹⁴ Здесь и далее я употребляю термины «езиды», «курд-езиды» именно таким образом, как указано в соответствующих используемых источниках. Однако понятно, что во всех использованных источниках, езиды рассматриваются именно в качестве части курдов. Также отмечу, что источники, использованные мною в работе, подвергались минимальным изменениям, лёгкой редактуре.

¹⁵ КСК: Pêwîste Tirkiye bi komkujîya Ermenîyan re rû bi rû were // ANF, 23.04.2013.

заявляло, что и ныне армяне сталкиваются с истреблением (в Сирии). Вчера национализм и религиозная нетерпимость была со стороны османского государства, сегодня – со стороны бандитов «аль-Каиды» и ИГИЛ. В заявлении говорилось о сочувствии армянам, наиболее древнему народу Месопотамии, внесшим огромный вклад в развитие культуры Ближнего Востока¹⁶.

Организация матерей («ПРК и Со») 27 апреля 2013 г. помянула 220 армянских деятелей, с которых 24 апреля 1915 г. было положено начало геноциду армян. Представители организации призывали изучать судьбу каждого пропавшего в ходе геноцида человека, требовали открытия архивов¹⁷.

24 апреля 2014 г. в связи с 99-й годовщиной Геноцида армян Демократический конгресс народов (*тур.* HDK, ДКН, «ПРК и Со») опубликовал заявление, в котором отмечалась эмпатия в отношении боли армян и признавался Геноцид армян и комплексное уничтожение армян со стороны тогдашних властей Османской империи. Убийства армян в современной Турции – известного журналиста Гранта Динка и военнослужащего турецкой армии Севана Шахина Балыкчи, убитого в символический для армян день (24 апреля 2011 г.) – расценивалось в качестве продолжения геноцида армян¹⁸. В заявлении, распространённом спустя год, эта организация называла отрицание и забвение геноцида также геноцидом, призывая признать Геноцид армян преступлением против человечества, переименовать всё, что названо именами участников геноцида, изменить преподавание истории в части проблем Геноцида армян¹⁹.

Конгресс демократического общества («ПРК и Со») также призывал турецкие власти признать факт Геноцида и попросить

¹⁶ Netewperestî, olperestiya rê li ber qirkirinê vekir, dîsa // ANF, 23.04.2014.

¹⁷ Dayikên Şemiyê: Komkujîya Ermenîyan aşkere bikin // ANF, 27.04.2013.

¹⁸ HDK: Em eşên gelê Ermenî fam dîkin û li bîra mene // <http://bestanuce1.com/99963/hdkem-esen-gele-ermeni-fam-dikin-u-li-bira-mene>, 24.04.2014.

¹⁹ Ji HDK'ê daxuyaniya 24'ê Nîsanê: Bûyer komkujîyek sistematîk e // <http://dihahaber.pw/news/content/view/454096?page=20&from=4172270834>, 24.04.2015.

прощения у армян. В заявлении конгресса говорилось об идиллическом сосуществовании в регионе, которое было нарушено властями: «На территории Ближнего Востока – колыбели гуманизма и цивилизации – народы, идентичности, вероисповедания и культуры жили вместе в согласии, любви, уважении и мире на протяжении веков. В последние два века развился монистический подход, который игнорирует различные идентичности, и превративший Ближний Восток в территорию геноцида и страданий. В частности, этот подход проявился 99 лет назад во время Геноцида армян и ассирийцев 24 апреля 1915 г.»²⁰

«ПРК и Со» организовывали митинги и демонстрации в поддержку признания геноцида армян. Так, в связи с 99-й годовщиной геноцида армян в апреле 2014 г. были организованы демонстрации в Диярбакыре, Дерсиме, Батмане, Адане, Малатье, Га-зиантепе, Измире, Стамбуле и Анкаре. В тексте, посвящённом этим выступлениям, в которых участвовали и депутаты Великого национального собрания Турции (ВНСТ) от Партии мира и демократии, отмечалось, что в ходе геноцида было убито 1,5 млн армян²¹.

В одной из заметок на сайте телеканала Ronahî TV (входит в состав «ПРК и Со» и рассчитан на аудиторию сирийских курдов), посвящённых 99-й годовщине Геноцида армян, отмечалось, что в «1915 г. османское государство осуществило Геноцид армян в Анатолии и Курдистане, убив сотни тысяч армян, ограбив их дома, забрав имущество и изгнав сотни тысяч армян с мест проживания. Во время депортаций от холода, голода и нападений [османских] стражей и их наёмников были убиты сотни тысяч армян, среди которых были женщины и дети». Там же отмечалось также, что уничтожались и ассирийцы, а «города, районы и сёла, в которых проживали армяне и ассирийцы, были превращены в озёра крови.

²⁰ DTK urges government to apologize to Armenian people // ANF, 24.04.2014.

²¹ Li 9 navendan Komkujiya Ermeniyani hat şermezari kirin // <http://www.bestanucel.com/yazdir.php?id=100029>, 24.04.2014.

Несмотря на то, что после геноцида прошло 99 лет, власти турецкого государства отрицают геноцид» и «пытаются обмануть мир, убеждая его в отсутствии геноцида»²².

Большое количество заявлений курдскими организациями и публицистами было сделано в связи с сотой годовщиной Геноцида армян.

Исполнительный комитет Народного конгресса Месопотамии (входит в группу «ПРК и Со», объединяет немусульманские общины, основное влияние в ней имеют ассирийцы) опубликовал заявление, в котором осуждалось турецкое государство, объявленное ответственным за геноцид армян. В этом заявлении осуждалась также политика турецких властей, согласно которой в школьных учебниках период Первой мировой войны и последующие события назывались «сопротивлением угнетённых против империалистических захватчиков», армяне – «безродными», греки – «воткнувшими нож в спину» Турции, а ассирийцы – «предателями». Далее в заявлении делался переход к современности. В заявлении говорилось, что Турция убеждала, что турецкая армия в 1974 г. начала «мирное движение» на Кипре, а курдов не существует, а они являются «горными турками», впоследствии стала называть курдов террористами. Однако среди этих заявлений турецких властей, наиболее лживым было утверждение, что «армянские банды атаковали турецкие сёла и осуществляли их резню». В заявлении конгресса говорилось, что «пока геноцид не будет признан, наша борьба против националистического государства будет продолжаться»²³.

Руководство Ассоциации обществ Курдистана (АОК, «ПРК и Со») распространило заявление, в котором эта организация заявляла, что пантюркистская политика османского государства и движения «Единение и прогресс» принесли много страданий и привели к

²² 99. salvegera qirkirina ermeniyani // <http://www.ronahi.tv/haber-99-SALVEGERA-QIRKIRINA-ERMENIYAN-1049/>, 24.04.2014.

²³ 'Heta Qirkirin bê qebûlkirin em ê li hember Tirkîyê têbikoş in' // ANF, 23.04.2015.

геноцидам народов и культур. При этом АОК в качестве наиболее пострадавших народов от геноцида младотурок указывала армян и курдов, хотя и оговаривалась, что «историческая правда состоит в том, что наибольшую катастрофу пережили армяне». Далее отмечалось, что в ходе геноцида было убито 1,5 млн армян. «Для оправдания убийства достаточно было быть армянином. Те, кто избежал смерти, были изгнаны с родных мест. Целью было уничтожение народа и религии». В заявлении говорилось, что османское и турецкое государства имеют обшпирную историю геноцида народов и религий, так в Дерсиме был осуществлён геноцид курдов. Отрицание нынешними властями Турции Геноцида армян АОК расценивало в качестве современного геноцида. Далее АОК вела речь о том, что лишь освободительное движение ПРК предоставляет возможность создания свободного общества, в котором все народы – армяне, ассирийцы, туркоманы и другие получают свободу²⁴. Таким образом, АОК, признавая Геноцид армян, «осовременяло» эту проблему, обвиняло в геноциде «турецкое государство», которое осуществляло геноцид не только армян и ассирийцев, но и курдов.

Демократический конгресс народов (ДКН) («ПРК и Со») в своём заявлении утверждал, что османские власти, арестовав 24 апреля 1915 г. многих армянских деятелей, в течение двух последующих лет уничтожили «два наиболее автохтонных народа Анатолии» (армяне и ассирийцы). При этом «турецкие власти систематической ложью отрицают геноцид», «предавая его забвению». В связи с этим «история [Турецкой] республики является историей лжи». Далее курдская организация призывала турецкие власти извиниться за геноцид армян и ассирийцев, их потомкам выплатить компенсацию за отнятое имущество, а также переименовать улицы и

²⁴ KCK: Bersiva watedar afirandina Yekitiya Ermeni ya Demokratik e // <http://ku.hawarnews.com/kck-bersiva-watedar-afirandina-yekitiya-ermeni-ya-demokratik-e/>, 22.04.2015.

школы, названные в честь убийц армян и ассирийцев. Отрицание геноцида предлагалось криминализировать²⁵.

Ещё одна из организаций, входящих в холдинг «ПРК и Со», также в своём заявлении осудила геноцид армян и ассирийцев. При этом вина за геноцид «армян, ассирийцев, понтийских греков, курдов, черкесов и других народов» в начале XX в. возлагалась на «национальное государство», «национализм», «капитализм» и особенно «международный капитализм под руководством Британии, Франции и позже США». Спустя 100 лет эти силы «модернистского капитализма», по мнению ПРК, продолжают политику истребления народов. Осуждая геноцид «армянских и ассирийских братьев», аффилированная с ПРК организация утверждала, что именно в рамках «демократического единства» и «демократической альтернативы», армяне смогут обеспечить себе мирное и безопасное существование, что предлагается курдами в Сирийском Курдистане²⁶.

24 апреля 2015 г. в селении Шыкефт провинции Батман, где за сто лет до этого генерал-губернатор Диярбекирского вилайета Решид-паша (Мехмет Решид) истребил армянских аристократов, а близкими к ПРК курдскими политиками была организована церемония памяти жертв Геноцида армян, на которой присутствовали «сотни видных армян» из различных стран, а также евреи и ассирийцы. В заявлении, посвящённом этому мероприятию, отмечалось, что в ущелье, где была осуществлена резня армян, были прочитаны молитвы, а также звучали курдские и турецкие песни, после чего участники церемонии посетили могилу главы курдского племени *рашкото* Хаджи Мохаммеда, который в Батмане спас тысячи армян, став из-за этого мишенью османов и являющийся примером братства между народами. Выступавший на церемонии курдский писатель Али Хайдар Канлы подчеркнул, что курды, спасавшие армян, подвергались атакам со стороны османской администрации и привёл

²⁵ HDK: Bila dewlet ji Ermeni û Suryaniyan lêborinê bixwaze // ANF, 24.04.2015.

²⁶ KJK: Em Qirkirina Ermeni, Asûri-Suryani lanet dikin // ANF, 24.04.2015.

пример Хаджи Мохаммеда. По его словам, в рамках реализации проекта по уничтожению армян, ассирийцев и езидов и полной исламизации региона Решид-паша посредством вооружённой организации «Тешкилят-и Махсуса» сразу же после назначения генерал-губернатором Диярбекира (название города дано в том варианте, как оно употреблялось в тот период, в отличие от нынешнего Диярбакыр) начал резню армян, прибыв в Диярбекир вместе с бандой из 30-50 черкесов²⁷. Резня в Диярбекире стала первой против армянской аристократии. Около 200 армян были выселены из Диярбекира, и якобы предполагалась их депортация в Алеппо через Мосул, однако по дороге они были схвачены турецкими войсками, ограблены, связаны и убиты по сигналу турецких войск «группой курдов, совершивших серьёзное преступление». Как подчеркнул Канлы, «в Диярбекире было истреблено около 600 тысяч человек», в том числе около 700 представителей армянской элиты в селении Шыкефт, среди которых были врачи, писатели, учёные и другие грамотные армяне, уничтоженные властями в первую очередь²⁸.

Один из авторов ПРК опубликовал текст, посвящённый армянам района «Гов» (обширный район, включающий Дерик и прилегающие территории в Мардине). В тексте отмечалось, что во время геноцида с обрыва было сброшено около 500 армянских детей. Небольшую, уцелевшую часть армян, защитили курды²⁹. До геноцида в этом районе проживало около 1,9 тыс. армян, ныне осталась одна семья, около 40 семей уехали в последние десятилетия.

Исполком Национального конгресса Курдистана (НКК) («ПРК и Со») в связи со столетием Геноцида армян в своём заявлении указывал, что курды сочувствуют армянам и ассирийцам. В нём говорилось также, что по решению правительства младотурок «плано-

²⁷ Сам Мехмет Решид тоже был черкесом.

²⁸ Arslan F., Li cihê komkujiya Ermeniyan kombûna gelan // ANF, 24.04.2015.

²⁹ Arslan F., '500 zarokên Ermenî ji kendêl hatin avêtin' ['500 армянских детей бросили с обрыва'] // ANF, 23.04.2015.

мерно и систематически был уничтожен народ» – 1,5 млн человек. Похожая судьба постигла также ассирийцев и курдов-езидов. Целью младотурок, по мнению конгресса, было изменение этнического состава Анатолии и превращение её в гомогенную страну тюрк-суннитов, для чего они использовали ислам, а нынешняя Турецкая Республика является наследницей младотурок и союзником их политики. Поэтому в сотую годовщину этой трагедии и геноцида, осуществлённого в отношении армян, ассирийцев и курдов-езидов, каждый народ и каждое государство, имеющие совесть, считала курдская организация, должны спросить за эти преступления против человечности турецкое государство. Осуждая геноцид, конгресс касался вопроса участия курдов в геноциде, утверждая, что в рамках осуществления геноцида османские власти «Единение и прогресс» сделали своими союзниками «некоторых мусульман»: «Малая часть курдов, которые свою совесть и человечность обменяли на материальные интересы, вместе с младотурками обагрили руки в крови соседей. Действия этой маленькой части курдов осуждены, и курды просили прощения у армян, ассирийцев и курдов-езидов. В то же время большое количество армян и ассирийцев были защищены и спасены курдами, имеющими совесть». НКК обращалось к турецким властям, с требованием признать бесчеловечными действия османских властей, попросить прощения у армян и других народов, подвергнувшихся геноциду³⁰.

Говоря о Геноциде армян, главный легальный курдский политический деятель Турции глава фракции в ВНСТ С. Демирташ, заявил в связи со 100-летием Геноцида армян: «Я без колебаний признаю Геноцид армян. Моя позиция по этому вопросу никогда не менялась. То, что случилось, необходимо признать». При этом отвечая на вопрос о роли курдов в геноциде, Демирташ повторял широко

³⁰ НКК: Kurd şirikê xem û çarenûsa gelê Ermenî, Asûrî-Suryanî ye // ANF, 23.04.2015.
Jenosid: Jana mezin ya Ermeniyan û xelkên ciran // <http://www.kongrakurdistan.net/-ku/jenosid-jana-mezin-ya-ermeniyan-u-xelken-ciran/>, 23.04.2015.

распространённую среди курдов позицию: «Все, включая курдов, участвовали в геноциде. Но политическая власть тогда была в руках у османского режима под руководством Талаат-паши и Джемал-паши. Те, кто отдавал приказы, реализовывал планы и принимал решения о геноциде, то есть идеология «Единение и прогресс», должны быть привлечены к ответственности перед историей»³¹. Ранее Демирташ также заявлял, что был осуществлён Геноцид армян и его необходимо признать³².

Другой известный курдский легальный политический деятель, бывший мэр Диярбакыра и депутат парламента Турции Осман Байдемир в октябре 2014 г. посетил мемориал, посвящённый армянскому геноциду в Ереване и назвал безнаказанность преступников, совершивших геноцид армян в 1915 г., прологом к «бойне курдов в 1925 г., резне курдов в 1937-1938 гг. в Дерсиме и еврейского Холокоста»³³.

Член Комиссии народов и религий Ассоциации демократических обществ (KCD) («ПРК и Со») Абдулла Демирбаш (бывший глава муниципалитета района Сур, входящего в Диярбакыр), касаясь Геноцида армян, заявил, что завоеватели нанесли большую боль армянам. Однако пресс-секретарь диярбакырского отделения этой организации Мустафа Акенгин отмечал, что в Геноциде армян завоеватели использовали и курдов. В этой связи, по мнению Демирбаша, курды должны принести армянам «исторические извинения»³⁴.

³¹ Bulut U., Armenian genocide: Kurdish leaders set moral example to Turkey by facing their crimes // International Business Times, 23.04.2015.

³² Demirtaş: Astengiya li hemberî hevîtina bi Ocalan re nayê qebûlîkirin // <http://dihanews.com/news/content/view/397759?page=5&from=4172270834>, 22.04.2014.

³³ Bulut U., Armenian genocide: Kurdish leaders set moral example to Turkey by facing their crimes // International Business Times, 23.04.2015.

³⁴ 'Polîtikayên perçekirinê êşa ermeniyan zêde kir' // <http://diclenews.com/news/content/view/397986?page=20&from=4172270834>, 24.04.2014.

Муниципалитеты курдистанских городов, которыми руководили представители аффилированной с ПРК партии, регулярно организовывали различные мероприятия в память о Геноциде армян. Так, в апреле 2014 г. армянскими организациями Франции при поддержке мэрии Диярбакыра в Галерее искусств в этом городе была проведена выставка в память о Геноциде армян³⁵.

Демократическая партия народов («ПРК и Со») в связи с Геноцидом армян в Дерсиме провела мероприятие, на котором глава ДПН в этой провинции Фатма Калсен заявила, что турецкие власти продолжают свою политику отрицания и выразила сочувствие христианам Анатолии, которые подверглись геноциду. Ф. Калсен заявила также о необходимости предоставить возможность потомкам армян и ассирийцев Османской империи возможность вернуть гражданство Турции, отреставрировать и вернуть им школы, церкви и другие здания, открыть границы с Арменией³⁶.

СМИ ПРК широко освещали заявления и выступления ассирийских и армянских представителей относительно геноцида, искусно подавая их в контексте критики нынешних турецких властей.

Так, информационное агентство Firat News сообщало, что настоятель ассирийской церкви в земле Северный Рейн-Вестфалия (ФРГ) Самюэль Гюмюш заявил, что в 1915 г. было уничтожено 2 млн человек, в том числе 1,5 млн армян и 500 тыс. ассирийцев («Сейфо»), или 90% населения этих народов в Османской империи, а оставшиеся в живых вынуждены были бежать в различные страны. Отмечалось, что ассирийский священник призвал турецкие власти признать геноцид и предоставить ассирийцам национальные права. В то же время С. Гюмюш осуждал отрицание западными странами, в частности, Германией, геноцида ассирийцев, в отличие от геноцида

³⁵ Qirkirina Ermeniyan // http://sterk.tv/6939-qirkirina-ermeniian.html#.VmM_y-LiyOko, 22.04.2014.

³⁶ Ince S., Li Dêrsimê komkujiya ermeniyan hat bibîranîn // <http://rudaw.net/kurmanji/kurdistan/2404201413>, 24.04.2014.

евреев, объясняя, впрочем, это слабостью ассирийцев. Говоря о проблемах признания геноцида ассирийцев, Гюмюш отмечал очень слабые возможности ассирийцев по сравнению с армянами. Далее приводились слова ассирийского представителя, особо подчеркнувшего роль считающейся прокурдской Демократической партии народов (ДПН, НДР) в усилении роли ассирийцев, благодаря которой в турецком парламенте появился этнический ассириец (Эрол Дора) и сопредседатель муниципалитета (сопредседателем муниципалитета Мардина 30 марта 2014 г. стала 25-летняя ассирийка Фебруния Акьёл), что для ассирийцев являлось «революцией». Отмечая совместную борьбу курдов и ассирийцев против ИГИЛ, Гюмюш в то же время обращал внимание на тот факт, что «геноцид 1915 г. не был бы осуществлён, если бы в этом не были использованы курды. Необходимо признавать это. В то же время не все курды дали использовать себя, и курдский народ спас ассирийцев и армян. Так, в этом регионе был Шейх Фетулла, спасший тысячи ассирийцев и которому ассирийцы будут вечно благодарны. Многие курдские семьи поступали подобным образом»³⁷.

Накануне столетней годовщины Геноцида армян ПРК сообщало о совместном заявлении 11 турецких и зарубежных коммунистических, марксистско-ленинских и маоистских партий и организаций (из Греции, Бразилии, Колумбии, Эквадора, США, Индии, Марокко), в котором осуждалось турецкое правительство, продолжающее враждебное отношение в отношении армян. Ответственность за убийство известного армянского журналиста Гранта Динка возлагалась на организованных внутри властных структур «проправительственных бандитов». Отмечалось, что турецкое государство не предоставляет прав народам и меньшинствам. Существование миллионов курдов Турецкого Курдистана до последнего времени отрицалось, однако в результате борьбы национального движения курдов

³⁷ Guler A., 'Di 1915'an de 1,5 milyon Ermeni, 500 hezar Suryani hatin qetilkirin' // ANF, 22.04.2015.

турецкое государство было вынуждено признать наличие курдов, но не соглашается до сих пор на обучение для курдов на своём родном языке и иные демократические права. Турецкое государство в отношении армян, лазов, черкесов, греков и других меньшинств продолжает политику вражды и дискриминации³⁸. Тогда же приводилось заявление левого, феминистского и близкого к ПРК Союза женщин-социалисток, также требовавшего признание Геноцида армян. Особо подчёркивались страдания женщин в ходе геноцида армян. Как и в ходе проведения любого геноцида, женщины подвергались не только истреблению, но и насилию, пыткам и сексуальному рабству, а рынки пленных, закрытые в 1909 г., были вновь открыты для продажи армянских женщин и детей, были проданы тысячи армянских женщин, около 200 тыс. армянских женщин силой заставили принять ислам, тысячами они кончали жизнь самоубийством. В заявлении говорилось, что турецкое государство должно попросить прощения отдельно и у армянских женщин³⁹.

22-24 апреля 2015 г. в связи со столетней годовщиной Геноцида армян в Диярбакыре Институтом «Комитас» (видимо, речь шла о находящемся в Великобритании исследовательском центре – <http://www.gomidas.org/>), диярбакырским отделением крупнейшей правозащитной организации Турции – Ассоциацией по правам человека и Союзом адвокатов Диярбакыра были организованы различные мероприятия. 22 апреля мероприятия были проведены в районе Гюнгюш, ставшем одним из основных центров резни армян, 23 апреля – в церкви Св. Киракоса, 24 апреля – в церкви Св. Саркиса⁴⁰.

Тогда же на юридическом факультете диярбакырского университета «Диджле» организация «Коммуна Центр молодёжи им. Арин»⁴¹, писатели Дженгиз Актар и Баскын Оран, являющиеся

³⁸ 'Me qirkirina Ermenyan ji bir nekir, em e ji bir nekin' // ANF, 09.04.2015.

³⁹ 'Jinên Ermeni rastî qirkirina zayendî hatin' // ANF, 14.04.2015.

⁴⁰ Qirkirina Ermenyan di sala 100 de li Amedê tê bibiranîn // ANF, 20.04.2015.

⁴¹ Организация носит имя героини сопротивления в Кобани – Арин Миркан, участвовавшей в составе Отрядов женской самообороны (YPJ) в боях в Кобани в

инициаторами кампании «Простите нас», призывающую прекратить отрицание геноцида армян, при участии армянской газеты «Агос» провели семинар «Депортация 1915 г. всё ещё не закончена»⁴².

СМИ ПРК подробно сообщали различные новости, касающиеся Геноцида армян, о проведении демонстраций в различных европейских городах⁴³, об осуждении Геноцида армян и требованиях к Турции признать его. Однако особо активно освещали разнообразные мероприятия и позицию различных стран, объединений государств, международных организаций и политических партий политиков в отношении геноцида армян, актуализируя часть, касающуюся осуждения турецких властей.

Так, в 2013 г. агентство ПРК сообщало, что турецкая организация «Скажем нет расизму и национализму» заявило о намерении установить новый памятник на месте установленного в 1919 г., а затем демонтированного памятника жертвам Геноцида армян (на территории парка Гези, где ранее находилось армянское кладбище)⁴⁴.

Приводилось заявление депутата Национального собрания Франции Валери Буайе, что законопроект, устанавливающий ответственность за отрицание Геноцида армян, будет вновь внесён во французский парламент, который был отвергнут ранее⁴⁵. Тема Геноцида армян включена во французские учебники⁴⁶. Подробно освещалось выступление министра интеграции шведского населения Эрика Улленхага 28 января 2013 г. по случаю 68-й годовщины осво-

бождения лагеря Освенцим (Аушвиц) советскими войсками, который в частности заявил, что для предотвращения геноцидов необходимо усвоить уроки 1900-х годов: «Кто помнит армян? Именно об этом говорил Гитлер – о геноциде армян и ассирийцев. Мы не усвоили уроки начала XX в. Был геноцид в Камбодже. В 1980-х гг. Саддам Хусейн уничтожил курдов». По его словам, ответственность за геноцид армян и ассирийцев должна взять на себя Турция⁴⁷.

24 апреля 2014 г. для участия в Платформе памяти Геноцида армян делегация Всеармянского Благотворительного Союза (AGBU) и Европейского основного антирасистского движения (EGAM) посетила стамбульское отделение ПМД, сопредседатель которого – Эмрулла Бингюль – призывал руководство Турции признать Геноцид армян. Он заявил, что, если Геноцид армян будет признан официально, это прольёт свет на многие другие геноциды⁴⁸.

Особое внимание СМИ ПРК уделили принятию Парламентом Кипра Закона «О криминализации отрицания Геноцида армян и объявлении 24 апреля 1915 г. Международным днём памяти и признанием днём начала геноцида»⁴⁹, так же характерно подавалась информация о принятии 15 апреля Европарламентом резолюции «О провозглашении 24 апреля в Евросоюзе Днём памяти жертв Геноцида армян» с призывом к Турции признать Геноцид армян, потребовав также от Анкары рассекречивания своих архивов⁵⁰.

В связи с проведением в Кёльне 18 апреля 2015 г. Европейской конфедерации угнетённых иммигрантов в (AvEG-Kon) был проведён семинар, посвящённый столетней годовщине Геноцида армян. Согласно сообщению ANF, на семинаре выступали близкие к ПРК

2014 г. против ИГИЛ и взорвавшей себя, в результате чего были убито несколько десятков террористов ИГИЛ и подбит их танк.

⁴² 'Dewletê hê jî komkujiya ermeniyân fêmkirîye // <http://www.diclehaber.com/news/content/view/448237?from=3892213410>, 13.04.2015.

⁴³ Li Vîyana Qîrkirina Ermeniyân hat şermezarkirin // ANF, 25.04.2015.

Li gelek navendan qîrkirina Ermenî-Suryaniyan hat protestokirin // ANF, 25.04.2015.

⁴⁴ Kûray Z., Peykerê bîranînê yê qîrkirina Ermeniyân wê jinûve bê danîn // ANF, 09.06.2013.

⁴⁵ Pêşnûmeya Qîrkirina Ermeniya dîsa tê rojevê // ANF, 24.09.2012.

⁴⁶ Qîrkirina Ermeniyân di pirtûkên dersê yê Fransa de ye // ANF, 27.08.2012.

⁴⁷ Kuseiri M., Wezîrê Swêdi: Ermenî, Asurî-Suryanî û Keldanîn hatin qîrkirin // ANF, 28.01.2013.

⁴⁸ Nûnerên diaspora Ermenî BDP ziyaret kirin // <http://www.bestanucel.com/yazdir.php?id=99836>, 24.04.2014.

⁴⁹ Li Qîbrîsê qanûna Qîrkirina Ermeniyân // ANF, 03.04.2015.

⁵⁰ PE Pêşnûmeya Qîrkirina Ermeniyân qebûl kir // ANF, 15.04.2015.

Elmalı H. PE Qîrkirina Ermeniyân di sala 100. de bibîr anî // ANF, 15.04.2015.

представительница леворадикальной организации «Конфедерация рабочих из Турции в Европе» (АТИК, близка к промаоистской Коммунистической партии Турции/Марксистско-ленинская) Назарет Вартаноглу⁵¹ и член связанной с Демократической партией народов Платформы армянских женщин Каюш Чалыкман Гаврилоф⁵² (армянки по происхождению). По мнению Н. Вартаноглу, включение в повестку политической жизни Турции темы геноцида армян, произошедшее во многом благодаря газете «Агос», подъём завесы с различных скрытых историй, очень сильно обеспокоило турецкие власти, в связи с чем и был убит Грант Динк. К.Ч. Гаврилоф подчеркнула, что резня армян продолжается и в настоящее время, приводя пример убийства Г.Динка и военнослужащих турецкой армии армянского происхождения. Ответственность за Геноцид армян, по мнению К.Ч. Гаврилоф, лежит на власти⁵³.

Аффилированные с ПРК организации, находящиеся в Европе, также организовывали различные мероприятия, связанные с Геноцидом армян и участвовали в них.

КНК и Федерация курдских ассоциаций Германии (YEK-KOM) в связи с 98-й годовщиной Геноцида армян сделали совместное заявление, в котором говорилось об осуждении Геноцида армян, ассирийцев и курдов-езидов и был сделан призыв признать геноцид. Ими были организованы митинги протеста перед турецкими кон-

⁵¹ Н. Вартаноглу является автором книги, посвящённой Геноциду армян: Vartanoğlu N. Ermeni Soykırımı ve Tarihin İnâtçılığı. Umut Yay, 2011.

⁵² К.-Ч. Гаврилоф, являвшаяся на местных выборах 2014 г. кандидатом на пост главы администрации в стамбульском островном районе Адалар от Демократической партии народов (получила менее 4%, заняв 3-е место), перевела на турецкий повести известной армянской писательницы Забел Есяян (1878–1943) «Среди руин», посвящённую резне армян в Адане в 1909 г.: Yesayan Zabel. Yıkıntılar Arasında. Çevirmen: Kayuş Çalıkman Gavriloğ. 2014.

⁵³ Li Kolnê di sala 100. de panela Qirkirina Ermeniyan // ANF, 20.04.2015.

сульствами в Гамбурге, Берлине, Франкфурте-на-Майне, а также в Аугсбурге⁵⁴.

В Гааге в связи со столетней годовщиной Геноцида армян Центром курдского демократического общества был организован семинар по этой теме⁵⁵, там же был проведен митинг. В ходе митинга звучали требования в адрес нидерландских властей признать Геноцид армян.

19 апреля 2015 г. в связи с организацией митинга 24 апреля 2015 г. в Брюсселе, посвящённого столетней годовщине Геноцида армян, организации АТИК, Центр курдской культуры в Брюсселе, Федерация курдских обществ в Бельгии, Курдский институт в Бельгии, Общество езидов, Союз алевитов Бельгии, Федерация ассирийцев Бельгии и Комитет столетия Геноцида армян – Бельгия, распространили заявление, в котором был выдвинут лозунг: «Нет отрицанию геноцида, мы осуждаем турецкое государство за геноцид!». В заявлении отмечалось, что арест 24 апреля 1915 г. армянских интеллигентов и видных деятелей в Стамбуле открыл путь к политике депортаций ассирийцев, греков, евреев, понтийских греков и езидов, которая была направлена на уничтожение всех немусульманских народов, поселившихся в Турции задолго до турок. В заявлении особо подчёркивалось, что турецкое правительство продолжает политику геноцида армян и предпринимает все экономические и дипломатические усилия для предотвращения действий в память о Геноциде армян. Подписавшие заявление организации обращались к Евро-союзу признать геноцид армян⁵⁶.

Тогда же ряд организаций, близких к ПРК – Союз студентов Курдистана (Yekîtiya Xwendekarên Kurdistanê), организация «Свободная молодёжь» и Фронт свободы и труда – провели акцию про-

⁵⁴ KNK: Dîrokê înkâr nekin // <http://www.yeniozgurpolitika.org/index.php?rupel=nuce&id=19755>.

⁵⁵ Qirkirina Ermeniyan li Den Haag hat şermezarkirin // ANF, 19.04.2015.

⁵⁶ Di salvegera 100. de li Brukselê meşa protestokirina Qirkirina Ermeniyan // ANF, 19.04.2015.

теста против геноцида армян перед консульством Турции в Мюнхене. Воздав должное памяти армян, ПРК перешла во время акции к резкой критике политики современной Турции, утверждая, что это государство основано на геноциде, который продолжается и по сей день. Геноцид был не только против армян, но и против всех народов, проживавших и проживающих на этой земле. ПСР называлась последним этапом «этой политики геноцида. Особо подчёркивалась роль Германии, которая всегда ради своих экономических и империалистических интересов оказывала помощь политике геноцида турецкого государства»⁵⁷.

ПРК информировала читателей своих СМИ о проведении в Стокгольме семинара, посвящённого Геноциду армян и ассирийцев, на котором выступал известный турецкий правозащитник и издатель Рагип Зараколу, признанный в июне 2008 г. судом Турции виновным «в оскорблении основ Турецкой Республики» за издание книги, посвящённой Геноциду армян⁵⁸. При этом приводились слова Зараколу, что лучшей моделью для народов является «Рожава» (кандоны, созданные в Сирийском Курдистане). Часть вины возлагалась как на Запад, не поддержавшего армянских революционеров, так и Партию рабочих Курдистана на современном этапе⁵⁹.

В начале сентября 2015 г. СМИ ПРК сообщалось о проведении в Стокгольме в период с 26 августа до 22 ноября выставки известного правозащитника и фотографа, свидетеля Геноцида армян, запечатлевшего его на своих фотографиях во время службы медиком в немецких войсках в Турции, охранявших Багдадскую железную до-

⁵⁷ Li Munîhê protestoya qirkirina Ermeniyân // ANF, 27.04.2015.

⁵⁸ Vahakn N. Dadrian, Ermeni Soykirimî Tarihi/Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Catisma. Belge Uluslararası Yayıncılık, 2008. (Вагн Н. Дадрян. История армянского геноцида: этнические конфликты от Балкан и Анатолии до Кавказа).

⁵⁹ Kûseyrî M., Li Stockholmê semînera qirkirinê // ANF, 14.04.2015.

рогу – Армина Теофила Вегнера, на которой были экспонированы около 30 фото, посвящённых геноциду⁶⁰.

Курдские СМИ часто пишут о мероприятиях различных армянских организаций в Турции и в других странах, посвящённых геноциду⁶¹.

В городе Сарекание (араб. Рас-аль-Айн) Сирийского (Западного) Курдистана местные армяне, являющиеся потомками армян, уцелевших от геноцида, провели акцию памяти жертв геноцида, осудив действия турецкого государства в отношении армян и ассирийцев, утверждая, что на этот раз Турция желает совершить подобный геноцид при помощи ИГИЛ. По их мнению, нападения террористов на «курдов, арабов и ассирийцев» повторяют геноцид турок против армян⁶².

Очевидно, приведённый материал вряд ли выражает мнение армян, а отражает лишь современную политическую пропаганду ПРК, являющейся «партией власти» в Сирийском Курдистане. Вряд ли убийства арабов, совершаемые со стороны ИГИЛ, могут быть сравнены армянами с Геноцидом армян в Османской империи.

Большой материал в СМИ ПРК был посвящён воспоминаниям отца современной иранской прозы Сеида Мохаммеда Али Джамал-

⁶⁰ Kûseyrî M., Li Stockholmê pêşangeha Wegner a 'Şahidê Qirkirina Ermenî ya 1915'an // 05.09.2015.

⁶¹ См., например, о проведении симпозиума в Стамбуле: 'Heta lêborîn ji gelê Ermenî neyê xwestin aştî nabe' // <http://dihanews.com/news/content/view/452360?from=389-2213410>, 12.04.2015.

См. также: Ermeniyên Amerikayê bo Tirkîye: Li komkujiyê mukir derkeve // www.rudaw.net, 25.04.2015.

Akyol N. 150 profesor daxwaza naskirina gelkujîya Ermeniyân dikin // <http://www.dengeazad.com/NewsDetailN.aspx?id=48971&LinkID=141>, 28.04.2015.

⁶² Ismail A., Osman B., 'DAIŞ'ê nûnertiya zihniyeta kujerên komkujîya ermeniyân dîke' // <http://ku.hawarnews.com/daise-nunertiya-zihniyeta-kujerên-komkujîya-ermeniyân-dike/>, 24.04.2015.

заде, в которых он писал, как во время поездки вдоль Евфрата не было ни дня, чтобы в этой реке не было трупов армян⁶³.

В связи со 100-летием геноцида была издана книга «Армяне среди нас (1915-2015)»⁶⁴, включавшая 35 статей турецких и курдских авторов⁶⁵.

Курдские публицисты призывали курдов в день сотой годовщины Геноцида армян участвовать в траурных мероприятиях, тем самым выражая сочувствие армянам и айсорам⁶⁶.

Таким образом, через трансляцию осуждающего взгляда на геноцид РПК солидаризируется с крупнейшими европейскими организациями, государствами, партиями и политическими и общественными деятелями.

Сходной с РПК позиции придерживаются многие известные курдские писатели, интеллектуалы или публицисты.

Так, курдский писатель Арам Гарнас в своём интервью курдоязычному телеканалу Dinya TV, созданному сторонниками Фетхуллага Гюлена, утверждал, что несмотря на участие некоторых курдов в геноциде армян и ассирийцев, курды, на самом деле, спасали их, а также «курдов-христиан» (?!), вступая в столкновения с властями. Курды не были партнёрами османских властей. Приказ о геноциде отдавали не курды, а власти⁶⁷.

Бывший глава Социалистической партии Турецкого Курдистана Кемаль Буркай в отношении Геноцида армян повторяет позицию РПК, хотя и является известным и многолетним критиком этой

⁶³ Nivîskarê Îranî: Rojek nebû me termên Ermeniyên di Firatê de nedita // <http://rojnews.net/Ku/dreje-y-hewal.aspx?id=17046&LinkID=23>, 16.04.2015.

⁶⁴ İçimizdeki Ermeni (1915-2015) / Kolektif / Haz.: Yiğit Bener / Can Yayınları / Derleme.

⁶⁵ Aydın O., Sala 100. jî 35 wêjeyanî 'Ermeniyê nava me' // ANF, 15.06.2015.

⁶⁶ Çiyan G., Parvekirina êşa 100 saliya jenosid // <http://www.bircabelek.org/haber/2400-parvekirina-sa-saliya-jenosid-d>, 21.04.2015.

⁶⁷ Keskin Nevzat, Aram Gernas Ru Bi Ru // <http://www.youtube.com/watch?v=YfAA-vcM8X7M>, 09.06.2014. Минуты 33.00-40.00.

партии. К. Буркай считает, что в 1915 г. против армян был совершен геноцид, то есть преступление против человечества. При этом ответственность за этот геноцид, по мнению К. Буркай, несёт «Единение и прогресс», особенно Энвер-паша, Талаат-паша и Джемал-паша и другие. Именно власти (младотурки) приняли решение об осуществлении геноцида армян и использовали всю государственную машину для достижения этой цели. Для этого младотурки использовали местные власти и армию и, в какой-то степени, «гражданских лиц», под предлогом мусульманства разжигали ненависть против «христиан», хотя многие из нападавших желали получить имущество армян, т.е. действовали исходя из корыстных интересов. Возможно, среди таких («гражданских лиц» и «защитников ислама») были и курды. Очевидно, существовали «плохие курды», которые ради своих интересов, нанесли ущерб своим армянским соседям. Не скрывая действия таких курдов, мы все же не можем принять их действия за деяния курдского народа и обвинять курдов в осуществлении геноцида армян, поскольку решение о геноциде было решением властей, решением государства османских турок, власти турецких националистов и расистов. Кроме того, отмечает К. Буркай, движение «Единение и прогресс» было не только врагом армян, но и курдов. После геноцида армян и атак российской армии в регионе погибло 700 тыс. курдов, особенно в Сархаде.

Далее К. Буркай повторяет широко распространённое среди курдов мнение об идиллическом многовековом соседском сосуществовании курдов и армян – «у них никогда не было вражды». Если бы не план османских властей, то курды и армяне не вступили бы в противостояние, среди курдов не появились бы «плохие курды», действовавшие против армян. Ещё до Первой мировой войны, османское государство, особенно при правлении Абдул-Хамида II, начало противопоставлять курдов и армян. Хамидие были проектом османов для того, чтобы настроить курдов и армян против друг друга. Османские власти свои «грязные действия» в отношении

армян пытались возложить на курдов, как сейчас некоторые лица желают свалить вину за действия движения «Единение и прогресс» на курдов⁶⁸.

В связи со 100-летием Геноцида армян Партия свободы Курдистана (Partiya Azadiya Kurdistanê, ПАК), критикующая ПРК, распространила заявления, в целом повторив курдские стереотипы. Так, в заявлении отмечалось, что Геноцид армян, в ходе которого было истреблено 1,5 млн армян, превратив «Курдистан в самое большое озеро крови армян», осуществлен османами и курды не несут ответственности за это, поскольку власть не являлась курдской властью. Вместе с тем в заявлении было указано, что, к сожалению, некоторые курды, исходя из своих материальных интересов, приняли участие в атаках на армян, выполняя указания османского государства. Но в основном курды и курдские организации защищали армян, что подтверждается публикациями в курдской печати того времени, и курды и армяне жили в соседстве друг с другом, как никакие другие народы, до геноцида между ними не было никаких проблем. Партия осудила тех, кто принял участие в убийствах армян, продолжив: «Как известно, во время русско-турецкой войны некоторые армяне помогали русским и убили много курдов. Но мы из-за этого не можем обвинять армянский народ. Так же мы не можем из-за участия некоторых курдов в убийствах армян обвинять курдов как народ». Далее выражалось соболезнование «армянским сестрам и братьям»⁶⁹.

Тем самым, ПАК возлагая ответственность за геноцид на османские власти, полностью снимала вину с курдов, при этом не отрицая действия «некоторых курдов», однако, подчёркивая, что курды в основном защищали армян. К тому же армяне обвинялись в сов-

⁶⁸ Burkay K., Berpirsê jenosida Ermenîyan dewleta Osmanî-Tirk e // <http://www.rojeva-kurd.com/berpirse-jenosida-ermenîyan-dewleta-osmanî-tirk-e/>, 07.04.2010.

⁶⁹ Jenosida Ermenîyan qirkirina miletekî ye û bi destê Dewleta Osmanî hatiye kirin! // <http://www.pakname.com/details.aspx?an=336>, 24.04.2015.

ПАК: Qirkirina ermenîyan ne sûce kurdan e // www.rudaw.net, 24.04.2015.

местном «с русскими» истреблении курдов, поэтому, ПАК считала, что если армяне будут настаивать на вине курдского народа в связи с неоспоримым участием «некоторых курдов» в резне, то в свою очередь курды могут обвинить армянский народ в геноциде курдов совместно «с русскими».

Как видно, в курдском общественном дискурсе тема помощи русских армянам против курдов и «антикурдская позиция России» имеет под собой основу солидарности курдов с турками. В этом смысле весьма примечательно интервью одного из курдских старейшин, участвовавшего в Первой мировой войне в составе 400 хамидие из Ботана. По его словам, курды в Первой мировой войне предотвратили завоевание Турции русскими. «Во время Первой мировой войны армяне выступали за свои права, а русские оказывали им поддержку. У армян было три генерала (видимо, имеется в виду – командира): Арам-паша Эриванлы (видимо, Арам Манукян – Н.М.), Тума и Сеюп (не представилось возможным идентифицировать их – Н.М.). Мы воевали против них. В русской армии было 80 тыс. армян. Армяне требовали Эрзурум, Ван и Битлис. И пришли с помощью России... Османская империя была на грани развала. С одной стороны, на османов напали французы, с другой – англичане, русские, греки. В то время хамидие, которые были собраны из курдских племен, пришли на помощь им (османам – Н.М.). Курды пришли на помощь османам, когда у тех уже не оставалось надежды»⁷⁰.

Один из курдских публицистов пишет, что младотурки сделали армян мишенью из-за угрозы России, союзниками которой были христиане Турции. Армян убивали турецкая армия и Специальная организация (Тешкилят-и Махсуса) «при помощи полувоенных курдских и черкесских подразделений и племён». Однако жертвы курдов также были многочисленны, составив свыше 1 млн человек.

⁷⁰ 29 Serhildanên Kurdan Ditin // <http://herema-ararat.blogspot.ru/2012/08/29-serhildanen-kurdan-ditin.html>, 25.08.2012.

Османское государство, терпя поражение на Балканах, обратило свои взоры на восток страны, вначале взявшись за депортацию и уничтожение греков и армян с целью строительства турецкого государства. Увидев в курдах препятствие своим планам, под предлогом войны с Россией, османские власти стали выселять и курдов. Кроме того, весной 1915 г. русские при помощи армян атаковали и оккупировали Ван и Малазгирт. Сотни тысяч курдов были вынуждены бежать на юг. В это время и армяне находились в тяжелой ситуации, ожидая помощь от своих союзников – русских, союзничество которых курдский публицист подвергает сомнению. Много курдов бежало от русских и армян в связи с чинимыми ими ужасами. Далее автор приводит цитату из книги Николая Ованнисяна, переведённой на турецкий язык⁷¹: «Младотурки вначале руками курдов вырезали армян и айсоров, потом после достижения этой цели стали резать курдов. Было убито около 800 тыс. курдов»⁷². Таким образом, курды представляются в качестве жертв османской власти, армян и русских.

Известный курдский публицист С. Бозарслан ответственность за геноцид армян возлагает на младотурок, а также частично на Англию, Францию и Россию. Признавая необходимость признания Геноцида армян, он считал нужным прилагать все усилия для продвижения признания наряду с Геноцидом армян «геноцида курдов», в связи с чем курды нуждаются в поддержке армян. По его мнению, получить поддержку армян в этом вопросе непросто, но в долгосрочном плане возможно. В этом контексте С. Бозарслан обратил внимание на книгу армянского исследователя Гаро Сасуни («Национальные движения курдов и курдско-армянские отношения с XV в. до сегодняшних дней»)⁷³, в которой отмечается, что геноцид армян в

⁷¹ Hovannisyan N., Ermeni Soykırımı-Ermenikırım. Pencere Yayınları. 2007.

⁷² Marûf M., Komkujiya Ermeniyan a 1915'an û Kurd // http://www.amida-kurd.net/qunciknivis/komkujiya_ermenian_a_1915_an_%C3%BB_kurd.

⁷³ Garo Sasuni, Kürt Ulusal hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt Ermeni İlişkileri, Med Yayınevi, İstanbul 1992.

Османской империи был начат в 1895 г., и благодаря курдским вождям Обейдулле (Обейдулла издал фетву против убийств армян, в регионе господства Обейдуллы армяне не были убиты) и Бадрхану жертвы среди армян не были многочисленными. Кроме того, согласно книге Сасуни, многие курдские племена спасали десятки тысяч армян, в связи с чем подвергались наказанием османов. 20 тыс. армян были спасены курдами Дерсима, в Муше семья Шехо спасла 12 тыс. армян. Согласно Рохат Алакому, в Моксе (Ван) Мухтилла-бег спас 4459 армян⁷⁴. Османы не доверяли курдским племенам, поэтому вооружили неплеменных курдов, которые действовали сами по себе как фанатики. Курдские и армянские патриоты же жили в дружбе и мире. Там, где была власть курдов, армянам было хорошо. Но, к сожалению, там, где не было власти курдов, то есть их национальные чувства были слабые, курды были использованы османами. Но и армяне тоже были использованы врагами. Там, где были непатриоты курды и армяне, они использовались врагами. Курды пострадали и были убиты не в меньшем количестве, чем армяне, которые вместе с русскими войсками продвигались по Анатолии и убивали курдов⁷⁵.

Таким образом, можно отметить, что суждения большинства известных курдских общественных деятелей в целом подтверждает консенсус, наблюдаемый в курдском обществе в отношении Геноцида армян.

Курдские публицисты недовольно реагировали на выступления известного турецкого социолога Исмаила Бешикчи, ранее неоднократно осуждённого за поддержку прав курдов. Так, в конце сентября 2013 г. И. Бешикчи провёл в Стокгольме для курдской общины семинар, посвящённый армянам и грекам, представив доклад об

⁷⁴ Alakom R., Kurd ku hero zkte ermeno xelas kirine! Muhtila Begê Moksî // Bîrnebûn. # 45. 2010. С. 10–20.

⁷⁵ Bozarlsan S., 95 Salîya Salvegera Komkujiya Fileyan (Ermenan) û Kurdan // http://www.rizgari.com/modules.php?name=Rizgari_Niviskar&cmd=read&id=2051.

уничтожении младотурками 1,5 млн армян и изгнании 700 тыс. греков. Сайт www.nefel.com, в редакции которого преобладают выходцы из происламских курдских семей, в связи с этим писал (фактически это была редакционная статья, хотя и без пометки «от редакции»), что И. Бешикчи «вместо того, чтобы рассказывать об угнетении курдов со стороны турецкого государства, рассказывал об армянах» и подверг критике его выступление. По мнению редакции курдского сайта, И. Бешикчи глубоко ошибается, называя курдских шейхов и ага исполнителями намерений и деяний движения «Иттихад ве Теракки» и османов, утверждая, что армяне были уничтожены руками курдов. Редакция курдского сайта подвергала Бешикчи критике в связи с тем, что он не стал говорить о том, что до истребления армян османами, «армяне при поддержке русских⁷⁶ пришли в Северный Курдистан и уничтожили 500 тыс. курдов», «сожгли и разграбили сотни курдских сёл».

Примечательно, что, по мнению курдского публициста из ПРК, заявления османских властей о союзе армян с Россией, желании армян создать независимое государство, о вооружении армян и атаках со стороны армян были не чем иным, как пропагандистской кампанией, направленной на очернение армян и являлись частью подготовки к геноциду⁷⁷.

⁷⁶ В анализируемой статье Россия, наряду с западными державами, упоминалась ещё и в качестве причины неудач курдов. Так, Бешикчи в своём выступлении заявлял о негативной стороне исламского фактора для курдов и даже назвал «исламское братство» для курдов «братством лжи», указывал об использовании турками, персами и арабами ислама в своих интересах против курдов. www.nefel.com опровергал И.Бешикчи, утверждая, что национальная мысль у курдов развивалась благодаря курдам-мусульманам, а лидерами большинства политических движений курдов были курды-мусульмане, преимущественно – курды-накшбанди и их шейхи. Причиной неудач курдов, заключал www.nefel.com, было не «исламское братство», а западные державы и Россия (Ismail Beşikçi ji kurdan re li ser ermeniyan semînerêk da // www.nefel.com, 28.09.2013).

⁷⁷ Sakik F., Qirkirina Ermeniyan û kuştina Talat Paşa // ANF, 24.04.2015.

И. Бешикчи в своём выступлении утверждал, что курды наравне с турками являются виновными за Геноцид армян и насколько турецкие капиталисты разбогатели благодаря захвату имущества греков, так же и курдские шейхи и ага разбогатели благодаря имуществу армян. В частности, Бешикчи привёл примеры известных семейств Коч и Сабанджи. www.nefel.com считал данную позицию Бешикчи в корне неверной, подтверждая это отсутствием примеров того же Бешикчи в материальной выгоде курдских шейхов и ага благодаря захвату имущества армян, отмечая, что в Северном Курдистане, ни в Ване, ни в Карсе, ни в Эрзуруме, ни в Муше и ни в других местах, численность армян не превышала численности населения курдов, и у армян не имелось такого имущества, которое позволило бы разбогатеть курдским шейхам и ага. Более того, утверждал www.nefel.com, турецкое государство фактически национализировало все земли Курдистана и имущество многих курдских шейхов и ага и впоследствии возвращение государством части отнятого имущества у курдских шейхов и ага привело к неравнозначному увеличению богатства курдских шейхов и ага благодаря захвату имущества армян, более того турецкое государство многих турок, а также боснийских и болгарских мухаджиров (переселенцев) поселяло на земли курдов. Особенно подчёркивалось также, что Бешикчи, называя курдов выгодоприобретателями резни армян, имеет в виду не только Северный, но и весь Курдистан, хотя ни в Южном, ни в Западном, ни в Восточном, ни в большей части Северного Курдистана такого не происходило. Возможно, признавалось в статье на www.nefel.com, в небольшом количестве какое-то имущество армян могло оказаться у курдов «в каких-то областях Северного Курдистана», но турецкое государство лишало имущества и курдов⁷⁸.

⁷⁸ Ismail Beşikçi ji kurdan re li ser ermeniyan semînerêk da // www.nefel.com, 28.09.2013.

Здесь необходимо указать, что позиция Исмаила Бешикчи, по отношению к армянам и в особенности к вопросу, касающемуся Геноцида армян, очевидно, обусловлена теми же гуманистическими мотивами, которые сформировали его позицию и по отношению к курдам. Именно благодаря подобному принципиальному подходу И. Бешикчи на протяжении многих десятилетий являлся практически единственным интеллектуалом турецкого происхождения, выступавшим за права курдов, в связи с чем провёл в заключении почти два десятка лет. Безусловно, И. Бешикчи может заблуждаться в разнообразных вопросах, однако ставя под сомнение его деятельность и компетентность, подвергая критике И. Бешикчи в связи с его позицией в отношении Геноцида армян и указывая, что «вместо того, чтобы рассказывать об угнетении курдов со стороны турецкого государства, Бешикчи рассказывал об армянах», вступая с ним в полемические споры и отмечая ошибочность Бешикчи по отношению к некоторым историческим деталям, курды признают, что принимают его деятельность как общественного деятеля и правозащитника только в части защиты прав курдов. Подобным подходом курды подвергают сомнению и его непредвзятость в отношении курдов, девальвируя значение нейтрального, неангажированного взгляда интеллектуала в поддержку самих курдов.

Аналогичную критическую реакцию курдских публицистов⁷⁹ вызвало выступление депутата парламента Швеции от Народной партии Гулан Авджи (курдянка из Турции, эмигрировавшая вместе с родителями в малолетнем возрасте) во время голосования в шведском законодательном органе 11 марта 2010 г. по вопросу принятия резолюции по признанию Геноцида армян, которая действовала в роли леворадикального курдского политика. Голосуя вопреки позиции своей партии (Народной партии Швеции), Г. Авджи в ходе своего выступления заявила, что это «была величайшая резня, ко-

⁷⁹ См., например: Serhedî A. Gulan Avci Kurd kirin qatill // <http://www.lotikxane.com/2010/03/22/gulan-avci-tirr-ji-kurdan-berda/>, 22.03.2010.

торую видел мир... Преступниками были турецкие военные и руководство государства, но также и мой народ – курды... Были курдские племена, которые рассматривали убийства и грабежи армян в рамках своих интересов. Несомненно, что... был геноцид; был геноцид в нескольких смыслах. Депортациям подверглись сотни тысяч христиан из районов, где они жили в течение тысяч лет. Эти выселения редко имели какую-то цель, чем гибель. Они были избиты до смерти, если они были не в состоянии ходить, то их топили в реках... христианское присутствие было стерто. Их активы и дома были конфискованы... Моя собственная семья принимала участие в геноциде с обеих сторон. Были люди, которые убивали армян и ассирийцев. Но были и люди, которые защищали армян и ассирийцев. Я не несу никакой ответственности за это. Это произошло за 60 лет до моего рождения. Но это часть моего наследия. Я считаю, что это моя обязанность – содействовать признанию геноцида⁸⁰.

Многие курдские публицисты осудили тогда заявления Г. Авджи об участии и ответственности курдов в Геноциде армян и других христиан. Так, известный курдский публицист, бывший руководитель одной из курдских нелегальных партий Ибрагим Гючлю (имеющий наряду с гражданством Турции шведский паспорт) считал ошибочным возложение ответственности за Геноцид армян на курдов. Осуждая выступление Г. Авджи, И. Гючлю отмечал, что курдские интеллектуалы возлагают на курдов ответственность за Геноцид армян, в то время как зачастую турецкие интеллектуалы, признающие Геноцид армян, не считают курдов виновными в этом, критикуя турецкого политика и публициста курдского происхождения Орхана

⁸⁰ Anf. 123 GULAN AVCI (fp) // <http://ado-sverige.org/2010/03/anf-123-gulan-avci-fp/> [швед. яз.].

Мироглу и некоторых членов прооджалановской Партии демократического общества⁸¹.

Структуру артикуляции в обобщённом виде темы Геноцида армян в курдском дискурсе в целом точно передал один из курдских публицистов. Во-первых, тема обсуждения начинается с «вины армян» – после того, как на на территорию Северо-Восточной Анатолии вошли русские, часть вооружённых армян стала нападать на дома и сёла турок и курдов-мусульман и убивать их⁸². В то же время турки и курды[-мусульмане] противопоставляются армянам единым фронтом. Хотя далее автор пишет, что утверждения о возмездии армянам за предательство Турции в связи с их связями с русскими, на самом деле, прикрывало стремление турецких властей создать гомогенное государство турок, уничтожив или ассимилировав нетурецкие народы. Жестокость турок в отношении христиан объясняется озлоблением после поражения Османской империи на Балканах. Проект туркизации Анатолии и создания турецкой нации был начат с истребления армян и других немусульманских обществ, среди которых греки, лазы, ассирийцы и курды-езиды. Потом последовала очередь выселений и туркизации курдов, а тех курдов, которые сопротивлялись, убивали⁸³. Таким образом, вначале речь идёт об уничтожении армян, далее – других христианских народов, после – езидов с указанием их курдской идентичности, что в данном случае является излишним, поскольку езиды истреблялись по профессиональному принципу именно как езиды, а не как курды-езиды. После чего, уже в роли жертвы представляются курды, противостоявшие властям. Возложение ответственности на курдов рассматривается способом оправдания уничтожения курдов кемалист-

⁸¹ Guçlu İ., Qirkirina Ermeniyan û Berpirsiyariya Kurdan... // <http://www.kurdpa.net/kurdi/more/6517>, 28.09.2012.

⁸² Ūso X., Qirkirina Ermeniyan // <http://www.mesop.net/osd/?app=izctrl&archiv=220&izseq=izartikel&artid=1713>.

⁸³ Ūso X., Qirkirina Ermeniyan // <http://www.mesop.net/osd/?app=izctrl&archiv=220&izseq=izartikel&artid=1713>.

ским государством, в связи с чем подвергается критике позиция турецких властей, утверждающих, что младотурки лишь осуществляли насильственную миграцию армян, в то время как курды физически убивали и уничтожали армян, а также левых турок и курдов. Курды объявляются жертвой наряду с подвергшимися геноциду народами, и лишь сильная демография позволила им преодолеть катастрофу. Участие курдов в резне армян не воспринимается в качестве партнёрства с младотурками, а проводится аналогия с современными землевладельцами, шейхами и бюрократами и другими слоями, служащими «угнетающему государству». Курды не были партнёрами младотурок, но как сейчас некоторые курды против курдского освободительного движения помогают турецкому государству, так некоторые землевладельцы, шейхи, бюрократы и некоторые другие под флагом хамидие стали служить угнетающему государству. Такие курды были использованы как раз против курдского движения, поэтому как можно называть их представителями курдов? Настоящими представителями курдов были те, кто защищал и спасал армян. Автор ссылается в этой связи на Гаро Сасуни, который в своей книге приводил примеры курдско-армянской дружбы и описывал, как курды спасали многих армян от резни. Сегодня христиан в целом и армян в частности от резни в Ираке спасает Южный Курдистан, что касается службы османам, и армяне много служили им, особенно торговцы. Во время оккупации русскими вооружённые армяне убили десятки тысяч курдских крестьян. Некоторые говорят, что курды безмолвны к армянскому геноциду, однако курды, которые проявляют свою курдскость, никогда не отрицают резню армян со стороны властей «Единения и прогресс». Начиная с движения Арарата «Хойбун» и до сих пор ни одна курдская организация и партия в своих программах не отрицала армян и их права. Курдов обвиняют в том, что они якобы присвоили имущество армян, однако имущество армян присвоило османское государство, потом оно перешло кемалистской республике, курды не получили ничего, оно перешло беженцам с Кавказа и Балкан, или

было продано государством туркам и близким властям лицам. Причем курды тоже страдали от резни и переселений и теряли имущество, но про их имущество никто не говорит⁸⁴.

Касаясь ответственности курдов в истреблении армян, один из курдских авторов ПРК, пишет, что «курдские слуги османского государства» уничтожали не только армян, но и подавляли курдские восстания в крови. Больше армян они уничтожили курдов, поэтому говорить о большой роли курдов в уничтожении армян ошибочно⁸⁵.

Другой курдский публицист, обсуждая проблему Геноцида армян, писал, что с целью туркизации Месопотамии османы начали в 1915 г. истребление армян и под предлогом ислама сумели ввести в заблуждение некоторых курдов, принявших участие в резне армян. Однако курдская интеллигенция и руководители-патриоты выступали против геноцида и оказывали помощь армянам, пряча армянских детей и выдавая их за своих детей. Даже из Южного Курдистана военный отряд спасал армян. Некоторые курдские племена вели бои с турецкой армией для оказания помощи армянам в переходе в Сирию, где курды передавали армян французам⁸⁶.

Публицист из ПРК пишет об уничтожении «соседей курдов – армян» со стороны османских властей на глазах у курдов. Те, что вступались за армян, разделяли судьбу армян. Но были и курды, которые «были обмануты [османскими властями] против армян», «некоторые курды» были рядом с турецкими войсками, став их партнёрами в осуществлении Геноцида армян⁸⁷.

Тема участия курдов в Геноциде армян, безусловно, является весьма болезненной для курдских политиков и публицистов, ко-

⁸⁴ Üso X., Qirkirina Ermenîyan // <http://www.mesop.net/osd/?app=izctrl&archiv=220&izseq=izartikel&artid=1713>.

⁸⁵ Ozcan M., Dostaniya Ermeni-Kurd // <http://www.pkkonline.com/ku/index.php?sys=article&artID=54>.

⁸⁶ Boseli B., Hrant Dink // http://nerin.hawarnet.org/2011/09/hrant-dink-u-jenosida-ermenian_15.html, 24.05.2011.

⁸⁷ Sakik F., Qirkirina Ermenîyan û kuştina Talat Paşa // ANF, 24.04.2015.

торые, понимая моральную обязанность осуждения «таких курдов», дистанцируются от них, а иногда находят им оправдание, обусловленное различными обстоятельствами, параллельно отмечая помощь курдов армянам, таким образом несколько смягчая трагический привкус от участия курдов в геноциде. Очевидно, курды осуществляли помощь армянам. В этом смысле примечателен допрос в ходе берлинского судебного процесса над армянским студентом Согомоном Тейлирянном в связи с расследованиями обстоятельств убийства Талаат-паши. Обвиняемый рассказывал, что его приютили и, фактически, спасли курды. По его словам, существуют курды, «которые хорошо относятся к армянам», но «большинство» курдов «являются друзьями правительства»⁸⁸. Вместе с тем помощь курдов не оказала влияния на дальнейшее развитие процесса геноцида, по сути, помощь ограничивалась актами, побуждаемыми морально-гуманитарными принципами и практически не имела положительных демографических и социально-политических последствий для армян, в то время как участие курдов в геноциде привело к серьёзным трагическим результатам для христианского населения той части Османской империи, которую курды именуют Северным Курдистаном.

Отношение к проблеме геноцида армян в Иракском Курдистане

Актуализация проблемы Геноцида армян не могла обойти стороной и Иракский Курдистан. Этот вопрос находится на периферии внимания южнокурдистанского общественного мнения, хотя в целом можно отметить гуманистическое отношение в Иракском Курдистане к теме уничтожения армян в Османской империи, тем более что там отмечается помощь семейства Барзани армянам во время геноцида. Кроме того, в Иракском Курдистане (в основном в

⁸⁸ Вегнер А., Судебный процесс Талаата-паши. Стенографический отчет о судебном процессе с предисловием Армина Т. Вегнера и приложением. Немецкое издательство "Политика и история", Берлин, 1921, М., 1992.

прилегающем к Турции районе Захо, в провинции Дохук) имеется небольшая армянская община, представленная в основном потомками уцелевших от Геноцида армян Турции. Именно представители общины и пытаются поставить вопрос признания геноцида перед властями Иракского Курдистана.

Так, в апреле 2015 г. в парламент Курдистана депутатом Ервантом Нисаном Маркусом, представляющем армянскую общину (фактически – член ДПК), был внесён законопроект о признании Геноцида армян⁸⁹, что вызвало споры между курдскими партиями. ПСК поддержал законопроект, в то время как ДПК и «Горран» прохладно отнеслись к нему, хотя ряд членов ДПК выступил в его поддержку. Армянский депутат сумел собрать около 40 подписей (всего в парламенте Региона Курдистан/Ирак 111 депутатов). ДПК считала, что принятие резолюции о признании Геноцида армян испортит отношения Турции с Иракским Курдистаном, в то же время, по-видимому, не препятствовала какой-то части своей фракции поддержать инициативу армянского парламентария, показывая свой гуманизм, однако не поддерживая всей фракцией, чтобы этот вопрос так и не прошёл через парламент. В то же время депутат парламента от ПСК Ревас Файк утверждал, что несмотря на раздражение Турции, нельзя чтобы из-за недовольства Анкары курдистанские парламентарии отвергли этот законопроект. По его мнению, Турция выступала против многих действий и процессов, в итоге случившихся вопреки её позиции, например, она категорически выступала против перехода пешмерга в Кобани во время противостояния с ИГИЛ в 2014 г. Один из высокопоставленных членов ДПК Мохаммед Амир Дерсави заявил, что курды всячески поддерживают признание Геноцида армян, подчёркивая, что племя *барзани* и другие курдские племена оказали поддержку армянам. Однако этот вопрос в нынешних политических реалиях Иракского Курдистана представ-

⁸⁹ Parlamenterê ermenî daxwaza naskirina "qirkirinê" kir // www.rudaw.net, 24.04.2015.

ляется весьма непростым и трудно представить, что руководство региона включит эту инициативу в нынешнюю повестку дня. По мнению руководства Иракского Курдистана и ДПК, если уж Барак Обама в связи с недовольством Эрдогана не называет резню армян геноцидом, то как такое решение может принять регион Курдистан, для которого единственной дорогой в мир является Турция⁹⁰. В связи с этим, исходя из «особых отношений» ДПК с Турцией, премьер-министр Иракского Курдистана Нечирван Барзани и пресс-секретарь Регионального правительства Курдистана Сафин Дизайи 24 апреля 2015 г. участвовали в церемонии, посвящённой 100-летию победы Турции в битве при Чанаккале. В этом мероприятии участвовали главы 21 страны (в том числе, кроме президента Турции Р.-Т.Эрдогана, президент Азербайджана И.Алиев, президент Туркменистана Г. Бердымухаммедов, а также принц Уэльский Чарльз) и представители более чем 70 стран⁹¹. Как известно, годовщина битвы при Чанаккале впервые была отмечена 24 апреля, для отвлечения внимания от Геноцида армян.

В то же время телеканал Rûdaw – фактически официоз президента и премьер-министра Курдистана демонстрирует репортажи о мероприятиях местных армян в память о геноциде⁹², а также о

⁹⁰ Reşavayî U., PDK û YNK li ser "Komkujîya Ermenîyan" dibin du bere // www.rudaw.net, 02.05.2015.

См. также репортаж телеканала Rûdaw: Karvedanên projebiryara Komkujîya Ermenîyan li Kurdistanê // <http://www.youtube.com/watch?v=fks-9nUv5kw>, 25.04.2015.

⁹¹ Barzani di merasîma salvegera şerê Çanakkaleyê de beşdar bû // <http://www.youtube.com/watch?v=Lhww8LEoX5c>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Чанаккале].

⁹² См., например: Li Zaxo ji Qirkirina Ermenîyan tê bibîranîn // <http://www.youtube.com/watch?v=U--kU2S5tDg>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Захо] Ermeniyên li Zaxo Komkujîya Ermenîyan bibîr anîn // <https://www.youtube.com/watch?v=s0bgSv5x114>, 25.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Захо].

проведении в других частях Курдистана⁹³ и в различных странах, например, в Армении⁹⁴, Турции⁹⁵, Германии (о выставке курдского художника о Геноциде армян⁹⁶).

В этом смысле Иракский Курдистан повторяет позицию многих других стран, не отрицающих геноцид, но в то же время, исходя из политической целесообразности, не выходящих за рамки «неполноценного» признания.

Ситуация в общественном мнении в Иракском Курдистане определяется не только гуманистическими мотивами, как было бы, если бы речь шла о геноциде в Руанде.

Так, на сайте Rûdaw был опубликован текст колумниста газеты, во многом отражающий широко распространённые в южнокурдистанском общественном мнении точки зрения. Журналист писал, что, очевидно, курды участвовали в геноциде армян, однако нынешние курды не несут ответственности за действия «группы предателей», примкнувшей к османам, как и не несут ответственности за участие некоторых курдов в ИГИЛ. Поскольку курды тогда не имели

⁹³ Bîranîna Qirkirina Ermenîyan li Amedê // <http://www.youtube.com/watch?v=7Uj3Ika2YKg>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Диярбакыра].

Dêrsim - Komkujîya Ermenîyan li Xozatê hat bibîranîn // <http://www.youtube.com/watch?v=fyJ18Ug7MUI>, 28.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Дерсимма].

⁹⁴ Iro 100 sal li ser Qirkirina Ermenîyan re derbas bûn // <http://www.youtube.com/watch?v=QQR3p2jG0Dw>, 24.04.2015. [Сюжет телеканала Rûdaw о траурных мероприятиях в Ереване].

Di sala 1915an de nêzîkî 1.5 milyon ermenî hatin kuştin // http://www.youtube.com/watch?v=0_Vrz7rM08o, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw о траурных мероприятиях из Эчмиадзина].

⁹⁵ Li Stenbolê pêşangeheke hunerî li ser Qirkirina Ermenîya hat lidarxist // <http://www.youtube.com/watch?v=LpxaCvG0wRw>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw о выставке армянских художников в Стамбуле].

⁹⁶ Almanya - Bi halkefta Qirkirina Ermenîyan pêşangehek hat vekirin // <http://www.youtube.com/watch?v=CgRn2RWYfiA>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из ФРГ] Примечательно, что курдский художник объяснял свою деятельность в память о геноциде армян тем, что курды являются народом, в отношении которого были осуществлены множество геноцидов.

статуса – они не виноваты. Автор приводил также мнение тех людей, которые утверждают, что армяне поддерживали Россию и в Северном, Южном и Восточном Курдистане осуществляли действия в отношении курдских женщин и девушек, что вызвало месть со стороны курдов. По его мнению, курды не должны просить прощения у армян, но в то же время понимать позитивные и негативные моменты своей истории. Курды должны быть горды, что род Барзани спасал армян, но стыдиться того, что руководители некоторых курдских племён участвовали в геноциде. Нет необходимости, чтобы правительство Курдистана официально просило прощения у армян, но в то же время для уважения армян, проживающих в Курдистане, необходимо заявить, что мы, курды, стыдимся того, что курды участвовали в геноциде другого народа⁹⁷.

В целом общественное мнение в Иракском Курдистане во многом, если не полностью, солидарно с турецкими курдами. То есть – факт геноцида неоспорим, в геноциде участвовала «часть курдов», являющаяся «предателями», однако курды не несут ответственности за геноцид, поскольку не являлись властью, соответственно, курдам не за что просить прощения. В то же время действия курдов по уничтожению армян в курдском общественном мнении в какой-то степени объясняются курдскими политиками и публицистами как реакция на поддержку армянами России, которая рассматривается курдами в период Первой мировой войны как солидарный с «мусульманами» (турок и курдов) враг, поскольку в тот период у курдов религиозная (исламская) идентичность превалировала над этнической, а также как месть за «зверства армян». В этом смысле позиция курдов – поддержка «врага мусульман» и «внешнего завоевателя» (Россия), а также «зверства армян при поддержке русских» – полностью копирует турецкую официальную позицию в отношении Геноцида армян.

⁹⁷ Ebdulla H., Lêborîna fermî na lê divê em şerm bikin! // 29.04.2015.

Кроме того, признание геноцида армян в Иракском Курдистане видится с точки зрения определённой выгоды для курдов. Так, преподаватель Университета города Койсанджак Камран Бабанзаде утверждал, что признание геноцида армян в интересах курдов, поскольку его признание облегчит признание геноцида курдов во время правления кемалистов в период подавления восстания шейха Саида⁹⁸.

Вместо заключения

Таким образом, можно отметить, что в курдском общественно-политическом дискурсе существует практически единодушное мнение о Геноциде армян. Отношение к Геноциду армян со стороны «ПРК и Со» представляется в моральном аспекте одновременно с использованием «геноцида» в качестве средства критики в актуальной политической борьбе и повода для упрёка современных турецких властей и сё лидера Эрдогана, т.е. в условиях внутривосточного противостояния как инструмент утверждения декларируемой политической идентичности курдов. «ПРК и Со» обвиняют власти в нежелании признавать факт Геноцида армян, а, соответственно, и в «моральном пособничестве» геноциду.

Среди курдских публицистов и общественных деятелей, да и в целом в курдском обществе наблюдается определённый консенсус в вопросах, касающихся участия курдов, разнообразных исторических деталей, роли армян, стран Запада и России и их (армян Запада и России) частичной «вины» за геноцид. Такая солидарность в этих вопросах перекликается с турецкой позицией, и существует в виде образа мыслей, действий, чувств, мнений, т.е. «социального факта», обладающего силой принуждения к тем, кто не разделяет эти

⁹⁸ Hisên K., Naskirina qirkirina Ermeniyani di berjewendiyê kurdan de ya // <http://rojnews.net/Ku/dreje-y-hewal.aspx?id=17326&LinkID=26&Naskirina-qirkirina-Ermeniyani-di-berjewendiyê-kurdan-de-ye>, 20.04.2015.

представления⁹⁹. Таким образом, курдским спикерам и организациям приходится в некоторой степени соответствовать указанному консенсусу, наделяя в том числе и армян долей вины, тем самым, несколько смягчая общественное неодобрение фактом признания, хотя и с «оговорками», участия курдов в геноциде армян. Необходимо также учитывать современную политику аффилированной с ПРК легальной партии, в центре внимания которой лежит идеология интернационализма и либерально-демократических ценностей, что наглядно было продемонстрировано на последних выборах, то есть категории, несколько выходящие за рамки ригидной прокурдскости, отчасти разбавляя национальный «образ» ПРК среди некурдов. В связи с этим курды вместе с армянами и с другими пострадавшими народами обвиняют «тех» курдов в геноциде и против части курдов – курдов-езидов, что придаёт геноциду исламскую окраску. Таким образом современные легальные курды не рассматривают себя наследниками «тех курдов», а, соответственно, и ответственными за геноцид. В данном случае роль курдов рассматривается ими с точки зрения социально-классового и религиозного аспекта с атрибуцией на сословную идентичность «ответственных» курдов.

Собственно геноцид на территории Османской империи, в понимании курдов, включает в себя акты геноцида по отношению к курдам-езидам, ассирийцам и другим немусульманским народам, а иногда и к курдам, хотя и подчёркивается армянское ядро, и связывается с последующими геноцидами, тем самым выстраивая комплекс геноцидов, связанных между собой общими причинами, источником которых является, по мнению курдов, враждебная идеология.

Отмечая соблюдение курдами собственных политических интересов в этом вопросе необходимо отметить что некоторые курдские интеллектуалы и публицисты, признавая геноцид, вместе с тем предостерегают от политического признания, указывая на возможные

⁹⁹ Дюркгейм Э., Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана, М., Канон, 1995.

последствия. Особенно это характерно для властей Южного Курдистана, считающих Турцию важнейшим партнёром. Отмечая, что геноцид неоспорим, в Южном Курдистане подчёркивают, что он, тем не менее, не стал ещё общепризнанным на международном уровне, и что южным курдам при моральном признании геноцида, тем не менее, следует подходить к этому вопросу с точки зрения политической целесообразности, что и делают (делали) на протяжении многих лет различные страны мира.

При всех нюансах, обусловленных различными политическими факторами, курды признают геноцид и теоретически понимают последствия, которые могут возникнуть от его признания. Таким образом, на территории Турции, в Турецком Курдистане, по сути, звучание темы геноцида (в части самого факта геноцида) среди курдов сформировано и кардинально противоположно позиции официальной турецкой власти.

*Մարգիս Գրիգորյան,
պ.գ.թ., ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների
բաժնի գիտաշխատող*

ՀՀ ԵՎ ՔՈԿ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ 2014 ԹՎԱԿԱՆԻ ԵԶՐԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Բանալի բառեր - եզդիներ, ցեղասպանություն, Իսլամական պետություն, Քուրդիստանի ռեզիստան կառավարություն (ՔՐԿ), «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (ՔԱԿ), Ժողովրդական պաշտպանության ջոկատներ (ԺՊՁ), փեշմերգա:

Ключевые слова: езиды, геноцид, Исламское государство, Региональное правительство Курдистана, Рабочая партия Курдистана (РПК), Отряды народной самообороны, пешмерга.

Key words: Yezidis, Genocide, Islamic State, Kurdistan Regional Government (KRG), «Kurdistan Workers' Party» (PKK), People's Protection Units (YPG), Peshmerga.

ԽՆԴՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

2014 թվականի օգոստոսին Իրաքի եզդիաբնակ Մինջար բնակավայրի և հարակից գյուղերի ուղղությամբ «Իսլամական պետության» (الدولة الإسلامية-ԻՊ) հարձակումը զուգորդվեց բռնություններով և ցեղասպանական գործողություններով տեղաբնիկ եզդիների հանդեպ՝ պատճառ դառնալով բազմաթիվ զոհերի և տարհանության: Մեր համոզմամբ Իրաքի հյուսիսում եզդիների՝

¹ Եզդիները բնակվում են հիմնականում Իրաքի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջաններում՝ Մինջար լեռան շրջակայքում, Մինջար, Շեյխան, Թալքիֆ, Բեշիբա, Ջախո, Սեմել բնակավայրերում: Եզդիների թիվն Իրաքում հաշվվում է սոս 560.000՝ համարվելով քրիստոնյաներից հետո երկրորդ ամենամեծ կրոնական

հանդեպ իրականացված բռնությունները պետք է բնորոշել որպես ցեղասպանություն², որն այս անգամ իրականացվեց ծայրահեղ արմատական գաղափարներով առաջնորդվող իսլամականների ձեռքով:

Մերձավորարևելյան տարածաշրջանային զարգացումներն ու Իրաքում ստեղծված իրավիճակը

2011 թվականին լայն թափ ստացած մերձավորարևելյան տարածաշրջանային տարաբնույթ զարգացումները պատճառ դարձան նոր գործընթացների ձևավորման համար, որոնցից էր իսլամական ծայրահեղ արմատական կառույցների ակտիվացումը Իրաքի զգալի հատվածներում: Դեռևս Մադամ Հուսեյնի իշխանության տապալումից հետո (2003 թ.) Իրաքի արևմտյան սուննիաբնակ տարածքներում շիայական իշխանությունների կողմից շարունակվող ճնշումները, խստացված հակաահաբեկչական օրենքները, իրաքյան ուժերի կողմից իրականացվող էթնիկ-դավանաբանական կոչերով միախառնված հակաահաբեկչական ռազմարշավները, պաշտոնական Բաղդադի անհետատես քաղաքական վարքագիծը, Իրաքի սուննիների նկատմամբ ճնշումներն ու հալածանքները հանգեցրին իսլամական արմատական տրա-

համայնքը (տե՛ս S. Salloum, Minorities in Iraq. Memory, Identity and Challenges, Masarat for Cultural and Media development, 2013, pp. 66-79):

² ՄԱԿ գլխավոր ասամբլեայի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածում նշվում է. «Մույն Կոնվենցիայում ցեղասպանություն նշանակում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը՝ ազգային, էթնիկական, ցեղային կամ կրոնական որևէ խմբի, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ կատարված. (ա) այդ խմբի անդամների սպանությունը, (բ) այդ խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս պատճառելը և այլն» (տե՛ս http://www.un.org/res/un%20Treaties/III_1.pdf, Մուտք՝ մայիսի 3, 2015 թ.):

մադրությունների ավելացմանը: Դա հեշտացրեց իսլամական արմատական գաղափարներով առաջնորդվող կառույցների դիրքերի ամրապնդմանն ու ջիհադական պայքարի ուժգնացմանը ինչպես Իրաքի սուննիաբնակ, այնպես էլ՝ այլ տարածքներում: Ակտիվացող իսլամական ծայրահեղ արմատական միտումներից չխուսափեցին նաև Իրաքի եզդիները, որոնց հանդեպ եղան ահաբեկչական գործողություններ և ճնշումներ³:

Իրաքում ծայրահեղ իսլամական սուննիական կառույցների առաջնադացմանը նպաստեցին նաև հարևան Սիրիայում 2011 թվականին ծավալված գործընթացները: 2012 թվականին Իրաքի իսլամական սուննիական կառույցները ակտիվորեն ներգրավվեցին Սիրիայում ընթացող հակամարտությանը՝ պայքարելով Բաշար ալ-Ասադի վարչակարգի դեմ: 2013 թվականի ապրիլին սիրիական հակամարտությունում առանձնապես ակտիվություն դրսևորող «Իրաքում իսլամական պետություն» կառույցը (الدولة الإسلامية في العراق و الشام) Դաուլա ալ-Իսլամիա ֆի իլ-Իրաք (ԻԻՊ) հայտարարեց, որ վերանվանվում է «Իրաքում և Շամում իսլամական պետություն» (الدولة الإسلامية في العراق والشام) Դաուլա ալ-Իսլամիա ֆի իլ-Իրաք ուա ալ-Շամ (ԻՇԻՊ) կառույցի և իր կողմից վերահսկվող տարածքներում ստեղծում է իսլամական օրենքներով առաջնորդվող պետություն: 2013 թվականի կեսերից ԻՇԻՊ-ն ընդլայնեց իր կողմից վերահսկվող տարածքները Սիրիայում, որի սահմանները ձգվում էին Սիրիայի հյուսիսային շրջաններից մինչև սիրիա-իրաքյան սահմանը: Նույն ժամանակ սիրիական ալ-Ռակկա քաղաքն ընկավ իսլամականների վերահսկողության

³ 2014 թվականի օգոստոսի բռնարարներից ճիշտ 7 տարի առաջ՝ 2007 թվականի օգոստոսի 8-ին, իրաքյան եզդիաբնակ երկու բնակավայրերում ռումբի պայթյունից սպանվեց ավելի քան 800 մարդ, 1500-ը ստացավ տարբեր վնասվածքներ (տե՛ս Բ. Մուրազի, 100 տարի անց, Երևան, 2015, էջ 6):

տակ՝ դառնալով Միրիայում ԻՇԻՊ-ի կենտրոնը: Կառույցը, աստիճանաբար վերածվելով ազդեցիկ գործոնի, քայլ առ քայլ ընդլայնեց իր կողմից վերահսկվող տարածքները ոչ միայն Միրիայում, այլև՝ հարևան Իրաքում, որն ակնառու դարձավ 2014 թվականից սկսած: Այդ ժամանակ իսլամականների վերահսկողության տակ անցան իրաքյան սուննիաբնակ ալ-Անբար նահանգի որոշ հատվածներ, իսկ 2014 թվականի հունիսի սկզբից իսլամականները լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների անցան Իրաքի հյուսիսում. հունիսի 10-ին ԻՇԻՊ-ին հաջողվեց ամբողջությամբ իրեն ենթարկել Մոսուլ քաղաքը, փախուստի մատնել իրաքյան կառավարական ուժերին, շարժվել դեպի հարավ, կարճ ժամանակում նվաճել մի շարք քաղաքներ՝ մոտենալով մայրաքաղաք Բաղդադին: 2014 թվականի հունիսի սկզբին ԻՇԻՊ-ի և նրան աջակցող իրաքյան այլ ուժերի⁴ կողմից սկսված ռազմարշավը ուղղվեց նաև իրաքյան եզդիներով բնակեցված տարածքների դեմ:

Մեր համոզմամբ, իսլամականների առաջխաղացումն այս հատվածում և այստեղ բնակվող էթնիկ-դավանական փոքրամասնությունների հանդեպ բռնությունները կոչված էին լուծելու հետևյալ խնդիրները.

- Իսլամականները փորձում էին իրենց կողմից վերահսկվող տարածքներում ձեռքբազատվել անցանկալի ոչ մուսուլ-

⁴ 2014 թվականի հունիսից ԻՊ-ի առաջխաղացմանն իրենց աջակցությունն են բերել Իրաքի նախկին նախագահ Սադամ Զուսեյնի զինակիցներից բաղկացած սուննիական աշխարհիկ որոշ ստորաբաժանումներ, իսլամական այլ խմբավորումներ, մասնավորապես սուֆիիական «Ջայշ Ռիջալ ալ-Տարիկ ալ-Նակլբանդիայի» (Նակլբանդիական միաբանության տղաների բանակ) զինյալները և որոշ սուննիական ցեղերից բաղկացած խմբավորումներ:

ման էթնիկ-դավանական փոքրամասնություններից, որոնք վստահություն չէին ներշնչում իսլամականների համար:

- Իրաքի հյուսիսարևմտյան բնակավայրերի նվաճումով իսլամականները կտրում էին կապը Միրիայի քրդաբնակ ալ-Ջազիրայի և Իրաքի հյուսիսային քրդերով բնակեցված տարածքների միջև՝ գրկելով Միրիայում և Իրաքում ԻՇԻՊ-ի դեմ պայքարող քրդերին թիկունքային աջակցությունից:

- ԻՇԻՊ-ը ամրանում էր երեք երկրների՝ Իրաքի, Միրիայի և Թուրքիայի հատման միջնամասում գտնվող ռազմավարական կարևոր տեղանքում՝ հնարավորություն ստանալով վերահսկել սահմանային շարժն ու տարանցիկ ուղիները՝ դառնալով հենակետ իսլամականների հետագա առաջխաղացման համար դեպի Իրաքյան Քուրդիստան, սիրիական ալ-Ջազիրա և Թուրքիա:

ԻՊ զինյալների հարձակումը Սինջարի ուղղությամբ

2014 թվականի օգոստոսի 2-ին ԻՊ⁵ զինյալները հարձակվեցին Իրաքի հյուսիսային եզդիաբնակ մի շարք բնակավայրերի, այդ թվում՝ Սինջարի ուղղությամբ՝ բռնի հավատափոխ անելով և սպանելով բազմաթիվ եզդիների: Տեղացի եզդիներն իրենց ձեռքի տակ եղած զենքերով սկսեցին պայքարել իսլամականների դեմ: Որոշ եզդիներ նույնիսկ այստեղ գտնվող քրդական զորաջոկատներից խնդրեցին զենք տրամադրել, որպեսզի իրենք կարողանան պաշտպանվել, սակայն մերժում ստացան⁶: Այս առթիվ նաև հայ-

⁵ 2014 թվականի հունիսի 29-ին ԻՇԻՊ-ի կողմից հայտարարություն տարածվեց առ այն, որ կառույցը այսուհետ կոչվելու էր «Իսլամական պետություն» (الدولة الإسلامية (ԻՊ)), իր կողմից վերահսկվող տարածքներում հռչակում էր խալիֆայություն (տե՛ս ISIS declares the State, <https://www.youtube.com/watch?v=BTiqYjau-Jik&feature=youtu.be>, Մուսոբ՝ հունիսի 29, 2014 թ.):

⁶ Խնդիրն այն է, որ 2014 թվականի հունիսի կեսերին, երբ դեռևս իսլամականները չէին հարձակվել եզդիաբնակ բնակավայրերի վրա, Սինջարը նվաճելու իսլամա-

տարարությամբ հանդես եկավ եզդիների հոգևոր առաջնորդ Միր Թահսին Բեզը՝ խնդրելով Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանիին՝ աջակցելու ու զինելու եզդիներին, սակայն այդ խնդրանքը մնաց անտեսված, և որևէ օգնություն եզդիներին չտրվեց: Ավելին՝ քրդական զորքերի ներկայացուցիչը Մինջարում հրամայեց հավաքել եզդիների մոտ մնացած զենքը: Ստեղծված պայմաններում եզդիների շրջանում ձևավորվեց երկու գործառնական՝ «Շանգալի պաշտպանության միավորումն» ու «Շանգալի պաշտպանության ուժերը», համապատասխանաբար Կասիմ Շաշոյի և Հայդար Շաշոյի հրամանատարությամբ, որոնք Մինջար լեռան ստորոտում գտնվող եզդիական Շարֆադի սրբատեղիի մոտակայքում անձնվիրաբար պայքար մղեցին Մինջարի ազատագրման և եզդի ժողովրդի փրկության համար⁷: Սակայն, զինամթերքի սպառման պատճառով Մինջարի հարավային որոշ ինքնապաշտպանական խմբեր ստիպված եղան նահանջել: Օգոստոսի 3-ին Մինջարի հարավային հատվածն անցավ ԻՊ վերահսկողության տակ: Եզդիները ստիպված հեռացան դեպի լեռներ, իսկ չհեռացողները սպանվեցին իսլամականների կողմից:

Հետագա զարգացումները Մինջարում և եզդիաբնակ գյուղերում հաստատեցին քրդական փեշմերգաների այն վարքագիծը, համաձայն որի՝ վերջիններս ամենևին էլ չէին պատրաստվում

կանների տարածած հայտարարություններին զուգահեռ իրաքյան քրդական զգալի թվով զորամիավորումներ (փեշմերգա) տեղակայվեցին Մինջարում իսլամականներից այն պաշտպանելու պատրվակով: Զուգահեռաբար ՔՌԿ փեշմերգան տեղացի եզդիներից հավաքեց զինամթերք, ըստ էության, զինաթափելով նրանց (տե՛ս Исторический момент для Шангала, Ezdixannews.com, 13.06.2014 (<http://ezdixannews.com/istoricheskij-moment-dlya-shangala/>), Մուսոբ՝ օգոստոսի 9, 2014 թ.):

⁷ St' u Хроника событий в Шангале 4 августа, Ezidipress.com, 05 августа, 2014 (<http://ezidipress.com/ru/?p=1394>, Մուսոբ՝ հոկտեմբերի 20, 2014 թ.):

պաշտպանել եզդիներին հարձակվող իսլամականներից: Ավելին՝ քրդական զինված ստորաբաժանումները հավաքեցին եզդիների մոտ առկա զենքը՝ զրկելով եզդի բնակչությանը ինքնապաշտպանվելու հնարավորությունից: Ըստ որոշ հրապարակումների՝ քրդական փեշմերգան, որը մինչ այդ իրականացնում էր «եզդիաբնակ տարածքների պաշտպանությունը», առանց կովի հեռացավ այս տարածքներից՝ որևէ կերպ չօգնելով եզդի աշխարհագրորին դիմակայելու իրենց վրա հարձակվող իսլամականներին⁸: Օգոստոսի 3-ից «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ, քրդ.՝ Partiya Karkerên Kurdistanê-PKK), Միրիայում դրա ճյուղավորումը համարվող «Քուրդիստանի դեմոկրատական միություն» (ՔԴՄ, քրդ.՝ Partiya Yekîtiya Demokrat-PYD) կուսակցության ռազմական թևի՝ «Ժողովրդական պաշտպանության ջոկատներ» (ԺՄՋ, քրդ.՝ Yekîneyên Parastina Gel-YPG) զինյալներն անցան սիրիական սահմանը՝ ձեռնամուխ լինելով Մինջարի պաշտպանությանը: ԺՄՋ զինյալներին հաջողվեց անվտանգության միջանցք ստեղծել, ինչը հնարավորություն տվեց ցեղասպանությունից փրկված եզդիներին պատասպարվելու լեռներում: Միրիայից ժամանած հիշյալ քրդական ստորաբաժանումները օգոստոսի 8-ին հակազրոհի անցան իսլամականների ուղղությամբ՝ սիրիական ալ-Ջազիրայի և իրաքյան Մինջար լեռան կողմից: Գրոհի հետևանքով էլ բացվեց վերոհիշյալ անվտանգության միջանցքը, որով մեծ թվով եզդիներ կարողացան դուրս գալ ռազմական գործողությունների գոտուց⁹: Միրիայից և Թուրքիայից Իրա-

⁸ St' u Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում անցկացված հանրահավաքը, «Ջազրոս» (օգոստոս, 2014), թիվ 8(84), էջ 4:

⁹ Ժողովրդական ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար Մուրատ Կարայիլան. «Մեր պարտքն է փրկել Շանգալը», «Ջազրոս» (դեկտեմբեր, 2014), թիվ 11-12(87-88):

քի այս հատվածում հայտնված ՔԱԿ և ԺՊՁ զինյալների շնորհիվ մոտ 20.000 եզդիներ կարողացան անվտանգ դուրս գալ ռազմական գործողությունների շրջանից՝ տեղափոխվելով Սիրիա և Թուրքիա: Օգոստոսի 8-ին ԻՊ զինյալները հարձակվեցին Իրաքյան Քուրդիստանի մայրաքաղաք Էրբիլի ուղղությամբ: Նույն օրը ԱՄՆ-ի կողմից ղեկավարվող միջազգային կոալիցիոն օդուժն առաջին հարվածները հասցրեց Իրաքի հյուսիսում լայնամասշտաբ ռազմական հարձակման անցած իսլամականների դիրքերին, ինչը ստիպեց իսլամականներին դադարեցնել հարձակումն Էրբիլի ուղղությամբ՝ ծրագրելով երկրորդ խոշոր հարձակումը Հյուսիսային Իրաքի՝ հիմնականում եզդիաբնակ գյուղերի ուղղությամբ: Իրենց ուղղությամբ հարձակվող իսլամականներից փրկվելու համար եզդիներից շատերը լքեցին իրենց բնակավայրերը՝ շարժվելով առավել ապահով ՔՌԿ-ի վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքներ, եզդիների մի ստվար հատվածն էլ բարձրացավ Սինջար լեռը՝ պատասպարվելով ԻՊ-ի զինյալներից: Իսլամականների կողմից գերեվարված եզդիներին առաջարկվեց հանձնել զենքն ու ընդունել իսլամ: Եզդիներից շատերն էլ ուղղակի սպանվեցին¹⁰:

Ընդհանուր առմամբ իրավիճակն Իրաքի հյուսիսային հիշյալ հատվածում մնաց անփոփոխ ընդհուպ մինչև 2015 թվականի հոկտեմբերի վերջ, երբ քրդական ուժերի կողմից նկատվեց Սին-

¹⁰ Իսլամականների կողմից եզդիական համայնքը դիտարկվեց որպես հեթանոսների խումբ (مشركون), որն ամենաձանր մեղքերից մեկն է համարվում իսլամում: Այդ խմբին պատկանող մարդկանց պետք է ապաշխարհելու և իսլամ ընդունելու հնարավորություն տրվի, հակառակ դեպքում պետք է սպանվեն: Իսկ այդ խմբին պատկանող կանայք և աղջիկները վաճառվում են ստրկության (տե՛ս Dabiq, 1435, Dhul Hijjan, Issue 4, pp. 14-15, <http://media.clarionproject.org/files/islamic-state/islamic-state-isis-magazine-Issue-4-the-failed-crusade.pdf>, Մուսոթ՝ հոկտեմբերի 2, 2015 թ.):

ջար բնակավայրը ԻՊ-ից էտ նվաճելու փորձեր: Սակայն այդ հատվածում ռազմական գործողությունների մեջ ակտիվ ներգրավված քրդական զինված ստորաբաժանումների միջև նկատվեցին տարաձայնություններ, ինչը հետաձգում էր իսլամականներից Սինջարն ազատագրելու ռազմական գործողությունները¹¹: Չնայած տարաձայնություններին՝ քրդական ուժերին հաջողվեց 2015 թվականի նոյեմբերի սկզբից սկսել Սինջարի ուղղությամբ գրոհը, որն ավարտվեց նոյեմբերի 13-ին Սինջարի ազատագրմամբ¹²:

Դեռևս հստակ չէ իսլամականների կողմից Իրաքի հյուսիսում սպանված եզդիների թիվը: Ըստ որոշ գնահատականների՝ 2014 թվականի օգոստոս ամսին սպանվել են մոտ 500 եզդիներ, 100-ից ավել եզդի կանայք վաճառվել են ստրկության, մոտ 40.000 եզդիներ տարհանվել են իրենց բնակավայրերից¹³: Այլ գնահատականների համաձայն՝ Սինջարի ուղղությամբ հարձակման ժամանակ իսլամականների կողմից սպանված եզդիների և դեպի Սինջար լեռ փախչելու ընթացքում մահացած եզդիների թիվը կազմել է մոտ 20.000¹⁴: Սպանված եզդիների թիվն ավելի մեծ կա-

¹¹ Մասնավորապես ՔՌԿ-ն բազմիցս հանդես էր գալիս ՔԱԿ-ին ուղղված մեղադրանքներով, որ վերջինս չի ցանկանում հեռանալ Սինջարի հատվածից՝ խանգարելով փեշմերգաներին սկսել հարձակումը Սինջարի ուղղությամբ (տե՛ս РПК мешают начать операцию по освобождению Синджара, Kurdistan.ru, 11 ноября, 2015, http://kurdistan.ru/2015/11/11/news-25232_RPK_meshayut_nachat.html, Մուսոթ՝ նոյեմբերի 13, 2015 թ.):

¹² Տե՛ս Срочно, Пешмерга вошли в Синджар, Kurdistan.ru, 11 ноября, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/11/13/news-25258_SROCHNO_Peshmerga_voshli_v_Sindzhar.html, Մուսոթ՝ նոյեմբերի 13, 2015 թ.):

¹³ Տե՛ս Rasheed A., Islamic State kills 500 Yazidis, burying some alive, claims human rights minister, The Sydney Morning Herald. Retrieved, August 11, 2014 (<http://www.smh.com.au/world/islamic-state-kills-500-yazidis-burying-some-alive-claims-human-rights-minister-20140810-102171.html>, Մուսոթ՝ մարտի 12, 2015 թ.):

¹⁴ Տե՛ս Մուրադի Բ., 100 տարի անց, Երևան, 2015, էջ 12:

րող է լինել՝ հաշվի առնելով, որ ԻՊ-ից ազատագրված իրաքյան տարածքներում դեռևս հայտնաբերվում են եղբայրական գերեզմաններ, որտեղ թաղված են մեծ թվով եզդիներ, իսկ իսլամականների տիրապետության տակ հայտնված բազմաթիվ եզդիների ճակատագրեր մնացել են անհայտ:

Հայաստանյան իշխանությունների և Քուրդիստանի ռեզիմենալ կառավարության (ՔԻԿ, քրդ.՝ Hikûmetî Herêml Kurdistan-KRG) դիրքորոշումը՝ Իրաքի եզդիների ցեղասպանության հետ կապված

Հայաստանյան իշխանությունների դիրքորոշումը

Հայաստանի իշխանությունները և, ընդհանրապես, հայությունը մշտապես իրենց ուշադրության կենտրոնում են պահել ինչպես հայաստանաբնակ, այնպես էլ աշխարհի այլ հատվածներում, մասնավորապես Իրաքում բնակվող եզդիներին: Այս անգամ ևս Իրաքում տեղ գտած ցեղասպանական գործողությունները չէին կարող անտարբեր թողնել Հայաստանին ու հայությանը: Հայաստանի իշխանությունների արձագանքը Իրաքի հյուսիսում ստեղծված իրավիճակի ու եզդի բնակչության հանդեպ տեղի ունեցող ոճրագործությունների հետ կապված իրեն սպասեցնել չտվեց: ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 69-րդ նստաշրջանում էլույթ ունենալով՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը նշեց, որ Հայաստանը բարձրաձայնել է Իրաքի հյուսիս-արևմուտքում բնակ-

վող եզդի բնակչության պաշտպանությունն ապահովելու անհրաժեշտության մասին¹⁵:

ՀՀ արտաքին գերատեսչությունը նույնպես հայտարարությամբ հանդես եկավ՝ Իրաքի եզդիների զանգվածային կոտորածների հետ կապված, որտեղ նշվեց, որ Իրաքի հյուսիսում իսլամական ծայրահեղ արմատականների կողմից իրականացվող գործողությունների հետևանքով բազմաթիվ զոհեր կան եզդիների շրջանում, հազարավոր մարդիկ տարհանվել են իրենց բնակավայրերից, և «ՀՀ-ն կիսում է Հայաստանում ապրող եզդիների վրդովմունքը տեղի ունեցող ողբերգական զարգացումների կապակցությամբ»¹⁶: Դրան հաջորդեցին նաև առարկայական քայլեր՝ Իրաքի եզդիներին օգնելու, մասնավորապես ֆինանսական օժանդակություն տրամադրելու համար¹⁷: Նույնիսկ տարածվեցին իրաքյան եզդիներին ցանկության դեպքում ԼՂՀ-ում բնակեցնելու հայտարարություններ¹⁸, որոնց նկատմամբ ադրբեջանական քաղաքական շրջանակներից բացասական արձագանքներ գրանցվեցին:

¹⁵ Տե՛ս Նախագահ Սերժ Սարգսյանի էլույթը ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 69-րդ նստաշրջանում, 25 սեպտեմբեր, 2014 թ. (<https://www.youtube.com/watch?v=E0qu-nEgi2z8>, Մուտք՝ հոկտեմբերի 27, 2014 թ.):

¹⁶ Տե՛ս ԱԳՆ, «Կիսում ենք Հայաստանում ապրող եզդիների մտահոգությունը», 15 օգոստոս, 2014 թ. (<http://www.azatutyun.am/archive/news/20140815/2031/2031.html?id=26532821>, Մուտք՝ նոյեմբերի 4, 2014 թ.):

¹⁷ Տե՛ս «Հայաստանի օգնությունը Իրաքի եզդիներին», 2 սեպտեմբեր, 2014 թ. (http://www.mfa.am/hy/press-releases/item/2014/09/02/donation_yezidi/, Մուտք՝ հոկտեմբերի 4, 2014 թ.):

¹⁸ Տե՛ս «Արցախի Հանրապետությունը պատրաստ է օգնել եզդի ժողովրդին», ԼՂՀ նախագահ մամուլի խոսնակ Դավիթ Բաբայանի հարցազրույցը «Tert.am» լրատվական կայքէջին (<http://www.tert.am/am/news/2014/08/19/David-babaian4/1169181>, Մուտք՝ սեպտեմբերի 3, 2014 թ.):

Իրաքի եզդիների հետ կապված զարգացումները չէին կարող չնտահոգել Հայաստանում ապրող եզդիներին, որոնց կողմից Հայաստանում կազմակերպվեցին զանազան ակցիաներ և բողոքի միջոցառումներ՝ ի պաշտպանություն իրաքյան եզդիների¹⁹։ Հայաստանի եզդի որոշ գործիչներ այցելեցին ցեղասպանությունից փրկված, Իրաքից տարահանված և Թուրքիայում ապաստան գտած եզդի փախստականներին՝ վերջիններին տրամադրելով ֆինանսական և այլ բնույթի օգնություն²⁰։ ԻՊ-ի զինյալների կողմից Սինջարի վրա հարձակման պահից աշխարհի տարբեր ծայրերում գանձող եզդիական համայնքները նույնպես իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին։ Եզդիական տարբեր համայնքներում կազմակերպվեցին բազմահազարանոց երթեր, ցույցեր, միջոցառումներ՝ ի պաշտպանություն Սինջարի եզդիների²¹։

2014 թվականի օգոստոսին Սինջարում եզդիների հանդեպ տեղի ունեցած ցեղասպանական գործողությունների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության և հայերի դիրքորոշումը ևս մեկ անգամ արտահայտվեց 2017 թվականի վերջին և 2018 թվականի սկզբին. 2017 թվականի դեկտեմբերին ՀՀ Ազգային ժողովի մի խումբ պատգամավորների կողմից նախաձեռնվեց հիշյալ բռնա-

¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի եզդիները կոչ են անում Իրաքի եզդիներին փրկել բնաջնջումից», 14 օգոստոս, 2014 թ. (<http://www.azatutyun.am/content/article/2653095-0.html>, Մուտք՝ նոյեմբերի 2, 2014 թ.):

²⁰ Տե՛ս «Մարդիկ քնում էին փողոցներում, այգիներում, հայաստանցի եզդիներն այցելել են Թուրքիայի եզդի փախստականներին», 3 սեպտեմբեր, 2014 թ. (<http://www.panorama.am/am/comments/2014/09/03/boris-murazi/>, Մուտք՝ հոկտեմբերի 7, 2014 թ.):

²¹ Տե՛ս Germany, 1000s protest Yazidi persecution in Iraq, News.yahoo.com, August 16, 2014, (<http://news.yahoo.com/germany-1000s-protest-yazidi-persecution-iraq-16041-6354.html>, Մուտք՝ մարտի 11, 2015 թ.):

րարքները դատապարտող հայտարարության նախագիծ²², իսկ 2018 թվականի հունվարի 16-ին 91 կողմ, 0 դեմ և 1 ձեռնպահ ձայների հարաբերակցությամբ ՀՀ Ազգային ժողովը ընդունեց «Ահաբեկչական խմբավորումների կողմից իրենց վերահսկողության ներքո գտնվող Իրաքի Հանրապետության տարածքներում եզդի ժողովրդի նկատմամբ 2014 թ. իրականացված ցեղասպանության դատապարտման մասին» հայտարարության նախագիծը²³։

ՔՌԿ դիրքորոշումը

ԻՊ հարձակումից անմիջապես հետո՝ 2014 թվականի օգոստոսի 4-ին, Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանին հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ դատապարտեց «Սինջարում եզդի եղբայրների և քույրերի հանդեպ տեղի ունեցած ողբերգությունը՝ հիշեցնելով, որ քրդերը մինչև վերջ դիմագրավելու են սպառնացող վտանգին՝ չզիջելով Քուրդիստանի տարածքի և ոչ մի հատված²⁴»։

²² Տե՛ս «ՀՀ ԱԺ հայտարարությունը՝ ահաբեկչական խմբավորումների կողմից իրենց վերահսկողության ներքո գտնվող Իրաքի Հանրապետության տարածքներում եզդի ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպան գործողությունների դատապարտման մասին», 2017 թ. դեկտեմբերի 6, <http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=46466>, Մուտք՝ մարտի 11, 2015 թ.):

²³ Տե՛ս «Ազգային ժողովը դատապարտեց 2014 թ. Իրաքում եզդիների նկատմամբ ցեղասպանությունը», Սիվիլնեթ, հունվարի 16, 2018 թ., <https://www.civilnet.am/news/2018/01/16/%D4%B1%D5%A6%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%B6-%D5%AA%D5%B8%D5%B2%D5%B8%D5%BE%D5%A8-%D5%A4%D5%A1%D5%BF%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%A-5%D6%81-2014%D5%A9%E2%80%A4-%D4%BB%D6%80%D5%A1%D6%84%D5%B8%D6%82%D5%B4-%D5%A5%D5%A6%D5%A4%D5%AB%D5%B6%D5%A5%D-6%80%D5%AB-%D5%A4%D5%A5%D5%B4-%D6%81%D5%A5%D5%B2%D5%A1-%D5%BD%D5%BA%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8/327982>:

²⁴ «حكومة إقليم كردستان، الرئيس مسعود بارزاني يوجه رسالة إلى شعب كردستان» August 6, 2014, (<http://cabinet.gov.krd/a/d.aspx?s=040000&l=14&a=51942>):

ՔՌԿ-ն Իրաքի եզդիների հանդեպ ԻՊ զինյալների իրականացրած բռնությունները դիտարկեց որպես քուրդ-եզդիների դեմ իրականացված ցեղասպանություն: ՔՌԿ-ն եզդիներին չի առանձնացնում որպես առանձին ժողովուրդ՝ համարելով նրանց քրդական ինքնության բաղկացուցիչ մաս՝ քուրդ-եզդիներ: Հետևաբար մեղադրել քրդերին, թե նրանց թողտվությամբ է իրականացվել եզդիների ցեղասպանությունը, ըստ ՔՌԿ-ի՝ միանգամայն անտրամաբանական է:

Բացի այդ՝ ըստ ՔՌԿ-ի, Սինջարում իսլամականների կողմից սպանվել են նաև ՔՌԿ զինյալներ, քանզի քրդական զինված ստորաբաժանումները ձգտում էին իրականացրել իրաքյան եզդիների բնակավայրերի պաշտպանությունը համընդհանուր չարիքի՝ ԻՊ-ի հնարավոր ոտնձգություններից: Ինչ վերաբերում է պաշտպանության ընթացքում քրդական զինվորական ղեկավարության թույլատրած սխալներին, ապա Մասուդ Բարզանին խոստացավ պատժել մեղավորներին:

Ինդիրն այն է, որ Սինջարի իրողությունների և եզդիաբնակ տարածքներից քրդական փեշմերգայի անակնկալ հեռացման հետ կապված քրդական որոշ ՁԼՄ-ներ (հիմնականում այն ՁԼՄ-ները, որոնք սպասարկում են ՔԱԿ-ի և «Քուրդիստանի հայրենասիրական միության» (Yekêtiy Nîştîmanîy Kurdistan-PUK) (ՔՀՄ) շահերը) շտապեցին տեսնել նաև ՔՌԿ-ի մեղսակցությունը: Նույնիսկ որոշ աղբյուրներում շեշտվեցին ՔՌԿ-«Իսլամական պետություն» անմիջական հարաբերությունների և ունեցած հանդիպումների մասին, որոնց ընթացքում քրդերն ու իսլամականները պլանավորել էին Իրաքի հյուսիսում ռազմական գործողություն-

ների ընթացքը, այդ թվում քննարկվել էր նաև Սինջարի վրա հարձակումը²⁵:

Ի պատասխան հիշյալ պնդումների՝ ՔՌԿ ղեկավարության կողմից համապատասխան հայտարարություններ արվեցին, որտեղ դատապարտվեցին Սինջարում ռազմաճակատը լքած փեշմերգաները՝ կոչ անելով զերծ մնալ անհիմն մեղադրանքներից: Ռազմաճակատը լքելու հիմնական պատճառը ՔՌԿ ղեկավարությունը տեսնում էր եզդիների պաշտպանությունն իրականացնող քրդերի մոտ սպառնալիցության պակասն ու արտաիրաքյան որոշ ուժերի կողմից ԻՊ զինյալներին տրամադրվող ռազմական, թիկունքային և բարոյական աջակցությանը՝ հավելելով, որ ԻՊ վերահսկողության տակ անցած Սինջարը վաղ թե ուշ վերադառնալու է Քուրդիստանի կազմ²⁶:

2014 թվականի օգոստոսին ՔԱԿ-ի և նրանց հովանու տակ գործող քրդական այլ ուժերի կողմից Սինջարում ծավալված ռազմական գործողություններին մասնակցելը ՔՌԿ-ի կողմից ներկայացվեց որպես օգնություն Իրաքի այս հատվածներում ԻՊ-ի դեմ պայքար մղող քրդական ուժերին: Հետևաբար ՔՌԿ-ի համար հիշյալ ուժերի ներկայությունը դիտարկվեց որպես ժամանակավոր՝ կարծիքներ հնչեցնելով, որ այդ ուժերը պետք է լքեն Սինջարի հատվածը: Դրան ի պատասխան՝ ՔԱԿ-ը հանդես եկավ հայտարարություններով, որտեղ հայտնում էր, որ չի պատրաստվում հեռանալ Սինջարից²⁷:

²⁵ St' u Մուրազի Բ., 100 տարի անց, Երևան, 2015, էջ 7-8:

²⁶ St' u Шангал, беженцы, бои, пропаганда, Kurdistan.ru, 25 августа, 2014 (http://kurdistan.ru/2014/08/05/news-21925_SHangal_bezhency_boi_propaganda.html, Մուսք՝ սեպտեմբերի 12, 2014 թ.):

²⁷ St' u ППК в Шангале, мы собираемся остаться, Kurdistan.ru, 26 июля, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/07/26/news-24576_RPK_v_SHangale_My.html, Մուսք՝ սեպտեմբերի 3, 2015 թ.):

Հատկանշական է, որ ՔԱԿ-ի վերոհիշյալ հայտարարությա-
նը անմիջապես հաջորդեցին Սինջարում եզդիական ռազմական
և հոգևորական ղեկավար շրջանակների կողմից արված հայտա-
րարություններ, որտեղ նշվում էր, որ եզդիները վստահում են մի-
այն ՔՌԿ-ին և կանգնած են լինելու Մ. Բարզանիի և ՔԴԿ-ի կող-
քին²⁸, ինչը նույնպես ՔՌԿ-ՔԱԿ հակասությունների համատեքս-
տում պետք է դիտարկել:

Բացի այդ՝ 2015 թվականի նոյեմբերին Սինջարն իսլամա-
կաններից ազատագրելուց հետո ՔԴՄ հայտարարությամբ հան-
դես եկավ՝ շեշտելով ԻՊ-ից ազատագրված տարածքներ եզդիներ
րի վերադարձի և այդ տարածքներում ինքնավարություն հռչակե-
լու անհրաժեշտության մասին: Հայտարարության մեջ նշվում էր,
որ 2014 թվականի օգոստոսին ԻՊ-ի կողմից Սինջարի նվաճման
համար պատասխանատու են փեշմերգաները, իսկ 2015 թվա-
կանի նոյեմբերի 13-ին Սինջարի ազատագրումն ԻՊ-ից իրակա-
նացրել են ՔԴՄ-ն ու նրա ռազմական թևերը (YPG, YPS)՝ չհիշա-
տակելով ՔԴԿ-ի և փեշմերգաների մասին²⁹:

2014 թվականի օգոստոսից մինչև 2015 թվականի դեկտեմբեր
ընկած հատվածում իրաքյան Սինջարի և եզդիաբնակ հարակից
այլ բնակավայրերի շուրջ ընթացող զարգացումները, իսլամա-
կանների կողմից եզդիների ցեղասպանությունը դարձան Մեր-
ձավոր Արևելքից դուրս համընդհանուր միասնականության և
այդ համատեքստում քրդական կառույցների (ՔՌԿ, ՔԴԿ, ՔԱԿ,

ՔՀՄ, ՔԴՄ) ակտիվության ու ներգրավվածության պատճառ: 2015
թվականի հունվարից ՔՌԿ-ի ռազմական թևի՝ փեշմերգաների
գործողություններն Իրաքի այս հատվածում ուղղված էին սիրիա-
իրաքյան Մոսուլ առանցքային սնուցող ճանապարհի խաթարմա-
նը: ՔԱԿ-ը և վերջինիս հարող սիրիական ՔԴՄ-ի ռազմական թևը
ներկայացնող ԺՊԶ-ն, ակտիվ ներգրավվելով Սինջարում, փոր-
ձեցին այստեղ ստեղծել ինքնավար տարածք և եզդիական ինք-
նապաշտպանական ուժեր՝ նպատակ հետապնդելով թուլացնել
ՔՌԿ-ի ազդեցությունը Սինջարում: Իրաքյան այս հատվածում
տեղ գտած զարգացումներում որոշակի ակտիվություն նկատվեց
նաև ՔՀՄ-ի կողմից, որը նույնպես փորձեց գերծ չմնալ Սինջա-
րում տեղի ունեցող զարգացումներում ակտիվ դերակատարու-
մից³⁰:

2014 թվականի օգոստոսին Իրաքի եզդիաբնակ Սինջարի և
դրան հարակից բնակավայրերի շուրջ ընթացող զարգացումների
վերաբերյալ կարելի է անել հետևյալ դատողությունները.

1. 2014 թվականի օգոստոս ամսին իսլամականների կողմից
Իրաքի եզդիների հանդեպ իրագործված բռնությունները որակ-
վում են որպես ցեղասպանություն: Հիշյալ գործողությունները
նպատակ էին հետապնդում բնաջնջել Իրաքի հյուսիսում բնակ-
վող կրոնական (էթնիկ-կրոնական) փոքրամասնություններից
մեկին՝ եզդիներին:

2. ԻՊ-ի կողմից իրաքյան եզդիաբնակ տարածքների նվա-
ճումով և եզդիների հանդեպ բռնարարքներով իսլամականները
մի շարք խնդիրներ էին լուծում, որոնցից էին ռազմավարական

²⁸ St' u Kasem Sheshu хочет включения езидов в будущий независимый Курдистан, Kurdistan.ru, 12 августа, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/08/12/news-24684_Kasem_SHeshu_hochet.html, Մուտք՝ սեպտեմբերի 3, 2015 թ.):

²⁹ St' u PYD призывает езидов создать автономию в Синджаре, Kurdistan.ru, 11 ноября, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/11/16/news-25283_PYD_prizyvaet_ezidov.html, Մուտք՝ նոյեմբերի 12, 2015 թ.):

³⁰ St' u International Crisis Group, Arming Iraq's Kurds, Fighting IS, Inviting Conflict, Middle East Report, N158, 12 May, 2015, p. 28, (<http://www.crisisgroup.org/media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Iraq/158-arming-iraq-s-kurds-fighting-is-inviting-conflict.pdf>, Մուտք՝ հոկտեմբերի 3, 2015 թ.):

կարևոր դիրք ունեցող Մինջարի նկատմամբ վերահսկողությունն ու այստեղ բնակվող «անվտանգ» էթնիկ-դավանական փոքրամասնություններից ազատվելը:

3. Իրաքյան եզդիների հանդեպ բռնությունների վերաբերյալ հայկական իշխանությունների հայտարարություններով ու դիրքորոշումներով ի ցույց դրվեց ՀՀ և հայության մտահոգությունը Իրաքում էթնիկ-դավանական փոքրամասնություններին, մասնավորապես եզդիներին սպառնացող վտանգների հետ կապված:

4. ՔՌԿ-ի պատճառաբանությունները, թե փեշմերգաների վատ սպառազինվածությունն է եղել Մինջարը լքելու հիմնական պատճառը, քննադատությանը չեն դիմանում, քանզի քրդական փեշմերգաները ռազմական արդյունավետ գործողություններ են իրականացրել ԻՊ-ի հանդեպ Իրաքի տարբեր հատվածներում (Քիրքուքի գրավումը, դեպի էրբիլ իսլամականների գրոհի կասեցումը և այլն): Չենք կարծում, որ ՔՌԿ-ն Մինջարում դիտավորյալ էր տեղակայել վատ սպառազինված քրդական փեշմերգաներին, ինչը կենթադրեր պարտություն: Հետևաբար, փեշմերգաների դեկավարությանը հրահանգ էր տրված դուրս գալ Մինջարից:

5. ՔՌԿ-ն եզդիաբնակ և քրիստոնեաբնակ իրաքյան հյուսիսային շրջանները մշտապես դիտել է քրդական հետաքրքրությունների շրջանակում և բացասական դիրքորոշում է ունեցել եզդիներին՝ իրենց կողմից զբաղեցրած տարածքներում ինքնավարություն շնորհելու վերաբերյալ հայտարարություններին³¹:

³¹ Նախքան այս իրադարձություններն Իրաքյան Քուրդիստանի իշխանությունները Մասուդ Բարզանիի ղեկավարությամբ, տարբեր կերպով փորձում էին խանգարել Մինջարի (Շանգալի) եզդիներին՝ եզդիասորական ինքնավարություն ստեղծելու պահանջների հետ կապված: Դեռևս 2005 թվականին Իրաքում անցկացվելու էր եզդիական ինքնավարության ստեղծման հանրաքվե, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով այն հետաձգվեց մինչև 2007 թվականը: Իրաքի կենտրոնական կառավարության կողմից ընդունվում էր այդ ինքնավարության ստեղծման

Հետևաբար, եզդիաբնակ շրջանների ուղղությամբ իսլամականների առաջխաղացումը ՔՌԿ-ի կողմից կարող էր դիտվել անցանկալի և ըմբոստ էթնիկ-դավանական տարրի՝ եզդիների զսպման կամ նույնիսկ վերջիններից ազատվելու միջոց:

6. Իրաքի հյուսիսային եզդիաբնակ Մինջարը եղել է ՔՌԿ-ՔԱԿ հետաքրքրությունների կիզակետում: Վերոհիշյալ կառույցները մշտապես փորձել են Մինջարը պահել իրենց ազդեցության գոտում, և դրանով էին պայմանավորված ՔՌԿ-ՔԱԿ հակասությունները՝ Մինջարի իրողությունների հետ կապված:

7. Արևմտյան մի շարք երկրների ռազմական աջակցությունը հնարավորություն ընձեռեց ՔՌԿ-ի ռազմական թևին ԻՊ զինյալների դեմ արդյունավետ գործողություններ իրականացնելու Իրաքի տարբեր հատվածներում, այդ թվում՝ Մինջարում: Վերոհիշյալն ուղեկցվեց Իրաքի հյուսիսում և սիրիական որոշ հատվածներում թուրքական օդուժի կողմից ՔԱԿ-ի կայանատեղիներին ուղղված ավիահարվածներով, որը թուլացրեց ՔԱԿ-ի զինյալների դիրքերն Իրաքում՝ վերջիններին գրկելով նաև թիկունքային աջակցությունից: Ստեղծված իրավիճակից օգտվելով և ճնշումներ գործադրելով իրաքյան եզդիական համայնքի վրա՝

ծրագիրը: Ինչ վերաբերում է Քուրդիստանի իշխանություններին, ապա հիշյալ գաղափարը նրանց կողմից ընդունելություն չգտավ, և նրանք մշտապես տարբեր պատրվակներով խանգարում էին դրա իրականացմանը: Եզդիները շարունակում էին անսպառնալի մնալ ահաբեկչական հնարավոր հարձակումներից: Պատահական չէին 2007 թվականի օգոստոսի 14-15-ին Իրաքի հյուսիսային մասի Մինջարի եզդիական Միբա շեխ Խըղըր և Կար Ըզեր գյուղերում եզդիական համայնքի դեմ իրականացված խոշոր ահաբեկչական գործողությունները, որոնց զոհ դարձան 500-800 եզդիներ (տե՛ս D. Cave, J. Glanz, Toll in Iraq Bombings Is Raised to More Than 500, The New York Times, August 22, 2007, [239](http://www.nytimes.com/2007/08/22/world/middleeast/22iraq-top.html?_r=3&hp&core-f=logi&Mուտար` մայիսի 12, 2015 թ.):</p></div><div data-bbox=)

ՔՌԿ-ն փորձեց հնարավորինս չեզոքացնել ՔԱԿ-ի ազդեցությունը Իրաքի այս հատվածում:

8. Մինչարի բռնարարքները տեղի ունեցան Թուրքիայի հետ սահմանին մոտ գտնվող տարածքում, Թուրքիայի անմիջական հարևանությամբ: Հետևաբար թուրքական կողմը չէր կարող տեղեկացված չլինել իսլամականների հարձակման ուղղության ու եզրիաբնակ Մինջարին սպառնացող վտանգի մասին: Իրաքի հյուսիսային շրջաններում իսլամականների առաջխաղացումը ձեռնառու էր պաշտոնական Անկարային, և Թուրքիա-ՔՌԿ մերձեցման ֆոնին չէր կարելի բացառել իսլամականներ-ՔԱԿ հակամարտության խորացման միտումները: Հետևաբար, Թուրքիան և ՔՌԿ-ն, հրահրելով հիշյալ բախումները, թուլացնում էին ՔԱԿ-ի և դրան հարող քրդական այլ ուժերի դիրքերը տարածաշրջանում:

Առաջարկություններ

Հայոց ցեղասպանությունից 100 տարի անց՝ 2014 թվականի օգոստոսին, Իրաքի եզրիների հանդեպ տեղի ունեցած բռնությունները հայկական իշխանությունները կարող են ներկայացնել որպես XX դարասկզբին տեղի ունեցած բռնարարքները անպատժելի թողնելու հետևանք:

2014 թվականի օգոստոսին Իրաքում ԻՊ-ի բռնարարքները ցույց են տալիս իսլամականների կողմից և՛ Իրաքում, և՛ Միդիայում էթնիկ-դավանական մյուս փոքրամասնություններին սպառնացող վտանգները: Առկա են նաև որոշ այլ խնդիրներ. Միդիայի Հալեպ քաղաքում (այն ամբողջովին ազատագրվեց ընդդիմադիր ուժերից 2016 թ. վերջում) կան մեծ թվով հայեր, որոնց կյանքը դեռևս վտանգված է՝ հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ Հալեպին հարակից Դդիբ նահանգն ու համանուն մարզկենտրոնը 2018 թվականի դեկտեմբերի դրությամբ գտնվում են ընդդիմադիր ուժերի, մասնավորապես իսլամական ծայրահեղ արմատական

ուժերի վերահսկողության տակ: Բացի այդ՝ սիրիական որոշ հայաբնակ տեղանքներ (Քեսաբը և հարակից գյուղերը) գտնվում են Թուրքիայի հետ սահմանային հատվածում, որտեղից արդեն իսկ զրանցվել են իսլամական ծայրահեղ արմատական խմբավորումների հարձակումներ: Նման հարձակումների կրկնությունն ամենևին չի բացառվում, ինչը, բնականաբար, կվտանգի հայերի դիրքերը՝ հանգեցնելով Իրաքի եզրիական սցենարի կրկնությանը Միդիայում: ՀՀ-ն և հայությունը պետք է պատրաստ լինեն դեպքերի նման զարգացմանն ու համապատասխան քայլեր ձեռնարկեն այդ ուղղությամբ:

Հայրապետ Մարգարյան

*ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների
պատմության ամբիոնի վարիչ, պ.գ. դ., պրոֆ.*

ՔՐԴԵՐԸ XII-XVII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՃ

Բանալի բառեր - քուրդ, քրդեր, «Քրդստան»:

Ключевые слова: курд, курды, «Курдистан».

Key words: Kurd, Kurds, «Kurdistan».

Հանրահայտ իրողություն է, որ հայկական սկզբնաղբյուրները Մերձավոր Արևելքի երկրների ու ժողովուրդների պատմությունը լուսաբանելու առումով հսկայական կարևորություն ունեն: Այս փաստը անհերքելի է նաև քրդերի պարագայում, առավել ևս, որ այդ ժողովրդի պատմությունը շարադրելու առաջին փորձերը կատարվել են միայն XVI դարում, մինչդեռ հայ հեղինակները քրդերի շատ ավելի վաղ ժամանակների անցյալին անդրադարձել են՝ սկսած XII դարից, ընդ որում՝ առանց նկատելի դադարների: Հայ հեղինակների այդ հաղորդումները հաճախ են քննարկման առարկա դարձել արևելագիտական գրականության մեջ, սակայն դրանց մեկնաբանման հնարավորություններն ամենևին էլ սպառված չեն:

Հարցն այն է, որ քրդերի մասին հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների լիարժեք հետազոտությունը ենթադրում է պատասխան տալ մի շարք այնպիսի կարևոր հար-

ցերի, որոնք միշտ չէ, որ գրավում են գիտնականների ուշադրությունը: Դրանցից առաջինը հայ-քրդական շփումների բնույթի և կոնտակտային իրադրությունների ուսումնասիրությունն է: Հիրավի, հայ հեղինակների վկայությունների համարժեք գնահատականը պետք է հիմնված լինի այն գործոնների համակողմանի հաշվառման վրա, որոնք պայմանավորել են քրդերի մասին հայ մատենագրության մեջ տարածված պատկերացումների հանդես գալը: Չպետք է մոռացության տալ այն փաստը, որ հայ հեղինակների բացարձակ մեծամասնությունը գիտնական վարդապետներ են, որոնք իրենց ժամանակների պատմական անցուդարձերը ներկայացրել են ավանդական պատմագրությունից ժառանգած կարծրատիպերով, ուստի և իրենց երկերում ընդգծված պահպանողականություն են դրսևորել: Նոր երևույթները և իրողությունները նկարագրելիս նրանք հաճախ տուրք են տվել նախորդ դարերից հայտնի անվանաբանությանն ու տերմինաբանությանը, հետևաբար քրդերի մասին հաղորդումները հետազոտելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև հայկական սկզբնաղբյուրների առանձին խմբերի առանձնահատկությունները: Ավանդույթի ազդեցությունը նվազ չափով է նկատելի հայ միջնադարյան պատմագրության համեմատաբար նոր ժանրերում՝ ժամանակագրություններում, տարեգրություններում և հատկապես ձեռագրերի հիշատակարաններում: Հայ միջնադարյան գրիչների գրառումներում քրդերի մասին վկայությունները արձանագրված են անմիջական շփումների ու անցուդարձերի անմիջական տպավորությամբ ու ավելի համարժեք են ներկայացնում պատմական իրականությունը:

Հայ հեղինակների տեղեկությունների պարունակած փաստերից ու իրողություններից բացի՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև քրդերի վերաբերյալ հայկական պատկերացումներ-

րի ու հայկական միջավայրում այդ էթնոսի շուրջ ձևավորված կայուն ընկալումների վրա: Այդ կարծրատիպային մոտեցումները, ինչպես կտեսնենք, կազմավորվել են այնպիսի գործոնների ազդեցությամբ, ինչպիսին են քրդական էթնոսի համար բնութագրական կացութաձևն ու տնտեսաձևը, կրոնը, լեզուն և տեղաբաշխվածությունը տարածաշրջանում:

Բնական է, որ հայկական սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված պրպտումները նախ և առաջ պետք է սկսել «քուրդ» էթնոնիմի գործածության պատմության քննությամբ: Այդ էթնիկական անվանումն անձանոթ է V դարի հայ պատմիչներին և VII - VIII դարի հեղինակներ Մերեոսին ու Ղևոնդին: Այս փաստն ինքնին անսպասելի չէ. քանի որ քրդերի մասին առաջին հիշատակությունները արաբական մատենագրության մեջ հանդես են գալիս սկսած VII - VIII դարերից, և միշտ չէ, որ «քուրդ» բառը էթնիկական իմաստ է կրում: Ուշագրավն այն է, սակայն, որ VIII դարում «քուրդը» որպես անձնանուն, սկսում է հանդիպել այնպիսի հինավուրց հայկական տոհմերում, ինչպիսիք էին Մամիկոնյանները, Սյունիները և Ամատունիները¹: Ամենայն հավանականությամբ, առաջին շփումները հայկական ու քրդական միջավայրերի միջև հաստատվել են VIII դարում, ընդ որում՝ Հայաստանից հեռու, արաբական աշխարհի միջնորդավորմամբ: Այդ նախնական աղերսները հաստատված պետք է լինեին հայկական ընտրախավի ու քրդական ռազմական ավագանու միջև և պետք է սահմանափակ բնույթ կրեին:

Պատկերը պետք է զգալի չափով փոխված լիներ հաջորդ հարյուրամյակի ընթացքում՝ գոնե X-XI դարերում, երբ Հարավային

Հայաստանում ու հարակից շրջաններում արդեն իրենց քաղաքական իշխանությունն էին հաստատել Ռավադյանների ու Մարվանյանների քրդական ընտանիքները, ընդ որում՝ իրենց ազգակիցների հոծ զանգվածի հետ միասին, հայ հեղինակները, անշուշտ, մոտիկից պետք է ծանոթ լինեին քրդական էթնոսին: Եվ այնուամենայնիվ, նույնիսկ X - XI դարերի պատմիչներ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, Թովմա Արծրունին և Արիստակես Լաստիվերցին շարունակում են չհիշատակել «քուրդ» էթնոնիմը: Վիճակը, սակայն, սկսել է փոխվել XII - XIII դարերում, երբ «քուրդ» էթնոնիմը սկսել է հանդիպել ինչպես հայ պատմագրության մեջ, այնպես էլ ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Հայ հեղինակներից Մատթեոս Ուտհայեցին առաջինն է, որ հիշատակում է «քուրդ» էթնոնիմը: Նրա «Ժամանակագրությունը» ավարտին է հասցվել 1136 թվականին, սակայն հեղինակը 1041-1042 թվականների անցուդարձերի կապակցությամբ արդեն խոսում է ոմն քուրդ ռայիսի մասին, որի տիրույթներն ընկած են եղել Վասպուրականի Թոռնավան գավառի հարևանությամբ: Մատթեոս Ուտհայեցին ներկայացնում է Հերի ու Սալմաստի ամիրաների և Վասպուրականի հայ իշխանների բախումների մի դրվագը, երբ անհանգիստ հարևանների դեմ կռվում զոհվում են յոթանասունամյա Խուլ Խաչիկը և նրա տասնհինգամյա որդի Իշխանը: Ըստ ժամանակագրի՝ ծերունի իշխանի ավագ որդիներից Հասանին ու Ճնճղուկին հաջողվում է լուծել իրենց հարազատների վրեժը հետևյալ եղանակով: «Հասան կոչեաց ռայիս մի Քուրթ, որ էր իւր սահմանակից» և հազար դահեկան տալով՝ հրահանգում է մեկնել Հեր և Սալմաստ: Քուրդ ռայիսը հրապուրում է տեղացիներին հարուստ ավարի հեռանկարով և դրդում է նրանց ասպատակել Վասպուրականը: Արդյունքում Թոռնավան ներխուժած

¹ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 223-226:

թշնամուն կազմ ու պատրաստ դիմավորում են հայ իշխանները և մենամարտում հաղթելով հակառակորդի բանակում գտնվող հայտնի քաջերին՝ փառավոր հաղթանակ են տանում²: Մատթեոս Ուռհայեցու երկի այս հատվածը շարադրված է վիպական կերպաձևերով (մոդելներով) և միայն ընդհանուր գծերով է ավանդում դեպքերը³, բայց այն ուշագրավ է այլ տեսանկյունից: Ակնհայտ է, որ հեղինակը քրդերի բնակության վայր է համարում Վասպուրականին հարակից Ատրպատականը, որի աշխարհագրական պայմանները, քոչվորական անասնապահության համար նպաստավոր լինելով, հիրավի գրավիչ են եղել քրդերի համար: Մեզ համար հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ հեղինակը բավականաչափ բարեկամական է ներկայացնում քուրդ ռայխսի ու հայ իշխանների փոխհարաբերությունները:

Տրամաբանական է կատարել հաջորդ հարցադրումը: Ի՞նչ իմաստով է գործածում «ռայխս» բնութագրումը Մատթեոս Ուռհայեցին: Կասկած լինել չի կարող, որ նա նկատի ունի քրդական հասարակության համար տիպական այն երևույթը, որն ավելի վաղ՝ մինչև X դարը, արձանագրել են նաև արաբ հեղինակները: «Ռայխսը ցեղապետ-ավատատերն էր, որի իշխանությունը ցեղում կամ ցեղային միությունում կրում էր միանձնյա և ժառանգական բնույթ: Ռայխսն իբրև ավատատեր, որպես կանոն, ուներ «կալա» (բերդ) կամ «հիսըն» և որոշակի քանակությամբ զորք»⁴: Մեկ այլ առիթով միննույն հեղինակը պատմում է «ուն Յեննուկ

² Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Գրաբար բնագիրը՝ Մ. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բարթիկյանի Հ., Երևան, 1991, էջ 100-102:

³ Տե՛ս Մարգարյան Հ., Վիպական տարրերը X-XII հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, N 4, էջ 43-46:

⁴ Փոլադյան Ա., Քրդերը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, 1999, էջ 46:

անուն» գորավարի ձեռնարկած հարձակման մասին «ի վերայ Քրդստանաց ի գաւառն Ամթայ» և դարձյալ նկատի ունի տեղական քուրդ ցեղապետ-առաջնորդին, որը օժտված էր ռազմաքաղաքական իշխանությամբ: Հեղինակի վկայությամբ՝ այդ ներխուժումը ետ է մղել «որ աւագ էր Քրդացն՝ որում անուն Խալթ ասէին»⁵: «Ժամանակագրության» այս հատվածում նկարագրվում են 1062-1063 թվականների անցուդարձերը և որպես քրդաբնակ տարածք հանդես է գալիս Ամիդ գավառը, որի հոծ քրդական բնակչության մասին տեղեկությունների պակաս չի զգացվում: Մակայն, մյուս կողմից, ընդամենը երկու տասնամյակի ընդմիջումով որպես քրդաբնակ տարածք են ներկայացվում երկու բավականաչափ հեռու շրջաններ: Այս հանգամանքն է, որը, թերևս, դրդել է հեղինակին ակամա դիմել «Քրդաստան» երկրանվան հոգնակի անվանաձևին⁶: Մատթեոս Ուռհայեցու համար, ինչպես երևում է, քրդերը դեռևս բնակության կայուն շրջան ունեցող էթնոս չեն հանդիսանում, նրանց բնակեցրած շրջանները ոչ միայն ընդարձակ են եղել, այլև քրդերը հարատև տեղաշարժերի մեջ են գտնվել, ու այդ պատճառով էլ նրանց ճշգրիտ տեղորոշումը անհնարին է եղել: Այնուամենայնիվ, XI դարի դեպքերի առիթով «Քրդաստանի» հիշատակությունը համարվում է ամենահինը ողջ միջնադարյան բազմալեզու մատենագրության մեջ⁷:

⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 156:

⁶ Asatrian G., Prolegomena to the Study of the Kurds.- Iran and the Caucasus, 13, 2009, pp. 19-20: Հետաքրքրական է, որ Քրդստանը երբեմն հոգնակի է հանդես գալիս նաև հաջորդ դարերում, տե՛ս ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 380, 581:

⁷ Տե՛ս Ասատրյան Գ., Этногенез курдов и ранние армяно-курдские контакты.- Iran & Caucasus, Vol. I, 1997, էջ 5, Համեմատաբար ուշ ժամանակների հայ հեղինակներն ավելի մեծ վստահությամբ են տեղորոշում Քրդստանը: Օրինակ՝ Ստեփանոս Օր-

Մատթեոս Ուռհայեցին գործածում է «քուրդ» անվանումը նաև ընդարձակ ու ընդգրկուն առումով: Այսպես՝ պատմելով Ալփ-Արսլան սուլթանի սպանության մասին՝ պատմիչն ավելացնում է. «Մեռաւ Աբասլան սուլտանն ի ձեռաց առն անփառաւորի եւ քրդոս»: Այսինքն՝ էթնիկական անվանմանը հաղորդում է բացասական վարքագծի բնութագրման երանգ⁸: Այսպիսով՝ քուրդ-հայկական այն շփումները, որոնք առավել համակողմանի են դառնում XI դարում, հակասական արձագանք են գտել հայ պատմագրության մեջ: Կոնկրետ դեպքերի առումով հիշատակվելիս քուրդ տիրակալները դրական նրբերանգով կամ էլ չեզոք դիրքերից են ներկայացվում, մինչդեռ ընդհանուր առմամբ քրդերի նկատմամբ վերաբերմունքը հեռու է համակրական լինելուց: Այսպիսի կարծիքի ձևավորման գործընթացում իր դերն է կատարել կրոնական գործոնը:

Նշված հանգամանքը ակհայտորեն դրսևորվել է, օրինակ, XII դարի հեղինակ Դավիթ Ալավկա որդու «Կանոններում»: Այս իրավական հուշարձանի մի շարք հոդվածներում «քուրդը» հանդես է գալիս որպես «քուրդ»-«քրիստոնեայ» հակադրության անհրաժեշտ տարր⁹, ձեռք բերելով «մահմեդական», «այլազգի», «օտար» լրացուցիչ իմաստները¹⁰: Համապատասխանաբար, հայ ժո-

բելյանը XIII դարի վերջերին մոնղոլների նվաճած երկրները թվարկելու առիթով Քրդստանը հիշատակում է որպես Պարսկաստանի ու Արաբստանի միջև ընկած երկիր (Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 294):

⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 222: Իմաստային անցումը դիպուկ է հաղորդված «Ժամանակագրության» աշխարհաբար թարգմանությունում. «Մեռավ սուլթանն Աբասլանը անարգ և քրդաբարո մարդու ձեռքով» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 223):

⁹ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնները, «Էջմիածին», 1952, ԺԱ-ԺԲ, էջ 57, 66:

¹⁰ Այսպես Դավիթ Ալավկա որդու գողերի պատժին վերաբերող հոդվածը Մխիթար Գոշը «Ղատաստանագիրք» է ներմուծել նույնությամբ՝ «Եթէ քուրդ իցէ եթէ

դովրդական վեպի որոշ պատումներում «քուրդ» անվանումը փոխարինում է սովորաբար հանդիպող «այլազգի», «կռապաշտ», «մահմեդական», «արաբ», «տաճիկ» համարժեքներին և հակադրվում «հայ», «քրիստոնեայ», «խաչապաշտ» բնութագրումներին¹¹: Այսպիսով՝ XII դարում, երբ ուժեղացել էր քրդական էթնիկ տարրի ներթափանցումը Հայաստան, «քուրդ» էթնոնիմն արդեն կանոնավոր կերպով ավանդվում է հայկական սկզբնաղբյուրներում:

Նման պայմաններում, երբ քրդերի հետ շփումներն ու հարաբերությունները դառնում էին առօրեական երևույթ, հայ հեղինակների առջև ծառանալու էր հետևյալ հարցը. նախորդ դարերի պատմագրության մեջ հայտնի էթնոնիմներից ո՞րի հետ կապել քրդերին և ի՞նչ սկզբունքով առաջնորդվել նույնացումն իրականացնելիս: Այս հարցադրումների պատասխանը փնտրելիս նրանք երկու ուղենիշ պետք է ունենային: Առաջինը քրդերի բնակության հիմնական շրջանները պետք է լինեին, թեև այս առումով ավարտուն եզրակացության հանգելը չափազանց դժվար պետք է լիներ, երկրորդը՝ լեզվական պատկանելությունը: Հայ հեղինակների համար, անշուշտ, տիպական է եղել որոշակի տարածաշրջանի նոր բնակչությանը հին տեղաբնիկների անվամբ ներկայացնելը, ինչը լայնորեն տարածված երևույթ է առհասարակ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Բավական է ասել, որ հայ ժամանակագիրները «հոռոմցի» են կոչում Բկոնիայի սելջուկ-

հայ» արտահայտությունը վերափոխելով՝ «Եթէ այլազգի իցէ թէ քրիստոնեայ» ձևով (տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գիրք Ղատաստանի, Աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 128, հմմտ. էջ 583, ծան. 134):

¹¹ Տե՛ս «Սասնա ծռեր», հ. Ա, Երևան, 1936, էջ 252, 415, 608, 759-760, 1049-1050, հ. Բ, առաջին մաս, Երևան, 1944, էջ 236-237:

ներին, իսկ «Չոմանց տուն»՝ Օսմանյան Թուրքիան¹², թեև թյուրքերի ներթափանցումը բյուզանդացիներին պատկանող Փոքր Ասիա կարելի է ասել, որ նրանց աչքի առաջ էր տեղի ունեցել: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հայ պատմիչները քրդերի դեպքում ևս որոշակի դեր են հատկացրել նրանց լայնորեն ներկայացված լինելուն Իրանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Ատրպատականում¹³, պատմական Մարաստանում: Այս իրողությունը, իհարկե, բավական չէ՝ ենթադրելու համար, որ Մովսես Խորենացին «մար» է կոչել ոչ թե պատմական մար-մեդացիներին, այլ քրդերին¹⁴: Այս կարծիքի հեղինակ Վլադիմիր Մինորսկին հարկ եղած չափով ուշադրություն չի դարձրել այն փաստի վրա, որ հայ հեղինակները հիմնվել են հայ հին ժողովրդական վեպի վրա և ոչ թե նկարագրել են իրենց դարաշրջանի դեպքերը: Այդ բանավոր պատմական գրույցները, վաղնջական ժամանակների՝ Ք.ա. II-I-Ք.հ. I-II հարյուրամյակների և ավելի վաղ դարերի՝ հայոց միջնաշխարհում կատարված անցուդարձերի արձագանքն են¹⁵, երբ քրդերը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմանագիծը դեռևս չէին անցել¹⁶:

Եթե հեռավոր դարերի դեպքերը ավանդելիս հայ հեղինակները կարող էին դիմել «մար» անվանմանը, իսկ իրենց ժամանակի իրադարձությունները նկարագրելիս գործածել նոր էթնոնիմ,

¹² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. I, Երևան, 1951, հ. II, Երևան, 1956:

¹³ Տե՛ս Փռլադյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 66-74:

¹⁴ Տե՛ս Minority V., Studies in Caucasian History, London, 1953, pp. 127-128:

¹⁵ Տե՛ս Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, զիբք առաջին, «Երկեր», հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 52-56:

¹⁶ Քրդերենի ու մարերենի ազգակցության հարցում խիստ թերահավատորեն են տրամադրված բազմաթիվ քրդագետ-լեզվաբաններ, տե՛ս Asatrian G., Prolegomena to the Study of the Kurds, p. 21:

ապա ինչպիսի՞ իրավիճակ էր ստեղծվելու այն դարերում, երբ բախվելու էին պատմագրական ավանդույթը և ժամանակաշրջանի իրականությունը: Ի՞նչ հարաբերակցություն էր հաստատվելու հին («մար») և նոր («քուրդ») անվանումների միջև: XIII դարի պատմիչների, առաջին հերթին Կիրակոս Գանձակեցու ու Վարդան Արևելցու երկերի քննությունից պարզ է դառնում, որ հին ու նոր էթնիկական անվանաբանության հարցերում հեղինակները որոշակի սկզբունքների են հետևել: Մինչև XII դարը տեղի ունեցած դեպքերը ավանդելիս նրանք գործածել են «մար» էթնոնիմը, իսկ այնուհետև իրենց դարաշրջանի իրադարձությունների առիթով դիմել են իրենց համար ավելի ընտանի «քուրդ» անվանմանը¹⁷:

Էթնիկական տերմինների գործածության մեջ դիտվող հստակությունը, այնուամենայնիվ, չի նշանակում, որ XIII դարի պատմիչները ժխտել են «մար» ու «քուրդ» տե՛րմինների նույնությունը և «քրդերին» չեն վերագրել «մարերի» պատմության այն դրվագները, որոնք արտացոլված են վաղ հայկական աղբյուրներում և հատկապես անվերապահ հեղինակություն վայելող Մովսես Խորենացու Պատմությունում: Այդպիսի դեպքերում հետաքրքիր կլինե՞ր պարզելը, թե ինչպես է հայ պատմիչներին հաջողվել խուսափել հնարավոր թյուրիմացություններից, առավել ևս,

¹⁷ Կիրակոս Գանձակեցին հիշատակում է Մարաց աշխարհն արաբական նվաճումները արձանագրելիս (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 59), իսկ XII-XIII դարերի անցքերի առիթով գործածում է «քուրդ» էթնոնիմը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 150, 162, 376, 378): Վարդան Արևելցին, որի երկում հնագույն ժամանակների պատմությանն անհամեմատ մեծ տեղ է հատկացված, բազմիցս է անվանում «մարերին» (տե՛ս Վարդան Արևելցի, Պատմություն տիեզերական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 21-22, 40-41, 44-45), բայց միայն Ջաքարյանների առնչությամբ է դիմում «քուրդ» էթնոնիմին:

եթե խոսքը վերաբերում է նշանավոր պատմական դեմքերի քրդական տոհմակունքներին: Մասնավորապես հատուկ քննության է արժանի հայկական սկզբնաղբյուրներում ազգությամբ քուրդ Սալահ ադ-Դինի էթնիկական պատկանելության հարցի լուսաբանությունը: Նախ ուշագրավ է, թե ինչպես է այդ փաստը արձանագրվել Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերում: Հայտնի է, որ Սալահ ադ-Դինը սերում էր Դվինի մերձակայքում ապրող մի ընտանիքից¹⁸, հետևաբար հայ հեղինակները լրացուցիչ հետաքրքրասիրություն պետք է դրսևորեին նաև նրա նախնիների «պատմական հայրենիքի» նկատմամբ: Պատմելով այդ ակնհավոր գործչի մասին՝ Վարդան Արևելցին բավարարվում է նրա հոր բնակավայրի նշումով՝ «Յառաջ Ուսոյք էր անուն նորա՝ որդի Էուբի, առն տառապելոյ Դունացոյ, որ եւ ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահադին»¹⁹՝ շրջանցելով վերջինիս էթնիկական պատկանելության խնդիրը: Այս իրողությունն ուշագրավ է, քանի որ նա, ձեռքի տակ ունենալով Կիրակոս Գանձակեցու ավելի հանգամանակից պատումը, այնուամենայնիվ, հարկ չի համարել երկրորդել իր սերնդակից պատմիչին: Ավելի վաղ ստեղծագործած Կիրակոս Գանձակեցին գրում է ոչ միայն Սալահ ադ-Դինի «ազգաւ քուրդ» լինելու մասին, այլև նշում է «ի Մասեաց-յտունէ» սերելը²⁰: Երկու պատմիչների աշխարհագրական ցուցումների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունն ակնհայտ է: Եթե Վարդան Արևելցին հետևողականություն դրսևորեր ու նշեր նաև Սալահ ադ-Դինի նախնիների բնակավայրի որ գավառում գտնվելը, ապա նա անպայման նշելու էր Ոստան գավառը, որտեղ տեղո-

¹⁸ Տե՛ս Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 107-129:

¹⁹ Վարդան Արևելցի, էջ 171-172:

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 251:

րոշվում էր Դվինը²¹: Մասյացոտն-Ոստան անհամաձայնության առաջացումն անհնար է հասկանալ՝ առանց վերականգնելու Կիրակոս Գանձակեցու կատարած եզրակացության հիմքերը: Ինչպես տեսանք, նա շեշտում է Սալահ ադ-Դինի «քուրդ» լինելը, հետևաբար ձգտելու էր պարզել վերջինիս բնակության նախնական վայր-գավառը: Եթե պատմիչին հայտնի չի եղել Սալահ ադ-Դինի Դվինցի լինելը, որն ամենևին իսկ չի բացառվում²², ապա նրան մնում էր հետևել «մար»-«քուրդ» նույնացմանը և փորձել պատմական տեղեկությունների հիման վրա պարզել Սալահ ադ-Դինի նախնիների որտեղացի լինելը: Այդ դեպքում պարզվում է, «Մասեացոտն»-ի հիշատակությունն ամենևին պատահական չէ: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ մարաց Աժդահակ թագավորին պարտության մատնելուց հետո մարերին Մասյացոտնում բնակեցրեց Տիգրան արքան. «...զբազումս ի սերմանէն Աժդահակայ աղջկունս, հանդերձ պատանեկօք եւ բազմութեամբ գերեացն, որչափ թէ աւելի քան զբիր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոյ մեծի լեռինն մինչեւ ի սահմանս Գողթան»²³: Մարերը՝ «զարնս Աժդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց»²⁴, այստեղ

²¹ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 49, 74, 111:

²² Սալահ ադ-Դինի էթնիկական պատկանելությունը, առավել ևս նրա նախնիների բնակավայրի տեղորոշումն անհայտ է եղել նրա հայ ժամանակակիցների, անգամ նրանցից այնպիսի նշանավոր անձնավորության համար, ինչպիսին Ներսես Լամբրոնացին էր: Վերջինս նրան կոչում է «Յովսեփ արքայ իսմայելեան, որք Թուրքիման ազգք կոչեցան» (տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ.», Աշխատասիրությամբ Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 249), իսկ մեկ այլ հիշատակագիր՝ «Հաքարացոյ ումեմն Սալահատտին կոչեցեալ» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 272):

²³ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը եւ երաժնութիւնը Ս. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրացումները Ա. Սարգսեանի, Երևան, 1991, էջ 83:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 176:

էին ապրում նաև Արտաշես արքայի օրոք: Այսպիսով՝ XIII դարի հեղինակն անվերապահ հավատ է ընծայել Մովսես Խորենացու Պատմությանը և պատմագրական ավանդույթի ազդեցությամբ նույնիսկ մեղանշել է ճշմարտության առջև՝ այլ գավառում տեղորոշելով Սալահ ադ-Դինի նախնիների բնակավայրը:

Պատմիչների համար լիովին տրամաբանական այդպիսի պրպտումները խորթ են եղել ժամանակագիրների համար, որոնք բավարվել են իրենց հայտնի տվյալների արձանագրմամբ: Նրանցից Սամուել Անեցու «Ժամանակագրությունը» լրացնողներից մեկը քաջատեղյակ է եղել ոչ միայն Սալահ ադ-Դինի նախնիների բնակության վայրին ու էթնիկ պատկանելությանը, այլև շեշտադրում է նրանց սոցիալական աննախանձելի կարգավիճակը. «Ի Ռէ(1158) ամին, այր ոմն Էուր անուն և Էդբայր իւր Շիրաքօ՝ որդիք Սուլիմանայ՝ քուրդ ազգաւ, Էլեալք ի Դըւնայ վասն աղքատութեան, և Էկին ի Միջագետս՝ և Գնացեալք ի Թկրիթ մըտին փայտակիր»²⁵: Ինչպես տեսնում ենք, հայ ժամանակագիրը փաստորեն ճիշտ է կողմնորոշվել նաև Սալահ ադ-Դինի ծննդավայրի (Թիկրիտ) հարցում: Սակայն, ինչպես երևում է, հայ հեղինակները կարողացել են առանձնացնել քրդերին արաբներից, պարսիկներից ու առհասարակ մահմեդականներից՝ «տաճիկ»-ներից, միայն որոշակի դեպքերում: Այսպես՝ նրանք ոչ մի տեղեկություն չեն հաղորդում Մարվանյանների ու Ռավադայանների էթնիկ ակունքների մասին, իսկ Վարդան Արևելցին հետևյալն է գրում Շադրադյանների Հայաստան գալու մասին. «Կին մի՝ Մամ անուն, գայ ի Պարսից երեք որդուվք ի գաւառն Փառիսոսոյ առ

²⁵ Սամուել Անեցի և շարունակողներ, Ժամանակագրություն, Աշխատասիրության Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 217:

Գրիգոր փառաւոր իշխանն»²⁶: Այսպիսով՝ քուրդ Շադրադյանները հայկական միջավայրում հստակորեն չեն բացորոշվել ընդհանուր իրանական զանգվածից: Առավել հետաքրքրականը այն փաստն է, որ հայ հեղինակների մեջ գտնվել է լեզվական իրողություններին քաջատեղյակ մի ժամանակագիր, որը քրդերին նույնացրել է պատմական պարթևների հետ: Նկարագրելով Շահ-Արմեն Սուրման Բ-ի մահվանը (1185 թ.) հաջորդող խառնաշփոթ վիճակը՝ նա նկատում է, որ «ազգն Թուրքաց առհասարակ միաբանեալ էին ի պատերազմի ընդդէմ Պարթեւական ազգին, որ Քուրդն կոչի»²⁷: Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ միջնադարյան հայ իրականության մեջ եղել են քրդերին, մարերից բացի, նաև պարթևների հետ կապելու փորձեր: Հայ հեղինակի հաղորդման մեջ ուշադրություն է գրավում նաև այն հանգամանքը, որ գրեթե ողջ Հարավային Հայաստանը ընդգրկող Շահ-Արմենների ամիրայության շրջանակներում քրդերը ռազմական առումով իրենց այնքան հզոր են զգացել, որ հակադրվել են թյուրքերին²⁸:

Քրդերի մասին հայ հեղինակների վկայությունների արժեքավորումը կախված է նաև այսպիսի հարցադրման պարզաբանումից. նրանք ի՞նչ չափով են քաջատեղյակ եղել քրդական միջավայրի առանձնահատկություններին ու տոհմացեղային կառուցվածքին: Այդ խնդիրը լուսաբանելու համար մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները խիստ աղքատիկ են, քանի որ հայ-քրդական շփումները այն մակարդակի չեն հասել, որպեսզի գիտնական-

²⁶ Վարդան Արևելցի, էջ 134:

²⁷ Տե՛ս Մաթևոսյան Կ., Մշո Ս. Կարապետ վանքի պատմության մի դրվագ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, N 1, էջ 191:

²⁸ Քրդերի ու թյուրքերի միջև առկա ռազմական դիմակայության մասին, ընդ որում՝ նկատի ունենալով հենց XII դարի երկրորդ կեսը, նշում են նաև արաբական սկզբնաղբյուրները, տե՛ս Boris James, Uses and Values of the Term Kurd in Arabic Medieval Literary Sources, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00350119>:

վարդապետները հստակ պատկերացում ունենային իրենց համար բավականաչափ արտառոց էթնիկ աշխահի վերաբերյալ: Այս հարցի շուրջ դիտարկումներ կատարելիս անհնար է շրջանցել Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության այն վկայությունը, որի համաձայն՝ Ջաքարյանները սերում էին «իր քրդաց ի Բաբիրական խելէն»²⁹: Ուստի վերստին անդրադառնանք «Բաբիրական խել» արտահայտությանը և այն քրդական ցեղանուն ընկալելու փորձերին: Ջաքարյաններին կոնկրետ քրդական ցեղից սերելիս, թվում է, դժվարություն չպետք է ծագեր, քանի որ քրդական ցեղանունները լավ են պահպանվել, դրանք վաղուց ցուցակագրված են և բավականաչափ հիմնավոր ուսումնասիրված: Ուստի «Բաբիրական խել»-ի ու քրդական պատմական կամ ներկա ցեղի նույնացումը պետք է դրույրիս լիներ: Սակայն այդ խնդիրը դժվարություններ է պատճառել անգամ այնպիսի հեղինակության, ինչպիսին ականավոր քրդագետ, արևելագետ Վլադիմիր Մինորսկին էր: Ի հաստատումն Ջաքարյանների քրդական ծագման ավանդության՝ գիտնականը բերում է «Բաբիրան» անվան՝ քրդերի մեջ տարածված լինելու փաստը, իսկ այնուհետև ավելացնում է, որ «Փիրան» ցեղախումբ (կլան) գոյություն ունի Մանգուր ցեղային միության կազմում³⁰: Բավականաչափ համոզիչ են արդյոք մատնացուցված իրողությունները: Նախ՝ «Բաբիրանը» ցեղանուն չէ, այլ ընդամենն անձնանուն, այն էլ ոչ նույնական «Բաբիրականին»: Այնուհետև, եթե Վլադիմիր Մինորսկին «Բաբիր» անվանումից հետո աննկատելիորեն չանցներ «Փիրան» անվանը, ապա «Բաբիրականի» «Փիրան» գուգահեռը շատ ավելի անհամոզիչ կարող էր թվալ: Շարունակելով հետազոտողի տեսակետի քննու-

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 162:

³⁰ St u Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 14:

թյունը՝ դժվար չէ նկատել ևս մեկ անհարիրություն: Ջաքարյանների նախնիներին համարելով «Միջագետքի քրդեր»՝ նա միևնույն էջում «Բաբիրական խելի» նախահիմք է համարում Փիրան ցեղախումբը, որը, ինչպես հայտնի է, գտնվում է Իրանական Քրդստանում³¹: Դժվար է ուսումնասիրողի հետ համաձայնել նաև «Բաբիրական խել» արտահայտության երկրորդ բաղադրիչի թարգմանության հարցում: «Խել» քրդերեն բառի իմաստի արտահայտումը «tribe» բառով որոշակի իմաստային խառնաշփոթ կարող է առաջ բերել: Որքան էլ դժվար է քրդական հասարակությանը բնորոշ ինքնատիպ հասկացությունների հաղորդումը այլ լեզուներով, այնուամենայնիվ կասկածի ենթակա չէ հետևյալը: Սովորաբար, քրդական ցեղը՝ «աշիրան», կազմված է որոշակի թվով «թիրաներից, իսկ վերջիններս էլ, իրենց հերթին, բաժանվում են բազմաթիվ «խել»-երի: Վերջիններից ամեն մեկը բաղկացած է 20-30 վրանից կամ տնտեսությունից, որոնք միավորված են ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ընտանեկան կապերով³²: Ուրեմն «խելը» քրդական հասարակության կառուցվածքում ամենափոքր միավորումն է, և անհնար է այն ցեղ համարել: Ստացվում է, որ «Բաբիրական խելը» ցեղային ստորաբաժանման անվանում ընկալելու պարագայում բախվում ենք խիստ անհավանական իրավիճակի: Հայ պատմիչները սխալ և խառնաշփոթ են ներկայացնում Ջաքարյանների նախնիների տոհմաձառը, հստակորեն չեն պատկերացնում նրանց Հայաստան տեղափոխվելու ժամանակահատվածը, բայց առեղծվածային ճշգրտություն են ցուցաբերում տոհմի նախնիների տնտեսական-ընտանեկան ամե-

³¹ St u Encyclopaedia Iranica, vol. III, London and New-York, 1989, p. 234, Ментешавили А. М., Курды, М., 1984, с. 82:

³² St u The Encyclopaedia of Islam, vol. V, Leiden, 1981, p. 470-471, Ментешавили А. М., նշվ. աշխ., էջ 72-73:

նասկզբնական ընդհանրության մատնացուցման հարցում: Հնարավոր է և արդյոք այդ հստակատեսությունը բացատրել Չաքարյանների ընտանեկան ավանդություններով: Այս հարցին ակնհայտորեն բացասական պատասխան է սպասում: Եթե XIII դարի 60-ական թվականներին, այսինքն՝ ընդամենը մեկ դար հետո, Չաքարյանների սերունդներն անկարող էին ճիշտ հիշել իրենց ամենանշանավոր նախնու՝ Սարգիս Մեծի, հոր ու պապի անունները, ապա ինչպե՞ս էին նրանք անսխալ մատնանշելու իրենց հեռավոր նախնիների ոչ թե ցեղի կամ «թիրա-թայֆայի», այլ ուղղակի «խելի» անունը: «Խել» բառի միակ վկայությունը բովանդակ հայ մատենագրության մեջ, թվում է, բավականաչափ հստակորեն ցույց է տալիս, որ գործ ունենք հեղինակային ինքնատիպության դրսևորման հետ: Ցանկանալով ընդգծել Չաքարյանների քրդական արմատները՝ Կիրակոս Գանձակեցին ամենայն հավանականությամբ գիտակցաբար է դիմել «խել» բառին³³:

Հայ-քրդական շփումների պատմության քննությունը թերի կլիներ, եթե չանդրադառնայինք նաև XII-XIII դարերի մի քանի նշանավոր հայկական տոհմերին քրդական ծագում վերագրելու հայ պատմիչների փորձերին: Նրանցից Կիրակոս Գանձակեցին,

³³ Այսպիսով՝ առավել հավանական տարբերակ է մնում «խելի» ընկալումը «կողփի» (տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, 1973, էջ 362) իմաստով: Այդ դեպքում ձեռագրերից երկուսում առկա «Բաբիլական» ընթերցումը որոշակի առավելություն է ձեռք բերում ավելի հաճախադեպ «Բաբիրականի» նկատմամբ: Առաջին տարբերակը հնությամբ չի զիջում երկրորդին, քանի որ «Բաբիլական» ձևը վկայում է նաև Չաքարիա Սարկավագը, որը, հնարավոր է, օգտվել է XVI դարից ավելի վաղ գրված ձեռագրից: Ի դեպ, «Բաբիլական» անվանաձևը պահպանած ձեռագրերը ևս իրենց ժամանակով (XVII դար) հներից են՝ XVI դարից ոչ վաղ ընդօրինակված գրչագրերի շարքում (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Առաջաբան, էջ ԴԹ-Ճ, ՃԵ): Էական նշանակություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ «Բաբիլական» ընթերցումն արդարանում է Վարդան Արևելցու Պատմության տվյալներով:

ինչպես տեսանք, Չաքարյաններին համարում է «ի քրդաց ի Բաբիրական խելին», իսկ Վարդան Արևելցին բավարարվում է «ի քրդագզե» բնութագրմամբ³⁴: Պատմիչները, այսպիսով, Չաքարյաններին վերագրում են օտար ծագում, որը լիովին տեղավորվում է միջնադարյան պատկերացումների շրջանակում: Նշանավոր տոհմերի ծագման մասին ավանդությունների համար սովորական և, կարելի է ասել, նույնիսկ պարտադիր պարագա է նախնիների օտար և բարձր ծագումը: Այսպես՝ Մովսես Խորենացու Պատմությունում այդպիսի ծագում է վերագրվում Բագրատունիներին, Արծրունիներին, Գնունիներին, Մամիկոնյաններին և բազմաթիվ այլ ազդեցիկ հայկական տոհմերի³⁵: Միանգամայն բնական է, որ Չաքարիա Սարկավագը, որին հետազոտողներից առաջ է զբաղեցրել Չաքարյանների նախնու «ո՛ւտի եւ կամ ո՛րպէս» լինելու հարցը, առանց երկբայելու եզրակացրել է. «Այր ոմն քրիստոնէայ՝ Չաքարիա անուն՝ կարգեալ ի շխան յագգէն Մարաց»³⁶: Ինչպես տեսնում ենք, XIII դարում Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու հաղորդած «քուրդ» էթնոնիմը XVII դարում Չաքարիա Սարկավագը «մար»-ին համարժեք է համարել: Այդպիսի մտազուգորդումը լիովին տրամաբանական կարող էր դիտվել նաև XIII դարում: Հետևաբար հայ պատմագրության մեջ որևէ տոհմի «քրդական» ծագում վերագրելը նշանակում էր այդ ընտանիքի տոհմակունքների գոյությունը հավաստել հնագույն «մարական» ժամանակներում: Ընդ որում՝ այդպիսի վերագրումը միաժամանակ «ապացուցում էր» այդ իշխանական տան չափազանց բարձր ծագումը: Հայոց միջավայրում «մար» համարվելը

³⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 162, Վարդան Արևելցի, էջ 181:

³⁵ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 68, 70-71, 221-223:

³⁶ Չաքարիա Սարկավագ, հ. I-III, Վաղարշապատ, 1870, էջ 11:

ցույց էր տալիս Մարաստանի Աժդահակ արքայի տոհմից լինելը և, որ ամենակարևորն է, հայոց Վաղարշակ թագավորի օրոք «երկրորդ թագաւորութեանն» կարգվելը³⁷: Նկատի առնելով Ջաքարյանների փաստական ազդեցությունը և կշիռը վրացական թագավորությունում XII դարի վերջին - XIII դարի սկզբին՝ պարզ է դառնում նաև, որ Ջաքարյանների «քրդական-մարական» ծագման վարկածն ունցել է քաղաքական նպատակաուղղվածություն: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ այդ տեսությունը կոչված էր հիմնավորելու Ջաքարյանների հանրահայտ հավակնությունների «պատմական հիմքերը»: Ուստի և հայ պատմիչները վերացարկվել են Ջաքարյանների ծագման իրական իրողություններից և այդ իշխանական տան նախապատմությունն ուղղակի «կերտել» են, ընդ որում՝ լիովին հավատարիմ մնալով Մովսես Խորենացու Պատմության ոգուն ու նույնիսկ տառին: Հետևաբար՝ ամենևին չպետք է զարմանալ, որ հետազոտողներից Արամ Տեր-Ղևոնդյանը Ջաքարյանների ծագման քրդական վարկածը համարում է «առասպել»³⁸:

Ջաքարյանների էթնիկական ծագման խնդիրը արծարծելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ իրադարձությունների ծավալման պատմաաշխարհագրական միջավայրին և ժամանակաշրջանի էթնոգրական ու լեզվական-մշակութային գործընթացների ուղղվածությանը: Տաշիր-Չորագետի Կյուրիկյան թագավորությունում, որտեղ, ըստ հայ պատմիչների, հաստատվել են Ջաքարյանների նախնիները և քրիստոնեություն ընդունելով՝ հայացել, էթնիկական ու դավանական պատկանելության փոփոխության

³⁷ Մովսես Խորենացի, էջ 112:

³⁸ Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ջաքարիայի և Բվանեի արաբատառ արձանագրությունը Ամբերդում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, N 1, էջ 187:

համար անհրաժեշտ նախադրյալներ գոյություն չունեին: Կյուրիկյանների թագավորությունում, հատկապես 1065 թվականից հետո, երբ Մամշվիլդեից Լոռե տեղափոխվեց մայրաքաղաքը, զգալի թիվ էին կազմում նաև վրացիները, հետևաբար միատարր էթնիկական ու մշակութային միջավայր գոյություն չունեի: Այդ տարածքում նկատելի ազդեցություն ուներ նաև վրաց եկեղեցին: Հետևաբար Տաշիր-Չորագետում էթնիկական ու դավանական միջավայրն այնպիսին չէր, որպեսզի հնարավոր լինի անվերապահ հավատ ընծայել Վարդան Արևելցու՝ Ջաքարյանների նախնիների «հայանալու» տեսությանը:

Առկա տվյալները բավարար են նաև Ջաքարյանների դավանափոխության հավանականությունը կասկածի ենթարկելու համար: Հայտնի է, որ XI դարի 40-ական թվականներին սկսված սելջուկյան արշավանքներն էական տեղաշարժեր առաջ բերեցին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական, ինչպես նաև դավանական ու մշակութային կյանքում: Հաճախակի դարձան կրոնափոխության ու եկվոր տիրակալների հետ խնամհանալու դեպքերը: Ընդ որում՝ այդ երևույթներն ունեին միակողմանի ուղղվածություն: Կրոնափոխության պարագայում քրիստոնյաներն էին մահմեդականություն ընդունում, իսկ խնամհական կապերի հիմքում ընկած էր մահմեդական տիրակալներին աղջիկ տալու օրեցօր արմատավորվող սովորությունը³⁹: Գաղտնիք չէ, որ երկու երևույթներն էլ պայմանավորված էին տեղական ավատատերերի քաղաքական և տնտեսական շահերով: Այս առումով պերճախոս են անմիջականորեն Կյուրիկյաններին վերաբերող փաստերը: 1064

³⁹ Ինչպես նշում է Մխիթար Գոշը, հայ իշխանները «զոստերս իւրեանց յայլազգիս յանուսնութիւն տային»՝ վերջիններից ռազմական օգնություն ստանալու ակնկալիքով (տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 387):

թվականին Ալփ-Արալան սուլթանի հետ ամուսնացավ Կյուրիկյան արքայադուստրերից մեկը⁴⁰, իսկ չորս տարի անց հայրենի հավատն ուրացավ Կյուրիկյանների տոհմի Կախեթի ճյուղից Ադսարթանը⁴¹: Հետևաբար իրական փաստերը ցույց են տալիս, որ դժվար է խոսել Չաքարյանների նախնիների կրոնափոխության և հայադավան դառնալու մասին հենց այն ժամանակաշրջանում, երբ հակառակ ուղղվածության գործընթացներ էին տեղի ունենում:

Էթնոկրոնական գործընթացների մասին խոսելիս չպետք է աչքաթող անել քրդական էթնոսի առանձնահատկությունների պարագան: Հայաստանում քրդերի տոհմերի ու գորաջոկատների առկայությունը վկայված է դեռևս X դարից, ընդ որում՝ նրանց ներթափանցումը հայկական միջավայր կատարվում էր, ինչպես հասակորեն երևում է Շադդադյանների օրինակից, հայ իշխանների մոտ ռազմական ծառայության մտնելու միջոցով: Չմոռանանք, որ Շադդադյանները իշխում էին Դվինում և Կյուրիկյանների անմիջական հարևանությամբ գտնվող Անիում: Ինչպես ցույց է տալիս վրացական աղբյուրներում պահպանված «Քուրդվաճառ» տեղանունը⁴², հնարավոր է, որ քրդական էթնիկ հատված էր ապրում նաև Կյուրիկյաններին պատկանող Դեբեդ-Չորագետի հովտում: Զգալի թվով քրդեր էին ապրում նաև Հարավային Կովկասի տարբեր մասերում, մասնավորապես Դվինում, Կուրի և Երասխի միջև ընկած որոշ շրջաններում, Դերբենդում⁴³: Այսպիսով՝ քրդական տարրը Հայաստանի որևէ մասում մեկուսացած լինել չէր

կարող, քանի որ այն առկա էր երկրի տարբեր հատվածներում, այդ թվում՝ Տաշիր-Չորագետում և նրա մատույցներում: Բացի այդ՝ այն երբեմն ռազմաքաղաքականապես ավելի հզոր էր ու կազմակերպված, քան բուն հայկական բնակչությունը: Հայոց միջավայրում քրդերը դիտվում էին մահմեդականության նվիրյալ կրողներ, և այդպիսով ավելի էր ընդգծվում նրանց «օտար» աշխարհի պատկանելը:

Չաքարյանների նախնիների հայացման հավանականության հարցը բազմակողմանիորեն քննարկելիս անհրաժեշտ է պատշաճ ուշադրություն դարձնել քրդական էթնոսի ինքնատիպության վրա: Հանրահայտ է այն հսկայական դերը, որ քրդական հասարակության կյանքում դարերի ընթացքում խաղացել են տոհմացեղային կառույցները, ինչպես նաև առանձնահատուկ տնտեսավարությունը: Այդ էթնիկական յուրահատկություններն օտար միջավայրում հույժ կարևոր էթնոպահպանիչ գործոնի դեր են կատարել: Թե որքան ազդեցիկ են եղել ցեղից չառանձնանալու և ռազմական գործով զբաղվելու ավանդույթները, համոզիչ կերպով ցույց է տալիս Շադդադյանների օրինակը, որի ողիսականը Հայաստանում հիանալի պատմական զուգահեռ կարող է ծառայել, եթե քրդական ազդեցիկ ընտանիքի հետագա ճակատագիրը տեսականորեն կերպաձևելու (մոդելավորելու) փորձ ձեռնարկենք:

Շադդադյանները, ինչպես որ Չաքարյանների նախնիների մասին է ասվում, Հայաստան էին տեղափոխվել և ծառայության անցել հայ տիրակալների մոտ: Ըստ արաբական ու հայկական միմյանց լիովին համաձայն ու փոխադարձաբար լրացնող տեղեկությունների՝ առաջին Շադդադյաններից Լաշքարին 955-965 թվականներին գտնվում էր Դիրգուրի (Վայոց ձոր) հայ իշխանի

⁴⁰ Տե՛ս Մատթեոս Ուտխայեցի, էջ 158, յերտլոս ցեօջրեճ, I, տժ., 1955, թՅ. 307:

⁴¹ Տե՛ս յերտլոս ցեօջրեճ, I, թՅ. 309, « Садр ад-Дин ал-Хусайни, Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя, М., 1980, с. 54-55:

⁴² Տե՛ս յերտլոս ցեօջրեճ, II, տժ., 1959, թՅ. 50-51:

⁴³ Տե՛ս Encyclopaedia of Islam, Vol. V, p. 450:

բանակում⁴⁴: Ավելի վաղ, երբ անհաջողության էր մատնվել Դվինին տիրելու նրա հոր փորձը, Լաշքարին ու եղբայրները որոշ ժամանակ ապրել էին Վասպուրականի Արծրունիների մոտ: Այսպիսով՝ Լաշքարին երկար տարիներ էր անցկացրել հայկական միջավայրում, բայց փաստ է, որ նա չէր փոխել ո՛չ դավանանքը, ո՛չ էթնիկական պատկանելությունը: Դեպքերին ժամանակակից արաբ հեղինակի խոստուն վկայություններն օգնում են պարզելու էթնիկական ինքնագիտակցության չիսմարելու պատճառները: Հարցն այն է, որ Շադդադյանները չէին խզել իրենց կապերը ցեղակիցների հետ: Ըստ պատմիչի՝ Լաշքարիի հայրը 951 թվականին սկսեց իշխել Դվինում «իր ընտանիքի, տոհմի և հետևորդների փոքր խմբի հետ»: 954 թվականին նա «միացավ իր ընտանիքին, որդիներին ու տոհմին» Վասպուրականում, իսկ Լաշքարիի «իշխանության տևողությունը միայն իր ցեղի վրա 24 տարի էր, իսկ իր ցեղի և Գանձակ քաղաքի ու նրա բոլոր գավառների վրա՝ 8 տարի»⁴⁵: Եթե նկատի ունենանք, որ վերոհիշյալ 24 տարիների մեջ են մտնում նաև հայ իշխանի մոտ անցկացրած տարիները, ապա պարզ է դառնում, որ ցեղակիցների խումբը մշտապես ուղեկցում էր իր ղեկավարին: Շադդադյաններն անքակտելի միասնություն էին կազմում սեփական ցեղային միավորման հետ: Այն, լինելով ռազմիկների կազմակերպություն, հակադրվում էր տեղական նստակյաց բնակչությանը: Այսպիսով՝ քրդական ընտանիքը լիովին ի վիճակի էր երկարատև ժամանակաշրջանում հաջողությամբ դիմագրավելու հայկական միջավայրի ազդեցու-

⁴⁴ Տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 12, **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Մունաջիմ-Բաշիի անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, Երևան, 1962, էջ 478, հմմտ. **Վարդան Արևելցի**, էջ 134:

⁴⁵ Տե՛ս **Minorsky V.**, նշվ. աշխ., էջ 8-16, **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Մունաջիմ-Բաշիի անանուն աղբյուրը, էջ 476-480:

թյանը: Ջաքարյանների մեզ ծանոթ առաջին սերունդների էթնամշակութային նկարագիրը, ինչպես նաև անմիջական ժամանակակիցների և ոչ թե ավելի ուշ դարերի պատմիչների ուղղակի ցուցումները տոհմի հայկական ծագումը կասկածի ենթարկելու որևէ հիմք չեն ընձեռում⁴⁶:

Մահկանաբերոցիների ընտանիքի պատմությանը բավարար չափով տեղյակ չլինելու հանգամանքով պետք է բացատրել Իվանե Ջավախիշվիլու այն կարծիքը, որի համաձայն՝ XIII դարում Արևելյան Վրաստանի ու Հյուսիսարևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքում առանցքային դերակատարություն ունեցող Մահկանաբերոցիների հայկական տոհմից Սադուն Բ-ի նախնիները եղել են հայացած քրդեր⁴⁷: Ինչպես երևում է, այդ կռահումն անելիս գիտնականն առաջին հերթին հիմնվել է տոհմում «Քուրդ» անձնանվան առկայության վրա: Բայց պետք է ենթադրել, որ նման տեսակետի ձևավորման հարցում որոշակի դեր է խաղացել նաև Սադուն Բ-ի գործունեության ու անձնավորության այն խիստ բացասական բնութագիրը, որով Մահկանաբերոցի տիրոջն օժտել է հետագոտողը: Նրա գնահատմամբ՝ Սադուն Բ-ն ներկայանում է որպես անսկզբունքային և ապագայնացած անձնավորություն: Մակայն կովկասագիտության զարգացման ներկա փուլում ակնհայտ է, որ էթնիկական անվանումից սերող անձնանունների հիման վրա որևէ տոհմի ծագման մասին ենթադրություններ անելն առավել քան խոցելի է: Չպետք է մոռա-

⁴⁶ Մանամասն տե՛ս **Մարգարյան Հ.**, Ջաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, N 2-3, էջ 139-151, **Մարգարյան Հ.**, Ջաքարյանների ծագումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, N 1-2, էջ 156-175, **Margararian H.**, Autour des hypothèses de l'origine Kurde de la maison princière arménienne des Zakarides.- In: "Iran & Caucasus", Vol. I, Tehran, 1997, pp. 25-46:

⁴⁷ Տե՛ս **Օ. Ջաջաձե**, Ջաքարյանների ծագումը, Վրաստան, III, տ. 1, 1966, թ. 367:

նալ, որ «Քուրդ» անձնանունը լայնորեն տարածված էր հայկական իշխանական տներում ինչպես նախորդ ժամանակաշրջանում, այնպես էլ հատկապես XII - XIII դարերում, ուստի այդ հիման վրա եզրակացություններ կատարել հնարավոր չէ:

Հետազոտողների մի խումբ մարական կամ քրդական ծագում է վերագրել նաև Չաքարյանների տոհմին ենթակա իշխանական ընտանիքներից Վաչուտյաններին⁴⁸: Նրանք հիմք են ընդունել Չաքարիա Սարկավագի համապատասխան վկայությունը՝ առանց ուշադրություն դարձնելու միանգամայն տրամաբանական հետևյալ հարցերի վրա. XVII դարում ապրող պատմիչին ինչպե՞ս է հայտնի դարձել հինգ դար առաջ պատմական ասպարեզ մտած Վաչուտյանների էթնիկական պատկանելությունը, և ի՞նչ է նշանակում «մար» էթնիկական անվանումը: Խնդրի առաջին հետազոտող Ղևոնդ Ալիշանն այս հարցերը չի առաջադրել, քանի որ Չաքարիա Սարկավագի հայտնի տեսակետները նա լիովին բացատրելի է համարել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» տվյալներով: Բայց այդ հարցերից չեն կարող խուսափել ժամանակակից ուսումնասիրողները, մանավանդ որ նրանք քաջածանոթ են թե՛ Չաքարիա Սարկավագի սկզբնաղբյուրներին, թե՛ պատմիչի ստեղծագործական սկզբունքներին ու եղանակներին: Արդ եթե Հովհաննավանքի և Հայաստանի այլ հուշարձանների վիմագիր արձանագրություններում հիշատակություն չկա Վաչուտյանների ծագման վերաբերյալ, ապա Վաչուտյաններին մարական արմատներ վերագրելը Չաքարիա Սարկավագի ուրույն հետազոտության ամփոփումն է: Ուստի անհրաժեշտ է մտովի ներթափանցել պատմիչի ստեղծագործական աշխատանոց և հետևել նրա մտքերի ընթացքին ու եզրակա-

ցությունների տրամաբանությանը: Այս դեպքում անմիջապես ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ պատմիչը Վաչուտյանների նախնիների պատմությունը պատկերում է նրանց գերակաների և հովանավորների՝ Չաքարյանների վաղնջական անցյալի հետ սերտորեն միահյուսված: Իսկ Վաչուտյանների պատմության շարադրմանը նախորդող գլխում հեղինակն արդեն արձանագրում է, որ Չաքարյանների նախահայր Չաքարիան Մարաց աշխարհից էր. «Կարգեալ իշխան յազգէն Մարաց, եւ վշտացեալ ի նոցանէ, ոչ կարաց կեալ անդէն: Եւ գտեալ ժամանակ, առնու ամենայն ընդոծինս, ծառայս եւ աղախինս ... մտնէ ի սահմանս Հայոց, եւ գնայ յերկիրն Վրաց»⁴⁹: Հետևաբար միանգամայն բնական է հնչում, որ Չաքարիայի ծառաների մեջ է եղել նաև Վաչուտյանների նախնին, և Հայաստանում կապն երկու իշխանական տների միջև ընդամենը նորոգվել է. «Բայց զի՛ որպէս ասացաք գալուստ առաջնոյն Չաքարիայի ամենայն ծառայիւք, ունէր եւ ծառայ մի եւս Մարգիս անուն՝ յազգէ Ածդահակայ՝ որ Վաչուտանց կոչէին: Այս Մարգիս տեսեաց մինչեւ ցվերջին Չաքարիա (նկատի ունի Չաքարիա Բ ամիրսպասալարին - Շ. Մ.), եւ ծնաւ նա որդի մի, եւ անուանեցաւ Վաչէ. որ սիրեցաւ ի Չաքարէէ, եւ եղև հաւատարիմ տան նորա: Եւ վասն միամիտ ծառայութեան իւրոյ՝ կարգեաց զնա իշխանաց իշխան, եւ ետ նմա մեծութիւն եւ իշխանութիւն»⁵⁰: Այսպիսով՝ Վաչուտյաններին մարական ծագում վերագրելու գլխավոր հիմքն այն է եղել, որ իբր մարերից են սերել Վաչուտյանների գերակաները: Սակայն խնդիրն այսքանով չի սպառվել: Պատմիչը ոչ պակաս կարևորություն է տվել այն փաստին, որ Վաչուտյանների տոհմում սիրված և ընդունված անձնա-

⁴⁸ Տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 253:

⁴⁹ Չաքարիա Սարկավագ, էջ 11:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 12:

նուններից մեկն է եղել «Քուրդ» անունը: Այս փաստի հիման վրա նա արել է իր ժամանակի համար տիպական եզրակացություն: Քանի որ ուշ միջնադարում հայ պատմիչները «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները գործածում էին որպես հոմանիշներ, ապա Ջաքարիա Սարկավազի համար ևս «մարը» «քուրդ» էր նշանակում: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ «Քուրդ» անվան հաճախադեպությունը Վաչուտյանների տոհմում ավելի է ամրապնդել պատմիչի այն համոզումը, թե Վաչուտյանների նախնիները մարեր, ասել է թե՛ քրդեր են եղել: Ի հաստատումն Վաչուտյանների ծագման այս տեսության՝ ուշագրավ հավելումներ է կատարել Ջաքարիա Սարկավազին գրեթե բառ առ բառ կրկնող «Պատմություն քաղաքին Յանոյ» երկի հեղինակը: Նրա կարծիքով՝ «Առաջին Ջաքարիայ, որ եկն աշխարհս Հայոց, ունէր ծառայ մի Սարգիս անուն, ազգէն Աժդահակայ, որ է Քուրդ, որ Վաչքատանց կոչէին»⁵¹: Հեղինակը ոչ միայն արդեն ավելորդ է դիտել «մար» էթնոնիմը պաշտպանելը՝ թողնելով միայն «Քուրդ» բնորոշումը, այլև «Վաչուտանց» տոհմանունը կապել է «Վաչքատանց» հետ: Ինչպես երևում է, «Վաչե» անվան հաճախադեպությունը Վաչուտյանների տոհմում դարձյալ որոշակի եզրահանգումների հիմք է դարձել: Անկարևոր չպետք է համարել այն փաստը, որ «վաչ» կամ «վաչիկ» («սայլ, մանավանդ վրան մորթով ծածկուած») արմատը, որից էլ կազմված է «վաչկատուն» բառը («վրանաբնակ, թափա-

⁵¹ Տե՛ս Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 119: Այս երկը հրատարակելիս տողերիս հեղինակը «Վաչքատանց» ընթերցումը տեղադրել է տողատակում, իսկ հիմնական տեքստում գերադասությունը տվել է «Վաչուտանց» տարբերակին: Խնդրո առարկա հարցը լուսաբանելիս ավելի էական է այն փաստը, որ «Վաչուտանցը», իրոք, կարող էր իմաստավորվել որպես «Վաչքատանց»: «Վաչուտանց» - «Վաչքատանց» առնչությանը, հնարավոր է, կարևորություն է տվել նույնիսկ Ջաքարիա Սարկավազը:

ռաշրջիկ, սայլերի մէջ բնակվող քոչւոր»), հայերենում հանդիպում է նաև «վաչե» ձևով⁵²: Քրդերի մի մասի համար բնորոշ վրանաբնակությունը ուշ միջնադարում հայ հեղինակներն այնքան հատկանշական հանգամանք են դիտել, որ շտապել են Վաչե Ա Վաչուտյանին ու նրա նախնիներին սերված ենթադրել հենց քրդերից: Այսպիսով՝ Վաչուտյաններին քրդական ծագում վերագրելու տեսությունը ծագել է XVII դարում և հիմնված է սխալ կանխադրույթների ու անստույգ կռահումների վրա: Ժամանակակից պատմիչներից Կիրակոս Գանձակեցին, Քուրդ Ա Վաչուտյանին «հայ ազգաւ եւ կրօնիւք քրիստոնէայ»⁵³ բնութագրելով՝ պարզորոշ վկայում է, որ Վաչուտյանների հայկական ծագումը, տոհմի անդամների հայ լինելը դուրյն իսկ չափով կասկած չեն հարուցել: Հետևաբար Վաչուտյանների մարական կամ քրդական արմատները կասկածելի համարող հետազոտողները միանգամայն իրավացի են ⁵⁴:

XVI-XVII հայ պատմագրության մեջ քրդերի մասին տեղեկություններն արդեն բացառիկ բնույթ չեն կրում, ընդ որում՝ հեղինակներն անդրադառնում են նաև քրդերի տնտեսավարությանը: Սակայն էթե ամառային արոտավայրերը՝ «եայլա»-ները նկարագրելու առիթով նրանք առանձին կամ հայերի հետ համատեղ հիշատակում են քրդերին⁵⁵, ապա միայն քրդերի կապակցությամբ են գրում «ղշլախ (թափառիկ) գեղ քրդաց»-ի մասին⁵⁶: Ավանդապահ հեղինակները շարունակում են զուգահեռաբար հիշատակել նաև մարերին: Օրինակ՝ Առաքել Դավրիժեցին և Ջա-

⁵² Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 306:

⁵³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 365:

⁵⁴ Տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 27, Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁵⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 550, 558, 571:

⁵⁶ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 128:

քարիա Սարկավագը զանգվածաբար գործածում են «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները որպես հոմանիշներ⁵⁷:

Այսպիսով՝ շուրջ կես հազարամյակ շարունակ քրդերը գտնվել են հայ հեղինակների տեսադաշտում, և նրանց հաղորդումները հնարավորություն են ընձեռում լույս սփռելու հայ-քրդական բազմազան շփումների պատմության որոշ ուշագրավ էջերի վրա:

⁵⁷ Այդպես է առաջին անգամ վարվում Թովմա Մեծփեցին XV դարի առաջին կեսին (տե՛ս Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրություն, Աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999): «Լուսն ազգն Մարաց, որ է Քուրտ», - գրում է Ջաքարիա Սարկավագը և հաջորդ տողերում, առանց տարբերություն դնելու, փոխեփոխ գործածում է երկու անվանումն էլ (տե՛ս Ջաքարիա Սարկավագ, Պատմագրություն, էջ 60-61): Հմմտ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 63, 487: Մինևույն պատկերն է Մամվել Անեցու ժամանակագրության շարունակողների երկերում: Օրինակ՝ նրանցից մեկը 1655/6 թ. դեպքերի նկարագրության շարքում գրում է. «Նահատակեցաւ ի Մարաց ոմն հայ Աւետիս անւանք, եւ երկնայնով լուսով փառաւորեաց գնա Աստուած» (Մամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 341), մինչդեռ երկրորդ ժամանակագիրը խոսում է քրդերի մասին «ի սոյն թվին ազգն Քրթաց նահատակեցին զայր ոմն քրիստոնէայ Աւետիս անուն» (սույն տեղում): XVI-XVII դարերի զանազան անցուղարձեր ավանդելիս «մար» և «քուրդ/Քրթաստանեայ» անվանումների միջև տարբերություն չեն դնում նաև այլ հայ ժամանակագիրներ, տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 127, հ. II, էջ 200, 558:

ՔՈՒՐԴ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ (ԷԹՆՈԳԵՆԵԶԻ) ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Բանալի բառեր - էթնոգենեզ, իսլամ, քուրդ, քրդեր, «Քրդստան», Թուրքիա:

Ключевые слова: Этногенез, ислам, курд, курды, «Курдистан», Турция.

Key words: Ethnogenesis, Islam, Kurd, Kurds, «Kurdistan», Turkey.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Քուրդ ժողովրդի պատմությունը Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մյուս ժողովուրդների պատմության համեմատ թերի է ուսումնասիրված: Ժամանակին անգլիական խոշոր պետական գործիչ, Արևելքի ժողովուրդների պատմության գիտակ լորդ Քերգոնը գրել է, որ քրդերի պատմությունը կատարելապես մութ է, որ «դա ժողովուրդ է առանց գրականության և համարյա առանց պատմության»: Իսկ ռուս քրդագետ Վ. Նիկիտինը գտնում է, որ «քրդերի պատմությունը դեռ պետք է ստեղծել: Այն չափից դուրս կցկտուր է և թերատ»:

Էթնիկական առումով դասականորեն այդ բաժանված ժողովուրդին հաճախ անվանում են նաև «ժողովուրդ առանց երկրի և պետականության», «պատմության կողմից մոռացված ժողովուրդ» և այլն:

ՆՆԴՆԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քրդերի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրության կարևորագույն դժվարություններից մեկն այն է, որ, ըստ էության, հունական, պարսկական, սիրիական, հայկական, ինչպես նաև այլ լեզուներով աղբյուրներում այդ մասին տեղեկություններ չեն պարունակվում: Քրդերի վերաբերյալ տեղեկությունները բացակայում են նաև բիբլիական ավանդություններում: Իսկ բուն քրդական աղբյուրներ ընդհանրապես գոյություն չունեն: Բավական է ասել, որ XVI դարի քուրդ պատմիչ Շարաֆխան Բիթլիսիի (1611-1685) «Շարաֆ-նամե» կոչված տարեգրությունում¹ հեղինակը քրդերի պատմությունը շարադրում է միայն X դարի երկրորդ կեսից սկսած: Առհասարակ քուրդ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ քիչ թե շատ հավաստի տեղեկություններ հետազոտողները հնարավորություն ունեն քաղելու միայն VII դարից, այսինքն՝ համաշխարհային նոր կրոնի՝ իսլամի ծնունդ առնելուց հետո միայն: Ավելի վաղ հիշատակումներ մեզ չեն հասել հավանաբար դրանց բացակայության պատճառով:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմություն սկսվում է նրա «ծագման» շրջանից: Քրդերի ծագման հարցը ևս դա նրանց պատմության ելակետային խնդիրն է: Սակայն քրդերի ծագումը կամ նրանց հայտնվելը վերին աստիճանի մութ, չպարզաբանված և վիճելի հարց է: Արդեն երկու հարյուր տարուց ավելի է, ինչ եվրոպական գիտությունը զբաղվում է այդ հարցով՝ առաջ քաշելով տարբեր վարկածներ, սակայն առ այսօր այն սպառիչ լուծում չի ստացել և համարվում է արևելագիտության բարդ և խճողված

խնդիրներից մեկը: Դժվարությունը պայմանավորված է ոչ միայն այդ հարցի վերաբերյալ պատմական աղբյուրների բացակայությամբ, այլև նրանով, որ խնդրին վերաբերող կողմնակի նյութերը ևս խիստ կցկտուր են, հակասական և հաճախ ենթակա չեն ստուգման: Իրավացի է ռուս ականավոր արևելագետ-դիվանագետ Վլադիմիր Մինորսկին, որը գտնում է, որ մինչև IX դարը քրդերի պատմությունը ծածկված է անորոշության մշուշով²: Առ այսօր ստույգ հայտնի չէ նաև քրդերի նախահայրենիքը:

Դեռևս պատասխան չունի նաև այն հարցը, թե ե՞րբ, ո՞ր դարից սկսած են քրդերը մուտք գործել պատմության ասպարեզ, ե՞րբ են հաստատվել Մերձավոր ու Միջին Արևելքի այն տարածքներում, որոնք ներկայումս ընդունված է անվանել Քրդստան, ի՞նչ կրոն են նրանք դավանել մինչև իսլամի ընդունումը, որտեղի՞ց է ծագել նրանց «քուրդ» ինքնանվանումը, երբանից են նրանք «քուրդ» անվան տակ հանդես եկել պատմության թատերաբեմում, ո՞ր տարածքներում է ընթացել քուրդ ժողովրդի պատմական կյանքը, կամ բնապատմական ո՞ր տարածքներն են հանդիսացել նրանց կազմավորման հնագույն օրրանները, ո՞ր վայրերում է ապրել քրդական էթնոսի սկզբնական կորիզը և այլն:

Գիտնականների մեծ մասի կարծիքով՝ քուրդ ժողովրդի ծագման նախասկզբնական օջախը գտնվում է Հյուսիսային Միջագետքում՝ Առաջավոր Ասիայի երկու խոշոր գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջին հոսանքների, ինչպես նաև արևելյան վտակների ավազանում: Այդ տեսակետը հիմնված է այն ենթադրության վրա, որ դեռևս հնագույն ժամանակներում Միջագետքի լեռնային զանգվածների շրջանում՝ Տիգրիս և Եփրատ գետերի հյուսիսային

¹ St' u Шараф-хан ибн Шамсаддин Битлиси, Шараф-наме, том I, Москва, 1967, т. II, Москва, 1976, ֆրանս. լեզվով տե՛ u Chèrèf nameh ou histoire des Kourdes par Chèrèf, prince de Bidlis, Vol. 2, Ième, SPB, 1868:

² Minorsky V., Kurds, Encyclopaedia of Islam, II edition, Vol. I, Leyden, 1954, pp. 1134-1135.

և հյուսիսարևելյան շրջանների հովիտներում, բնակություն էին հաստատել վաչկատուն-հովվական մի շարք ցեղեր, որոնց խոսվածքը հար և նման էր հյուսիսարևմտյան իրանական խմբի բարբառներին ու խոսվածքներին: Դարերի ընթացքում այդ տարածաշրջանում հաստատված բնակչությունը արյունախանձ կոիվների և պայքարի մեջ էր հարևան Միջագետքի, Իրանական հարթավայրի և Անատոլիայի տարածքներում հաստատված ուժեղ ցեղերի ու ցեղախմբերի հետ: Սակայն այս և նմանատիպ այլ ենթադրությունները քրդերի ծագման նախասկզբնական օջախի վերաբերյալ կարոտ են հիմնավորման: Չափազանց բարդ խնդիր է նույնիսկ միջնադարում քրդերի բնակչության ստույգ արեալի աշխարհագրական սահմանների որոշումը: Որտե՞ղ է գտնվել Քրդստանը, որո՞նք են նրա սահմանները, ո՞ր տարածքներում են քրդերը բնիկ, որտեղի՞ց են գաղթել և տվյալ վայրում ե՞րբ են հաստատվել: Այս հարցերին պատասխանելը չափազանց դժվար է, քանի որ Քրդստանը չի եղել որոշակի սահմաններ ունեցող երկիր, առավել ևս, որ քրդերը պետականություն չեն ունեցել, որպեսզի հստակորեն ճշտորոշվեին նրա աշխարհագրական սահմանները: Բացի այդ՝ «Քրդստան» հասկացությունը՝ որպես քաղաքական և վարչատարածքային ամբողջություն, երբեք գոյություն չի ունեցել: Նրա աշխարհագրական, լեզվական, պատմական սահմանները քուրդ ժողովրդի գոյության ողջ ընթացքում ներդաշնակ միությամբ չեն համապատասխանել միմյանց, քանի որ դրանք եղել են հարափոփոխ և երբեք հաստատուն վիճակ չեն ունեցել:

Ըստ Նիկողայոս Ադոնցի՝ պատմական Քրդստանի տարածքը ընդգրկում է հետևյալ երկրամասերը. «Զագրոսի լեռնաշղթայի լայնածավալ բարձրավանդակը՝ Ուրմիա լճից և Բոհթան գետից համարյա մինչև Լուրիսթանի տափարակները և երկու կողմերից

նրան հարող արևմուտքից Տիգրիսի և արևելքից Դիզֆուլի գետա-հովիտները: Այս տարածքի մեջ են մտնում Մոուջբուլաղի մարզը, Արդեբիլանը և Դիզֆուլ գետի ավազանը մինչև Պարսկական Արաբստան, ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքը կամ Մոսուլի վիլայեթը»³: «Նշված սահմաններում են պարփակվում, - շարունակում է նա, - քրդերով, նրանց ազգակից լեռնական ցեղերով, որոնք գերազանցապես իրանական ծագում ունեն, բնակեցված հողերը: Աշխարհագրական առումով ամբողջական այդ տարածքը լիովին համապատասխանում է նրա բնակիչների հովվական-քոչվորական կենսաձևին: Զագրոսի ալպերը իրենց գեղատեսիլ գահավանդակներով, որոնք ցածրանում են դեպի հիշյալ գետերի հովիտները, հնագույն ժամանակներից հովվական ցեղերի բնակավայր էին»⁴:

Գիտության հայթայթած տվյալների համաձայն՝ վերոհիշյալ վայրերում հնագույն ժամանակներում բնակվող ցեղերը հայտնի են եղել Գուրդի, Քուրդի, Քարդի, Քարդու, Քարդուխի, Քարդա անվանումներով: Ենթադրվում է, առանց սակայն գիտական հիմնավորման, որ այդ ցեղերը կարող էին լինել քրդերի նախնիները: Քանի որ գիտության մեջ այլևս հաստատված իրողություն է, որ քրդերը պատկանում են իրանական ժողովուրդների թվին, իսկ նրանց լեզուն՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական խմբին, այստեղից քրդերի էթնիկական ծագումը հնարավոր է համարվում արևմտյան իրանական ցեղերից, որոնք Զագրոսյան և Տավրոսյան լեռնաշղթաների հարակից վայրերն են եկել արևելքից և խառնվել տեղաբնիկ բնակչության հետ⁵: Սակայն առ այսօր

³ Ադոնց Ն., Հայկական հարց, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1996, էջ 102:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ St u Limbert John, Origins and Appearances of the Kurds in the Pre-Islamic Iran. "Iranian Studies", Vol. I, No. 2, (Spring 1968), p. 48:

ժամանակակից քրդերի և, այսպես կոչված, «Քրդստանի լեռնաշխարհի» հնագույն բնակչության միջև եղած կապի և առնչության հարցը գիտնականների վեճի ու քննարկումների առարկա է⁶:

Քրդերի ծագման վերաբերյալ գիտական շրջաններում լայն տարածում գտած վարկածներից մեկն այն է, որ նրանց նախնիները եղել են կարդուիսները: Քսենոփոնը (Քսենոֆոնտես մ. թ. ա. 430-355), իր «Անաբասիս» կոչվող երկում նկարագրելով իր տասնազարանոց ջոկատի հայտնի նահանջը (մ. թ. ա. 401 թ. «նահանջ բյուրոց») Հայաստանի ողջ տարածքով դեպի Սև ծով, նշում է, որ հանդիպել է կարդուիսներին, որոնք բնակվում էին Բոհթանից արևելք տարածվող երկրամասերում (ներկայումս Թուրքիայի տարածքում գտնվող Հաքյարիի շրջանում): Ըստ Քսենոփոնի՝ կարդուիսները կամ, ինչպես հայկական աղբյուրներում են երբեմն նրանց անվանում, կորտուները, չէին ենթարկվում ո՛չ Աքեմենյանների արքա Քսերքսեսին և ո՛չ էլ հայկական իշխանությանը: Կարդուիսների երկրում Քսենոփոնին տեղեկացրել էին, որ այդ երկրի միջով անցնելուց հետո հոսյները կմտնեն Արմենիա, որը «ընդարձակ և բարեկեցիկ է» և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ⁷: Ըստ Քսենոփոնի՝ կարդուիսների երկիրը գտնվում էր Հայաստանից հարավ և Բաբելոնի (Միջագետքի) գետերից հյուսիս, Տիգրիսից արևելք և նրա վտակ Մեծ Զաբ գետից հյուսիս ընկած շրջանում: Այսպիսով՝ ենթադրվում է, որ հիշյալ կարդուիսները կամ հայկական աղբյուրներում հիշատակվող կորտուները

կարող էին լինել քրդերի նախնիները: Սակայն ժամանակակից գիտության տրամադրության տակ եղած տվյալները վստահության չեն ներշնչում քրդերի ծագման այդ վարկածի հավաստիության վերաբերյալ: Թեև պետք է նշել, որ նշված հարցի կապակցությամբ եվրոպական մի շարք լուրջ հետազոտողներ, շրջանառության մեջ դնելով հարուստ ու ստուգված նյութեր, հայտնել են այն տեսակետը, որ անտիկ հեղինակների, հատկապես Ստրաբոնի հիշատակած կուրտիսները, որոնք ապրել են Փոքր Ասիայում և Պերսիսում, հենց քրդերի նախնիներն են: Այդ տեսակետի հավանականության կողմնակիցներ են եղել եվրոպական արևելագիտության այնպիսի կարկառուն դեմքեր, ինչպես Նյուդեբեն⁸, Հարթմանը⁹ և ուրիշներ: Ավելի ուշ Լեման-Հաուպտը, անդրադառնալով կարդուիսների վերաբերյալ վարկածին, այն տեսակետն է հայտնում, որ նրանք ոչ թե քրդերի, այլ վրացի քարթվելների նախնիներն են¹⁰:

Ակադեմիկոս Ն. Հ. Մաոն իր հերթին համարել է, որ *կարդուիսներ* անվանումը իր ձևով վկայում է այն մասին, որ այդ ժողովուրդը ազգակցություն ունի ուրարտացիների հետ (որոնք իրենց անվանում էին խալդեր): Իսկ քրդերն արդյո՞ք առնչություն ունեն կարդուիսների հետ, Մաոն դժվարանում է այդ հարցին պատասխանել¹¹:

⁶ St' u, օրինակ, Driver G. R., The Name Kurd and its Philological Connections. "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", vol. 55, no. 3 (July 1923); տե՛ս նաև Mac-Kenzie D. N., Origins of the Kurds. Transactions of the Philological society (1961):

⁷ St' u Xenophon, Anabasis (1922). Translation by Carleton L. Brownson, revised by John Dillely. Revised, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998, pp. 5, 17, 287, տե՛ս նաև Քսենոֆոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970:

⁸ Nöldeke Th., Kardu und Kurden. In.: Beiträge zur alten Geschichte und Geographie, Festschrift für H. Kilpert, Berlin, 1898, s. 71-81.

⁹ Hartmann M., Bohtan, Eine topografisch-historische Studie, "Mitt. d. Vorderasiat. Ges.", 1896.

¹⁰ Lemman Haupt C. F., On the Origin of the Georgians. In: "Georgica", no. 4 and 5, 1937.

¹¹ St' u Mapp H. Я., Еще о слове "челеби" (К вопросу о культурном значении курдской народности в истории передней Азии). "Записки восточного отделения императорского русского археологического общества", т. XX, вып. II-III, СПб, 1911, с. 139:

Այն վարկածը, որ քրդերի նախնիներ են եղել խաղերը, պաշտպանություն է գտել եվրոպական մի շարք անվանի գիտնականների (Միխայելիս, Շյոցեր, Ֆրեդերիկ, Լասսեն, Կարլ Ռիխտեր), ինչպես նաև ռուս արևելագետ Պ. Լերիսի կողմից¹²: Նրանք բոլորը այն տեսակետին են հակված, որ քրդերը քաղղեացիների (խաղերի) ժառանգորդներն են, որոնք դեռևս խորը հնության շրջանում ներխուժել են Տիգրիս գետի հովիտը և հնազանդեցրել թույլ սեմական ցեղերին և հիմնադրել Հին Արևելքի երկու հզոր պետությունները՝ Ասորեստանն ու Բաբելոնը:

Վարկած գոյություն ունի այն մասին, որ քրդերի նախնիներն են եղել Գուրդի անվամբ մի ժողովուրդ: Այդ վարկածի հետ համամիտ է Գ. Դրայվերը: Որպես դրա հիմնավորում նա նշում է, որ Ասորեստանի Թիկլաթպալասար Ա արքան (մ. թ. ա. 1114-1070) Քրդստանի լեռներում հանդիպել է բնիկների, որոնց նա հիշատակում է Գուրդի անվամբ: Սակայն գիտնականը ապացույցներ չի բերում, թե այդ գուրդիները հանդիսանում էին հենց քրդերի նախնիները¹³:

Ուշագրավ է նշել, որ իտալացի միսիոներ-քարոզիչ Ռիկկոլո դո դա Մոնթեբրոսեն, որը XIII դարում եղել է Քրդստանում, նույնպես օգտագործում է *գուրդի* անվանումը՝ դրա տակ հասկանալով քրդերին¹⁴:

1938 թվականին Բրյուսելում տեղի ունեցած արևելագետների միջազգային կոնգրեսում իր ելույթի ժամանակ պրոֆեսոր

Վ. Մինորսկին քրդերի ծագման վերաբերյալ իր զեկուցման մեջ առաջ է քաշել տեսակետ այն մասին, որ քրդերն ունեն մարական-սկյութական ծագում: Հետագայում «Քրդերը» ուշագրավ ուսումնասիրության մեջ վերստին անդրադառնալով այդ հարցին՝ Մինորսկին գրում է. «Հնարավոր է, որ զբաղեցնելով հին մեդագիների երկրի արևմտյան ծայրամասը, նրանք (քրդերը – Վ. Բ.) հանդիսանում են մարերի ուղիղ ժառանգորդներից մեկը»¹⁵:

Հին պարսկական (Աքեմենյան) տիրապետության շրջանում քրդերը չեն հիշատակվում որպես առանձին էթնիկական միավոր: Վ. Մինորսկին հավանական է համարում, որ նրանք մտնում էին Արմենիա սատրապության կազմի մեջ¹⁶:

Ավելի ուշ քրդերի մարական ծագման վարկածին անդրադարձել է նաև անգլիացի գիտնական Մաք Քենզին¹⁷: Ուշագրավ է նշել, որ քրդերի մարական ծագման վարկածը արծարծվել է նաև անցյալի հայ հետազոտողների կողմից¹⁸ և կողմնակիցներ գտել մերօրյա արևելագետ-քրդագետների շրջանում¹⁹: Մարաստանը նույնիսկ համարվել է «հին քրդական պետություն», «քրդերի պատմական տուն», իսկ քրդերեն լեզուն՝ մարական լեզվի ժառանգորդ: Հաճախ գիտության մեջ չապացուցված այդ տեսակետի հաստատման համար վկայակոչում են հայկական պատմական

¹⁵ Минорский В. Ф., Курды, Заметки и впечатления, Петроград, 1915, с. 3.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

¹⁷ St u Mac-Kenzie D. N., Origins of the Kurds, In: "Transactions of the Philological Society" (1961), p. 68:

¹⁸ St u, օրինակ, Չախյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Ա, Երևան, 1985, էջ 107-111:

¹⁹ Акопов Г. Б., Критическая история проблемы происхождения курдов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ереван, 1969.

¹² Лерх П., Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, СПб, 1856, кн. I, տե՛ս նաև Егизаров С. А., Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884, с. 5.

¹³ Driver G. R., The Name Kurd, pp. 393-403.

¹⁴ St u Gallet Mirella, The Italian Contribution to Kurdology (13th to 20th Century), "Journal of Kurdish Studies", Vol. 1, 1995, p. 104:

ավանդույթը, որի համաձայն՝ քրդերը մարերի ժառանգորդներն են:

Շրջանառվել է նաև վարկած այն մասին, որ քրդերը ծագել են պարթևներից, և որ իբր պարթևական պետությունը հիմնադրվել է հենց քրդերի կողմից²⁰: Այս վարկածը շրջանառվել է նաև իրանցի հետազոտողների կողմից, որոնք որպես հիմնավորում վկայակոչել են իրանական դիցաբանության տվյալները²¹:

Ի դեպ, քրդերի ծագման հարցը հետաքրքրել է նաև հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանին: Իր «Քրդեր և եզիդներ» հետաքրքիր ուսումնասիրության մեջ նա գրում է, որ այն պնդումը, որ քրդերը ծագում են հին մարերից, իսկ «ուրիշների ասելով էլ նրանք պարթևներից են ծագում», անհավանական է²²:

Առկա է նաև Մասանյաններից քրդերի ծագման վարկածը: Այսպես, օրինակ, քուրդ հետազոտող Իզադի Մեհրդատը պնդում է, որ Իրանի սասանյան արքայատան առաջին թագավոր Արդաշիր Ա-ն քուրդ էր՝ «ծնված քրդերից և քրդական վրանից դուրս եկած»²³: Այդ հեղինակի կարծիքով՝ Արդալանի և Բիթլիսի ամիրների (Էմիրներ) քրդական դինաստիաները արյունակցական կա-

պերով կապված են իրանական Մասանյան արքայատոհմի հետ²⁴:

Գիտության մեջ տարբեր ժամանակներում շրջանառվել են նաև վարկածներ քրդերի արաբական-սեմական²⁵, թուրքական և թուրանական ծագման²⁶ վերաբերյալ: Տարբեր մոտեցումներով ու տեսակետներով քրդերի էթնոգենեզի հարցերը քննության են ենթարկվել նաև մի շարք այլ օտարերկրյա²⁷ և հայ հետազոտողների կողմից, որոնց առաջ քաշած վարկածները ուշագրավ են ու հետաքրքիր:

Գոյություն ունի նաև վարկած՝ քրդերի և հայերի ազգակցության կամ նույն արմատից սերելու մասին: Օրինակ՝ ֆրանսիացի մարդաբան պրոֆեսոր Է. Փիթարի կարծիքով՝ հայերը և քրդերը շատ մոտիկ ազգականներ են, նրանք սերել են մեծ մասամբ միևնույն ցեղային խմբավորումից²⁸: Նույն տեսակետին գրեթե հակ-

²⁰ St' u Izady Mehrdad R., *The Kurds: A Concise History and Fact Book*, New York, 1992, p. 40; St' u նաև Eppel M., *A People without a State. The Kurds from the Rise of Islam to the down of Nationalism*, University of Texas Press, Austin, 2016, p. 5:

²¹ St' u Աкопов Г. Б., Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии, "Востоковедческий сборник", т. II, Ереван, 1964:

²² Աբովյան Խ., Քրդեր և եզիդներ: Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1958, էջ 244:

²³ Izady Mehrdad R., *The Kurds*, p. 40.

²⁴ St' u Izady Mehrdad R., An introduction to the Sharafnama. In Sharaf al-Din Bitlisi, *The Sharafname of the History of the Kurdish Nation*, book I, translation into English and of commentaries by M. R. Izady, Costa Mesa, CA, Mazda, 2005:

²⁵ Акопов Г. Б., Арабские источники по этнической истории курдов и версии их арабского происхождения, в сб. "Страны и народы Ближнего Востока", т. III, АН Арм. ССР, 1967.

²⁶ Акопов Г. Б., Критический обзор версий туранийско-турецкого происхождения курдов, "Вестник общественных наук Академии наук Арм. ССР, 1966, No 4.

²⁷ St' u, օրինակ, Driver G. R., *The Dispersion of the Kurds in Ancient times*. In: "Journal of the Royal Asiatic Society", 1921, October, pt. 4, pp. 563-572; Minorsky V., *Kurdistan and Kurds*. In EL, vol. VII, London, 1927, p. 1134; Вильчевский О. Л., *Курды, Введение в этническую историю курдского народа*, Москва, Ленинград, 1961; Safrastian A., *Kurds and Kurdistan*, London, 1948; Asatryan G. S., *Notes on the Ethnic History of the Kurds and the Early Armenian-Kurdish contacts*. "Acta Kurdica", 1995, vol. 2:

²⁸ St' u L'Evolution de l'Humanité, vol. 5, Les Races et l'Histoire, par Eugène Pitard, Prof. d'Anthropologie à l'Université de Geneve, p. 447, 455, 456 (Հղումն ըստ Իզ-միրեան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս, Պեյրոթ, 1964, էջ 2-3):

ված է նաև անգլիացի մարդաբան Ա. Հադդոնը²⁹: Սակայն դրանք
ևս ապացուցման կարոտ տեսակետներ են:

Քրդերի ծագման հարցի մասին ուշագրավ մտքեր է արտա-
հայտել հայ քրդագետ Մ. Շվոտը: Նա գրում է. «Քրդերի ծագումը
թաղված է խորին մթութեան մեջ: Քրդերի մի մասը իրեն սերած
կհամարի պարսիկներեն, երկրորդը՝ օսմանցիներեն, երրորդը՝ ա-
րաբներեն, չորրորդը՝ Հազրեթի Իպրահիմի - Հայր Աբրահամի
թոռներեն (երբայեքցիներեն), հինգերորդ և բառական ուշագրա-
մասը համոզված է, որ իրենց և հայերի պապերը մինևույն մար-
դիկն են: Հայ բանասերներեն մի քանիսը, - Գարեգին սրբազան
Սրւանձտեանց, Պօղոս վարդապետ Նաթանեան, Զ. Պոյաճեան և
այլք, - լոկ ազգասիրական զգացմունքներ է թելադրած, քրտերին
առհասարակ կամ մեծաւ մասամբ կը հայացնեն. իբր թէ կեանքի
և իրաւանց անապահովութիւնը մղած լինի նրանց նախ դէպի
կրօնափոխութիւն - հայադավանութենէ մահմեդականութիւն և
ապա հեռացրած ազգայնականութենէն էլ»: Համաձայն չլինելով
նման տեսակետներին՝ Մ. Շվոտը գրում է. «Կը մտածեմ, որ գուցե
քրդերը նույնքան հին ժողովուրդ են, որքան և մենք Հայկեաններս,
և բացի այդ՝ բարեխիղճ բանասերէն կպահանջւի քննելի առար-
կան ներկայացնել ոչ այնպէս, ինչպէս հաճելի է բանասերին, այլ
ինչպէս որ կայ առարկան: Այդ նախազգուշացմամբ էլ ես պիտի
ասեմ հետևեալը. քրդերի ծագումը եղել է, է և կը մնայ անյայտ
մարդկութեան, քանի դեռ գիտական լուրջ ուսումնասիրութեան
ենթարկւած չէ այդ ժողովրդի կեանքը»³⁰: Միազամայն իրավացի է

²⁹ Sté u Les Races humaines et leur Répartition Géographique, par A. C. Haddon, Prof. d'Antropologie à l'Universite de Cambridge, p. 184 (հղումն ըստ Իզմիրեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 3):

³⁰ Շվոտ Մ. Տ., Քրդերը Տաճկաց Հայաստանում (ազգագրական նյութեր), հ. Ա, ՍՊԲ, 1905, էջ 32-34:

քրդագետ Հակոբ Շահպազյանը, որը, անդրադառնալով քուրդ ժո-
ղովրդի ծագման հարցին, նկատում է. «Չկա զուտ կուսական ազ-
գություն մը»³¹: Հիրավի, այս մոտեցումը բանալի է ցանկացած ժո-
ղովրդի ծագման առեղծվածը պարզելու համար:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով մեր թուուցիկ ակնարկը քուրդ
ժողովրդի ծագման հարցի վերաբերյալ՝ հարկ ենք համարում նշել
հետևյալը. հարցի նկատմամբ մակերեսային մոտեցում ունեցող
հետազոտողները գնալով հեշտ ճանապարհով քրդերի էթնոգենե-
զի վերաբերյալ խնդիրը փակում են «անհայտ ծագում ունեցող ժո-
ղովուրդ» արտահայտությամբ: Սակայն առավել լուրջ ուսումնա-
սիրողների ընդհանուր կարծիքը հանգում է նրան, որ այդ պրոբ-
լեմը դեռ սպասում է իր խորագիտակ ուսումնասիրողներին:

Մեր համոզմամբ՝ այդ պրոբլեմի գիտական քննության մեթո-
դաբանական հիմքը պետք է հանդիսանա հետևյալը. քրդական
էթնոսի ձևավորումը հավանաբար տևել է մի քանի հազարամյակ՝
ներառելով առավելապես հնդկա-արիական (գլխավորապես
իրանական, հատկապես մարական (մեդական), ինչպես նաև սե-
մական (ասորեստանյան, արամեական, ավելի ուշ՝ արաբական
տարրեր): Այլ կերպ ասած՝ քրդական էթնոսը, ինչպես և աշխար-
հի բոլոր ժողովուրդների էթնոսները, ամենաբազմազան էթնիկա-
կան տարրերի սինթեզի արդյունք են, որոնք կազմավորվել են
պատմական զարգացման ընթացքում, և որը սկզբնավորվել է ան-
հիշելի ժամանակներում:

Քուրդ ժողովրդի ծագման վերաբերյալ հարցի ներկա վիճակի
ուսումնասիրության մակարդակը դժբախտաբար թույլ չի տալիս
որոշակի հաստատուն կարծիք հայտնել այդ մասին:

³¹ Շահպազեան Յ., Քիւրդօ-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 32-33:

Nation building in Kurdistan: Memory, genocide and human rights,
Ihsan Mohammed, New York: ROUTLEDGE, 2017, pp. 195

Վերջին մի քանի տասնամյակում Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող քաղաքական սրբնթաց զարգացումների քննությունը ներկայացված է գիտական լայնածավալ գրականության տեսքով, որտեղ քրդական հարցի և իրողությունների ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը անկյունաքարային տեղ և կշիռ ունեն։ Սույն գրախոսվող աշխատությունն գիտական գրականության լայն դաշտում հավակնում է դառնալ Իրաքի կազմում գոյություն ունեցող Քուրդիստանի ռեզիտնալ կառավարության (ՔՌԿ) ձևավորման, հետագա կայացման փուլերի, առանձնահատկությունների և մարտահրավերների ուսումնասիրությունը ներառող հիմնարար աղբյուր։

Աշխատությունը ներառում է մոտավորապես 1980-2016 թվականներին Իրաքի քրդերի շուրջ տեղի ունեցող զարգացումների, մասնավորապես Իրաքի կառավարության կողմից քրդերի նկատմամբ իրականացվող և քրդերի կողմից «ցեղասպանություն» անվանվող գործողությունների մի համակարգի համապարփակ ուսումնասիրությունը, որն ամփոփված է գլխի 6 հիմնական գլուխներով։ Հարկ է նշել, որ հեղինակ Մոհամմադ Իհսանը, հանդիսանալով գրքում ներկայացվող իրադարձությունների ժամանակակիցը և անմիջականորեն ներառված լինելով ՔՌԿ-ի իշխող ապարատում¹, աշխատության շարադրման ժամանակ

¹ Մոհամմադ Իհսանը 2001-2005 թվականներին եղել է Մարդու իրավունքների, հետագայում՝ արտատարածաշրջանային հարաբերությունների նախարարը,

հիմնվում է մեծ մասամբ դաշտային հետազոտության արդյունքում ձևավորված նյութի վրա՝ փաստարկելով և լրացնելով դա փաստաթղթային ու քարտեզագրական ամուր հենքով։

Առաջին գլխում՝ **“A country in the making: memory and human rights in the Kurdistan region”**, հեղինակը ներկայացնում է Քրդստանի տարածաշրջանային կառավարության ստեղծման նախահիմքերը՝ որպես քրդական պետականաշինության հիմնական առանցք վերցնելով «քրդերի վերապրած ողբերգական իրողություններից հետո «քուրդ հպարտ ինքնության» կերտման» խնդիրը (էջ 23)։ Հանգամանակից ներկայացվում են Քրդստանի տարածաշրջանային կառավարության ստեղծմանը հաջորդած պետականաշինական բարդ գործընթացները՝ քրդական երկու հիմնական կուսակցությունների միջև իշխանության բաժանումը, սահմանադրության ստեղծմանն ուղղված աշխատանքները և առանձին զինված ջոկատների՝ Միացյալ Փեշմարգայի մեջ միավորման գործընթացը։ Տվյալ բարդ գործընթացների քննության ժամանակ առանձնակի ուշադրության է արժանանում հեղինակի այն պնդումը, որ չնայած Քրդստանում առկա կուսակցությունների և քաղաքական ու ցեղային խմբերի միջև գոյություն ունեցող հակասություններին, որոնց հիմքում մեծ մասամբ ընկած են անձնական շահերը, որոշում կայացնելու գործընթացը (decision making process) ՔՌԿ-ում առավելապես համակարգված, կենտրոնացված և կազմակերպված էր (էջ 30)։

Երկրորդ գլխում (**“Arabization as ethnic cleansing”**) հեղինակը քննում է որոշ վիճելի տարածքների, մասնավորապես Քիրքուքի շրջանի հարցը՝ հիմնվելով այն փաստի վրա, որ այդ շրջաններում

2007-2012 թվականներին՝ Իրաքի դաշնային կառավարության կազմում Քրդստանի ներկայացուցիչը։

ժամանակին մեծամասնություն կազմող քուրդ ազգաբնակչությունը, սկսած 1970-ականների երկրորդ կեսից, ենթարկվել է Մադամ Հուսեյնի բռնի աքսորման և արաբականացման քաղաքականությանը, ինչի արդյունքում զգալիորեն փոխվել է շրջանի էթնիկ պատկերը (էջ 52): Ընդ որում՝ վիճելի տարածքների հարցի քննարկման համաշարում իր տեսակետը հեղինակն ամփոփում է 2005 թվականին ընդունված Իրաքի սահմանադրության վիճելի տարածքներին վերաբերող 140-րդ կետի քննության մեջ, որը ավյալ տարածքների հետագա ճակատագրի համար սահմանում է գործողությունների հետևյալ երեք քայլերը՝ **նորմալիզացում, որը ենթադրում է այդ շրջաններից տարհանված քուրդ բնակչության վերադարձը, և շրջանների ժողովրդագրական իրադրության և պատկերի վերհանման նպատակով մարդահամարի և հանրաքվեի անցկացում** (էջ 54):

Աշխատության երրորդ գլխում (**“Propagating hate, inciting murder”**) ամփոփված է Իրաքում, մեծ մասամբ Բաղդադում բնակվող և «Ֆայլի քրդեր» անվանումը կրող քրդական մի խմբի շուրջ ծավալված իրողությունների քննությունը, որը հեղինակը փորձում է կառուցել ցեղասպանագիտական հիմքերի վրա՝ ներկայացնելով 1971-2003 թվականներին քրդական այդ խմբի նկատմամբ իրականացվող գործողությունները համապետական լայն հակաքրդական քարոզչության և քաղաքականության համատեքստում: Հեղինակը այս ժամանակահատվածում աքսորված կամ անհետացած մոտավորապես 100 հազար քրդերի ճակատագրի քննությանը զուգահեռ ներկայացնում է երկրի իրավական դաշտում («Քաղաքացիության մասին օրենք») տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ հաստատելով **ցեղասպանություն - օրենսդրություն** կապը (էջ 70):

Չորրորդ գլուխը (**“Blueprint of a genocide”**) նպատակ ունի ներկայացնելու Բարզանի կլանին պատկանող մոտավորապես 8000 տղամարդկանց անհետացման պատմությունը 1983 թվականի հուլիսին և օգոստոսին Իրաքի հարավում: Հիմնվելով սակավաթիվ փաստաթղթային տվյալների և առկա վկայությունների վրա՝ հեղինակը որպես Բարզանիների սպանության վայր է ներկայացնում Բաղդադի մոտակայքում գտնվող Բուսայա բնակավայրը (էջ 87): Հեղինակը Բարզանիների կլանի թիրախավորումը հիմնավորում է քրդական ազգային շարժման մեջ այդ կլանի ունեցած ամուր դիրքերի ու կշռի և իշխանությունների նկատմամբ ոչ լոյալ դիրքորոշմամբ:

Աշխատության հինգերորդ գլուխը (**“A state-engineered national project”**) մանրամասն ներկայացնում է իրաքյան իշխանությունների կողմից Իրան-իրաքյան պատերազմի ավարտին իրականացված, «Անֆալ» անվանումը կրող գործությունը: Հեղինակը տարանջատում է գործողության իրականացման 8 փուլ, որոնք ընդգրկում են 1988 թվականի փետրվարից սեպտեմբեր ընկած ժամանակահատվածը (էջ 106-121): Փաստաթղթային և նամակագրական նյութի վրա հիմնվելով՝ հեղինակը ուրվագծում է գործողությունների ընթացքը, զինված ուժերի ստորաբաժանումների ներգրավվածության մասշտաբը և իրականացված գործողությունների գաղափարական ու քարոզչական հենքը: «Անֆալ» գործողությանը հաջորդած դատաքննական գործընթացին անմիջական մասնակից լինելու շնորհիվ Մ. Իհսանը բացառիկ տվյալներ և մանրամասներ է ներկայացնում գործողության ամբողջ ընթացքի, դրա արդյունքում քուրդ բնակչությանը հասցված վնասի, գործողության ընդհանուր արեալի վերաբերյալ:

Հարկ է նշել, որ քիմիական զենքի կիրառմամբ այս հանցագործությունը հեղինակն անվանում է «ցեղասպանություն» և «պե-

տության կողմից իրագործված ազգային ծրագիր» (“a national project engineered by the state”) և հիմնավորում է դա երկու հիմնական փաստարկներով.

- Անմիջական ռազմական գործողությունները շաղխված էին քարոզչական հսկայական աշխատանքների վրա, որոնք ուղղված էին երկրի բնակչության շրջանում քրդերի նկատմամբ բացասական վերաբերմունք և կարծիք ձևավորելուն:

- Գործողության իրագործման մեջ պետական մի շարք կառույցների ակտիվ ներգրավվածությունը (էջ 123):

Ուշագրավ է գործողության հետևանքով Իրաքի քրդաբնակ շրջանների պատկերը ներկայացնող Մ. Իսսանի հեղինակային աղյուսակը, որում նա ներկայացնում է իր կողմից իրականացված հետաքննության տվյալները. ընդհանուր առմամբ գործողության արդյունքում մահացել է 182 հազար քուրդ, հազարավոր քրդեր ապաստան են գտել ԻԻՀ-ում և Թուրքիայի Հանրապետությունում, ավերվել է 2027 գյուղ: Տվյալ թվային և վիճակագրական պատկերը լրացնելով «Անֆալի» առանձին փուլերի ինֆոգրաֆիկաներով և տվյալներով՝ հեղինակը հերքում է այն տեսակետը, որ գործողությունները եղել են Իրան-իրաքյան պատերազմի մի մաս և ուղղված էին իրանական բանակի դեմ, այլ հարցը տարբեր դաշտերում քննելով՝ որպես իրականացված գործողությունների վերջնանպատակ է համարում քուրդ ազգաբնակչության ցեղասպանությունը:

Վերջին գլուխը (“A new horizon?”) նախորդ գլուխներում քննարկված նյութի որոշակի ամփոփում է, որում վերլուծվում են Մադամ Հուսեյնի կառավարության իրականացրած քաղաքականության արդյունքում երկրում ձևավորված ֆրոստրացիայի մասշտաբները և տվյալ միջավայրում քրդական պետականաշինության առաջ դրված պլաններն ու պահանջները: Հեղինակը

Քրդստանի տարածաշրջանային կառավարության ապագայի վերաբերյալ քրդերի տեսլականը ներկայացնում է ինքնորոշման իրավունքի կիրարկման արդյունքում ստեղծելիք «աշխարհիկ դեմոկրատական պետությանն» ծրագրի շրջանակներում (էջ 152): Հարկ է նշել, որ հեղինակը ոչ երկակի հաստատում է, որ ՔՌԿ-ի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ մի ժամանակ քրդերի շրջանում մեծ հետևորդներ ունեցող «ֆեդերալիզմի գաղափարը» արդեն անհնար է ներկայիս իրողությունների պարագայում:

Հաշվի առնելով Մերձավոր Արևելքի ներկայիս քաղաքական, տնտեսական, կրոնական և սոցիալական զարգացումներն ու գործընթացները՝ գրախոսվող աշխատությունը ներկայանում է որպես ՔՌԿ ներքաղաքական իրավիճակի, վտանգների և ծրագրերի ամփոփ քննություն, ինչը, ի լրումն ունեցած պատմական և աղբյուրագիտական հենքի ու արժեքի, հնարավորություն է տալիս հասկանալու և պատկերացնելու տարածաշրջանային զարգացումների վերաբերյալ «քրդական տեսակետն ու պլանները» և հնարավոր սխաների պատճառները:

Անգելինա Գաբրիելյան,

ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի

գիտաշխատող

**Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի
ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան
Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում»
աշխատության մասին**

2016 թվականի մարտին լույս տեսավ անվանի հայ գիտնական, արևելագետ, միջազգայնագետ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում» վերատառությամբ աշխատությունը:

Թեման արդիական է և մշտապես գտնվել է հայ և օտարազգի մասնագետ-արևելագետների հետազոտությունների ուշադրության կենտրոնում²:

Այս դեպքում Ն. Հովհաննիսյանն իր առջև ունեցել է մեկ այլ նպատակ՝ ոչ միայն և ոչ այնքան ներկայացնել քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը, որքան դիտարկել քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում՝ հանդես գալով որոշակի նկատառումներով և առաջարկություններով: Հիշյալ աշխատությունն ունի տեսական

ու գործնական, գիտական և քաղաքական ծանրակշիռ արժեք ու նշանակություն:

Աշխատությունը բաղկացած է խնդրի էությունն ու շրջանակները հստակեցնող ներածությունից («Մուտք») և երեք գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրված է քրդական գործոնի որոշակի ասպեկտներին, և այդ երեք գլուխները կարծես «սկանավորում» են խնդիրը տարբեր հարթություններում ու տարաբնույթ դիտանկյուններից՝ միաժամանակ որպես մեկ-միասնական ամբողջություն ներկայացնելով հեղինակի գիտականորեն հիմնավորված մոտեցումները քրդական գործոնի հարցում:

«Քուրդ պատմաբան Քամալ Ահմադը քուրդ-հայկական հարաբերությունների բարդ հանգույցի սոցիալ-տնտեսական, էթնիկական և կրոնական բաղադրիչների մասին» վերատառությամբ առաջին գլխում հեղինակը դիտարկում է քուրդ-հայկական հարաբերությունների խնդիրը քուրդ մտավորականի հայացքով: Ներկայացվող դիտարկումները հիմնված են իրաքցի քուրդ մտավորական, պատմական գիտությունների դոկտոր, Բաղդադի համալսարանի պրոֆեսոր Քամալ Մազհար Ահմադի հեղինակած «Քրդստանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» աշխատության վրա, որն արաբերեն լույս է տեսել դեռևս 1977 թվականին³:

Ներկայացնելով քուրդ պատմաբան Քամալ Ահմադի հայեցակարգային մոտեցումները հայ-քրդական հարաբերությունների և հայերի ջարդերի ու ցեղասպանության, ինչպես նաև հիշյալ խնդրում քրդերի մասնակցության առնչությամբ՝ Նիկոլայ Հով-

² Բայբուրդյան Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1989: Բայբուրդյան Վ., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008: Պոդոսյան Ս., Քրդերը և Հայկական հարցը, Երևան, 1991: Поладян А., Курды в VII-X веках (по арабским источникам), Ереван, 1987. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004: Ramazan Gezgin, Serdar Kocman, Mahmut Konuk (Ed.), Hrant Dink'in Katline 2015 Perspektifinden Bakmak, Ankara, 2014.

³ Qamal Mazhar Ahmad, Qurdistan fi harbi al-alamiya al awal, Baghdad, 1977. Քամալ Մազհար Ահմադ, Քրդստանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Բաղդադ, 1977, արաբերեն:

հաննիսյանն առանձնացնում է քրդական հայեցակարգում առկա չորս սկզբունքային մոտեցում:

Առաջին, քրդական հասարակության ներսում կային որոշակի ազդեցիկ և տիրապետող սոցիալական խավեր և ուժեր՝ ցեղային ավագանին, կալվածատերերը, աշիրաթների առաջնորդները, աղաները, զինվորականները, օսմանյան պետության շահերը սպասարկող պաշտոնյաները, հոգևորական առաջնորդները և այլն, որոնք կողմ էին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի «Հայկական հարցը հայերին ոչնչացնելու ուղիով լուծելու» տեսակետին և գործուն մասնակցություն ունեցան այդ քաղաքականության իրագործման մեջ՝ նրանում ներգրավելով նաև քրդական անասնապահ-քոչվորական զանգվածներին և հողագործներին:

Երկրորդ, ըստ Քամալ Ահմադի՝ հայ-քրդական հարաբերություններում առկա հակասություններն արդյունք էին զարգացման տարբեր մակարդակների՝ զարգացման բարձր մակարդակի վրա գտնվող և կապիտալիստական հարաբերությունների ոլորտը ոտք դրած հայերի և զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող և դեռևս ֆեոդալական-ցեղային հարաբերությունների աստիճանին խաբխափող քրդերի:

Երրորդ, կարևորվում է նաև նրանց պատկանելությունը տարբեր կրոնների՝ քրիստոնյա հայեր և իսլամին պատկանող ու իրենց մոլեռանդությամբ հայտնի քրդերը:

Չորրորդ, օսմանյան կառավարությունը և վերնախավը, խաղալով քրդական վերնախավի հայերին կողոպտելու, նրանց հաշվին հարստանալու զգացմունքների վրա և նրանց ահաբեկելով հայկական անկախ պետության ստեղծման հեռանկարով, որը կարող էր առաջանալ միայն այն տարածքներում, որոնք գտնվում էին քրդերի տիրապետության տակ, քրդերին դարձրին իրենց

ձեռքին հլու-հնազանդ գործիք՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման ճանապարհին⁴:

Հետաքրքրական է այն փաստը, որ դեռ XX դարի սկզբներին վերոհիշյալ կետերում նշված մի շարք դրույթներ շրջանառվել են նաև հայ իրականության մեջ: Մասնավորապես «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» հիմնադիրներից մեկը՝ անվանի հայ մտավորական Քրիստափոր Միքայելյանը, թե՛ հայ-քրդական դաշինքի ձևավորման, թե՛ քրդական վտանգի չեզոքացման ուղղությամբ արված քայլերի ձախողումը բացատրում էր հետևյալ պատճառներով.

- հայերն ու քրդերը գտնվում էին զարգացման տարբեր մակարդակների վրա, ինչը նրանց խորթացրել էր միմյանցից,

- մեծ դեր խաղացին նաև քրդերին հայերի դեմ լարելու օսմանյան կառավարության քաղաքականությունն ու կրոնական տարբերությունները⁵:

Սակայն, մեր կարծիքով, առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում այն փաստը, որ պատմական այդ փուլում քրդերի շրջանում հիմնականում բացակայում էին համաքրդական ընկալումներն ու համազգային ինքնությունը, և գերիշխում էր ցեղային ինքնությունը: Առնուղ Թոյինբին այդ առնչությամբ հետևյալ դիտարկումն է կատարում. «Քրդերի ազգային շարժումն իրեն կարող էր դրսևորել թուրքերին, արաբներին, անգլիացիներին կամ որևէ այլ օտարին հակադրվելու ձևով: Մինչդեռ բացառելով քրդական ծագում ունեցող այն փոքրաթիվ անձանց, որոնք բնակություն էին հաստատել Պոլսում կամ Արևմուտքում...՝ քրդական

⁴ Հովհաննիսյան Ն., Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արեւմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Երևան, 2016, էջ 21-22:

⁵ Միքայելյան Ք., Հեղափոխականի մտքերը, Ժնև, 1906, էջ 113-114:

համազգային դաշնակցության գործնական գիտակցությունը շատ թույլ էր: Քրդերի մեծամասնության քաղաքական հորիզոնը դեռևս սահմանափակվում էր ցեղերի և նրանց հակամարտության շրջանակներում և բավական կենսունակ լինելով հանդերձ՝ ամբողջությամբ մնաց ոչ թե համապետական, այլ անհատական հոգեբանությամբ⁶:

«Արաբական արդի պատմագիտությունը Օսմանյան կայսրությունում հայկական ջարդերի և Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ քրդական գործոնի դերակատարման մասին» վերտառությամբ երկրորդ գլխում ներկայացվում են խնդրին անդրադարձած արաբ գիտնականների տեսակետները: Անվանի արևելագետ-արաբագետն այս համատեքստում երկու կարևոր դիտարկումներ է առանձնացնում.

- Արաբական միջավայրում է ստեղծվել տարողունակ «Արմենոցիդ» եզրը, որ կոչված է բնորոշելու արմենների՝ հայերի՝ որպես ցեղատեսակի, էթնոսի ամբողջական ոչնչացումը, և որի հայկական համարժեքը «հայասպանությունն» է: Այդ հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել լիբանանցի արաբ պատմաբան Մուսա Պրենսը, որը գտնում էր, որ «Արմենոցիդը ամենագեղեցիկային գեղեցիկն է»: Մուսա Պրենսն այդ հասկացությունը ստեղծել է՝ հենվելով Ռաֆայել Լեմկինի կողմից շրջանառված «գեղեցիկ» հասկացության վրա:

- Արաբ պատմաբանները (Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Սամիր Արբաշը, Սալիհ Ջահր ալ Դինը և ուրիշներ) համոզված են, որ 1915 թվականին հայերի հետ տեղի ունեցած իրադարձությունները

րը ոչ թե սովորական ջարդեր էին, այլ Ցեղասպանություն, որը նրանց կողմից դիտարկվում է որպես «XX դարի սև էջ»:⁷

Ամբողջականացնելով արաբ հեղինակների ուսումնասիրությունների ընդհանուր էությունը՝ Ն. Հովհաննիսյանն ուրվագծում է Հայկական հարցում ուժերի դասավորության և այդ ուժերից յուրաքանչյուրի գործառույթի հստակ սխեման՝ «թուրքեր (իշխանություններ)՝ դահիճներ – քրդեր և չերքեզներ՝ դահիճների կամակատար, ջարդարար օգնականներ – հայեր՝ զոհեր և արաբներ՝ զոհերի, հայերի՝ որպես բախտակից ժողովրդի պաշտպաններ»⁸:

Աշխատության 3-րդ՝ «Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հիմնահարցի կարգավորման հայկական հայեցակարգում» վերտառությամբ գլխում Ն. Հովհաննիսյանը ոչ միայն դիտարկում է քրդական գործոնի ներգործության աշխարհաքաղաքական-տարածքային սահմանները, վերլուծում «Հայկական հարցը քրդական հարց է» տեսադրույթը, այլև հանդես գալիս քրդական հարցում և Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդիրների կարգավորման տեսանկյունից հայաստանյան հայեցակարգ մշակելու առաջարկով:

Դեռևս 1910-1914 թվականներին Կովկասյան և պոլսահայ մամուլում շրջանառվում էր «Հայկական հարցը քրդական հարց է» ձևակերպումը: Հեղինակը ներկայացնում է հիշյալ ձևակերպման հետևյալ մեկնությունը. «XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին քրդերի դիրքերն այն աստիճան էին ամրապնդվել Արևմտյան Հայաստանում, որ այստեղ որևէ փոփոխություն, որը կշոշափեր քրդերի, հատկապես նրանց կառավարող վերնախավի

⁶ Toynbee A. J., Survey of International Affairs. London, 1927, pp. 479-480.

⁷ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ն.**, Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Երևան, 2016, էջ 43-44:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

շահերը, կթուլացներ նրանց դիրքերը և կարող էր ամրապնդել հայերի անվտանգությունը, անհնար էր իրագործել առանց քրդերի համաձայնության: Քրդերը, հասկանալի է, հենց այնպես չէին զիջի իրենց դիրքերը հոգուտ հայերի... Ահա այսպիսի պայմաններում ասպարեզում հայտնվեց այն տեսակետը, որ Հայկական հարցի լուծումը կապված է և կախված է քրդական հարցի լուծումից: Հայերի կամ հայկական հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ էր նախևառաջ լուծել քրդերի հարցը»⁹: Հետևաբար, հեղինակի կարծիքով, «Հայկական հարցը քրդական հարց է» բանաձևը պետք է հասկանալ և մեկնաբանել միայն ու միայն այդ իմաստով»¹⁰:

Հեղինակը նկատում է, որ «Հայաստանը... երբևիցե չի ունեցել որևէ հայեցակարգ քրդական հարցում՝ Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդիրների կարգավորման տեսակետից», թեև «քրդերի մասնակցությամբ իրագործվեց Հայոց ցեղասպանությունը, և նրանք դարձան Արևմտյան Հայաստանի հիմնական բնակիչները»¹¹:

Հիշյալ համատեքստում հեղինակը հանդես է գալիս իր որոշակի գործնական նկատառումներով և առաջարկություններով:

Որոշակի գուգահեռականներ կարելի է անցկացնել Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում» վերտառությամբ՝ ներկայիս և նույն հեղինակի դեռևս 1997 թվականին ԱՄՆ Մերիլենդի համալսարանի կողմից հրատարակված «Լեռնային Ղարաբաղի

հակամարտությունը և դրա կարգավորման տարբերակները»¹² վերտառությամբ աշխատությունների միջև: Հեղինակի ձեռագիրն ու ոճը մշտապես առանձնանում են տեսական ու գործնական հարթությունների և հակամարտությունների քաղաքական կարգավորման այլընտրանքային մոդելների համադրմամբ: Դեռ 1997 թվականին հեղինակը նախ ներկայացնում էր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության էությունն ու կարևորությունը, քննարկում հիմնախնդրի պատմաաշխարհագրական և էթնոմշակութային գործոնները, վերլուծում հակամարտության փուլերն ու զարգացման դինամիկան և սահուն անցում կատարելով գործնական մոտեցումների դաշտ՝ առաջ քաշում հակամարտության քաղաքական լուծումների հնարավոր տարբերակները.

- Ադրբեջանական տարբերակ,
- Ղարաբաղյան տարբերակ և ԼՂՀ դիրքորոշում,
- Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշում,
- Տարածքների փոխանակում,
- Ասոցացված պետություն,
- Մինթեզային տարբերակ,
- Կիպրական մոդել,
- Անկախության տարբերակ,
- Չեչենական մոդել:

Քրդական գործոնին նվիրված ներկայիս աշխատությունում նույնպես, զիտականորեն հիմնավորելով իր դիրքորոշումը, հեղինակը խնդիրը քննարկում է գործնական դաշտում ու լուսաբանում քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի և Հայ դատին

⁹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 53-54:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

¹² Տե՛ս **Оганесян Н.**, Нагорно-Карабахский конфликт и варианты его решения.- «Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения», Центр международного развития и конфликтологии Мерилендский университет: Колледж парк Мериленд США, 1997, с. 92-121:

առնչվող խնդիրների լուծման հայկական հնարավոր հայեցակարգի շրջանակներում: Անվանի փորձագետի կարծիքով՝ «Հայաստանի իշխանությունների առաջնահերթ, գերակա և անհետաձգելի խնդիրներից մեկը» պետք է «համարել քրդական հարցի նկատմամբ հայկական հայեցակարգի մշակումը, որը պետք է դրվի Հայաստանի երրորդ հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմքում՝ որպես համայն հայության գերակա խնդիր»:

Կարևորելով վերոհիշյալ՝ գործնական հարթությունում Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդրի կարգավորման հնարավոր տարբերակների մշակումը՝ հեղինակը կրկին համակողմանիորեն դիտարկում է իր կողմից առանձնացված մի շարք տարբերակներ.

- արևմտահայերի վերադարձ իրենց բնակավայրեր,
- տարածքային ինքնավարություն,
- մշակութային ինքնավարություն,
- ֆինանսական-նյութական փոխհատուցում՝ որպես միջանկյալ տարբերակ,
- իդեալական՝ Արևմտյան Հայաստանի անկախության կամ Հայաստանի Հանրապետությանը միավորվելու տարբերակ:

Անկասկած, աշխատությունն ունի միջազգայնագիտական ու քաղաքագիտական կարևոր նշանակություն, քանզի հայ-քրդական հարաբերությունների հնարավոր զարգացումներն անմիջականորեն առնչվում են Հայաստանի անվտանգային շահերին և Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությանն առնչվող առաջնային հիմնախնդիրներին: Մասնավորապես հայ-քրդական հարաբերությունները հաճախ դիտարկվում են Հայաստանի և Թուրքիայի միջև առկա հիմնախնդիրների, Հայոց ցեղաս-

պանության ճանաչման ու դատապարտման գործընթացի, արցախյան հակամարտության և թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական գործակցության համատեքստում:

Աշխատությունը, անկասկած, կարող է օգտակար լինել դիվանագետների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար: Այն կարող է հաստատուն հիմք հանդիսանալ քրդական գործոնին ու հայ-քրդական առնչություններին նվիրված հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այն համակարգված հետազոտություն է և կարևոր ներդրում հայ ժամանակակից արևելագիտության բնագավառում:

Վահրամ Պետրոսյան, պ.գ.թ., դոցենտ,

ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ

ՔՐԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հատոր 1

Քրդական գործունք և

հայ-քրդական առնչությունները

տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում

Курдоведческие исследования

Том 1

Курдский фактор и армяно-курдские отношения
в контексте региональных развитий

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի

Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Ներդիրի լուսանկարները՝ Վ. Պետրոսյանի

Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» ՓԲԸ-ում:

ք. Երևան, Արշակունյաց պող., 2 շենք

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.02.2018:

Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Տպ. մանուկը՝ 18.75 + 8 էջ ներդիր:

Տպաքանակը՝ 200:

ԵՊՀ հրատարակչություն

ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1

www.publishing.yసు.am